

Het recreatielandschap van het Drentsche Aa-gebied



Een interdisciplinair onderzoek naar de historische ontwikkeling van de relatie tussen de recreatie en het landschap in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980

Anita Pigmans



university of
groningen

Het recreatielandschap van het Drentsche Aa-gebied

Een interdisciplinair onderzoek naar de historische ontwikkeling van de relatie tussen de recreatie en het landschap in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980

Groningen, september 2015

Auteur:

Anita Pigmans

Masterscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen

Onder begeleiding van:

Prof. Dr. Ir. Th. (Theo) Spek (Rijksuniversiteit Groningen)

Tweede lezer:

dr. J.F. (Jeroen) Benders (Rijksuniversiteit Groningen)

Voorwoord

Beste lezer,

De afgelopen tijd heb ik mij bezig gehouden met het schrijven van deze masterscriptie. Dit ging met de nodige ups en downs, maar ik hoop dat het eindresultaat u kan interesseren of in ieder geval kan vermaken. Wellicht verwacht u van een masterscriptie landschapsgeschiedenis een verhaal over bodemontwikkeling, archeologische vondsten en eeuwenoude landschappen. U zult dit in mijn scriptie niet zult aantreffen. Ik moet bekennen dat mijn achtergrond als historicus geregeld is terug geslopen in mijn manier van onderzoeken. Dit gebeurde wel in combinatie met een aantal interdisciplinaire onderzoeksmethodes die ik geleerd heb bij onze opleiding.

Ik wil een aantal mensen bedanken voor hun hulp en bijdrage aan mijn scriptie. Allereerst gaat naar mijn scriptiebegeleider Theo Spek voor zijn deskundige begeleiding tijdens mijn schrijfproces. Daarnaast gaat mijn dank uit naar Bernhard Hanskamp. Ten eerste voor een aantal verhelderende gesprekken over de ontwikkeling van het overheidsbeleid van Drenthe en ten tweede voor zijn behulpzaamheid dat gepaard ging met een grenzeloos enthousiasme. Als derde wil ik mijn tweede lezer Jeroen Benders hartelijk bedanken voor het beoordelen van mijn werk. Ook wil ik de mensen die ik heb mogen interviewen hartelijk bedanken: Martin en Willy Niemeijer, mevrouw Vedder en het echtpaar Leeuwerke. Ook gaat mijn dank uit naar een aantal mensen die op verschillende manier hebben geholpen: Jan Bos, Ineke Noordhoff, Anne Wolff, Bas van de Wetering en Hans Elerie.

Ik wil nog een aantal mensen in het bijzonder bedanken. Allereerst mijn studiegenootjes, vrienden en familie die mijn eindeloze verhalen, vragen en citaten hebben aangehoord en beantwoord. In het speciaal wil ik Richtsje, Jos, Mandy en Paulien bedanken voor het beoordelen van mijn stukken. Ook wil ik mijn oudteamgenoten Sien en Fem en al hun collega's bedanken dat ik bij ze op het kantoor mocht zitten werken aan mijn scriptie. Tot slot wil ik mijn schatten van ouders bedanken voor hun eindeloze geduld en mijn vader voor zijn nuttige tips voor betreffende mijn schrijfstijl.

Dan rest mij nu niets anders dan u veel plezier te wensen bij het lezen van mijn scriptie!

1. Inhoudsopgave

Samenvatting.....	6
Hoofdstuk 1 Inleiding.....	9
1.1 Aanleiding tot het onderzoek.....	9
1.2 Stand van het onderzoek.....	10
1.3 Afbakening van het onderwerp.....	16
1.4 Probleemstelling en onderzoeksvragen.....	18
1.5 Bronnen en methoden.....	20
1.6 Theoretisch Kader.....	22
Hoofdstuk 2 De ontwikkeling van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980.....	24
2.1 Introductie.....	24
2.2 De basis van het Drentse recreatielandschap.....	25
2.3 De pioniersfase 1900-1929.....	28
2.4 Zuidlaren, Zeegse en Schipborg als toeristisch centrum 1930-1949.....	31
2.5 De opkomst van de zuidelijke gemeenten 1950-1964.....	36
2.6 De hoogbloeidagen van Gieten, Rolde en Borger 1965-1980.....	40
2.7 Synthese.....	42
Hoofdstuk 3 Locatiekeuze verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980.....	44
3.1 Introductie.....	44
3.2 De marketingstrategie van Drenthe.....	45
3.2.1 Inleiding.....	45
3.2.2 De plaatselijke VVV.....	46
3.2.3 De Provinciale VVV.....	47
3.2.4 De herkomst van de Drentse toerist.....	50
3.2.5 Het karakter van Drenthe.....	50
3.3 Bereikbaarheid.....	53
3.3.1 Bereikbaarheid tussen 1900 en 1950.....	53
3.3.2 Bereikbaarheid tussen 1951 en 1980.....	58
3.4 Overheidsbeleid.....	61
3.4.1 Het overheidsbeleid tussen 1901 en 1950.....	61
3.4.2 Het overheidsbeleid tussen 1951 en 1980.....	62
3.5 Trekpleisters.....	66
3.5.1 Locatie van de trekpleisters.....	66
3.5.2 De verschillen tussen noord en zuid.....	67
3.6 Hiërarchie van de factoren.....	68
Hoofdstuk 4 Effecten van de recreatie op het landschap.....	71
4.1 Introductie.....	71
4.2 Recreatie, landschap en de Drentse identiteit.....	72
4.3 Verblijfsrecreatie en het landschap.....	75
4.4 Ontwikkeling van het fietspadennetwerk.....	77
4.5 Invloed recreatie op de inrichting van het landschap.....	85
4.6 Synthese.....	88
Hoofdstuk 5 Detailstudies: Mooi Zeegse en Landgoed de Berenkuil.....	90
5.1 Introductie.....	90
5.2 Kampeervereniging Mooi Zeegse.....	91
5.3 Landgoedcamping de Berenkuil.....	98
Hoofdstuk 6 Conclusie.....	106
6.1 Conclusie.....	106
6.2 Aanbevelingen voor nader onderzoek.....	109

Samenvatting

Het onderzoek

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Nationaal Landschap Drentsche Aa verscheen in juli 2015 een landschapsbiografie. Deze scriptie is geschreven om bij te dragen aan deze landschapsbiografie. Er is binnen Nederland nog weinig onderzoek gedaan naar het recreatielandschap. Het onderzoek dat bestaat is vaak theoretisch van aard en laat de ontwikkelingen in het landschap achterwege. Zo is er ook nog weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de relatie tussen de ontwikkeling van de recreatie en het landschap in het Drentsche Aa-gebied.

De doelstelling van dit essay is dan ook enig inzicht te bieden in deze relatie. We doen dit aan de hand van de volgende probleemstelling: *hoe kunnen we de ontwikkeling van het recreatielandschap van het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa tussen 1901 en 1980 verklaren en wat waren de gevolgen voor de inrichting van het landschap?*

Om deze probleemstelling te beantwoorden is de scriptie opgedeeld in vier hoofdvragen:

- 1) Hoe ontwikkelde de verblijfsrecreatie zich in de ruimtelijke zin in het Nationaal Landschap Drentsche Aa tussen 1901 en 1980?
- 2) Wat waren de belangrijkste invloeden op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?
- 3) Op welke manier beïnvloedde de recreatie de ontwikkeling van het landschap van het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?
- 4) Hoe kunnen we het huidige karakter van kampeervereniging Mooi Zeegse en landgoedcamping de Berenkuil verklaren aan de hand van het verleden?

Deze vragen zijn beantwoord met behulp van archiefonderzoek, literatuuronderzoek, GIS, historische kaartenanalyse en enkele interviews.

De belangrijkste resultaten en conclusies

In de ontwikkeling van de recreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980 zijn vier perioden te onderscheiden. De eerste periode was de pioniersfase tussen 1901 en 1929. Kenmerkend voor deze periode is dat er nauwelijks ontwikkelingen plaatsvonden in zowel de dagrecreatie als de verblijfsrecreatie. De primaire oorzaak voor deze beperkte recreatieve activiteit was waarschijnlijk dat het welvaartsniveau van het merendeel van de bevolking niet hoog genoeg was om te recreëren. De invloed op het landschap in deze fase is dan ook verwaarloosbaar te noemen.

De tweede fase speelde af tussen 1930 en 1949. De schaal waarop de verblijfsrecreatie werd aangelegd was aanzienlijk groter dan in de pioniersfase. De bereikbaarheid van Drenthe lijkt in deze periode een belangrijke rol te hebben gespeeld. Het toeristisch centrum lag in deze periode rond Zeegse en Zuidlaren. Het merendeel van de toeristen kwam uit Groningen en omgeving. Het noorden van de regio was goed bereikbaar met het openbaar vervoer en de fiets vanuit Groningen, waardoor het mogelijk was om op en neer te gaan vanuit het werk. De meeste vakantiegangers konden het zich namelijk niet veroorloven een langere tijd vrij te nemen. Dit gold ook voor de gasten van kampeervereniging Mooi Zeegse. Het forensenkamperen was in deze periode de belangrijkste vorm van de verblijfsrecreatie.

De verblijfsrecreatie in de jaren dertig en veertig lag redelijk versnipperd, waardoor het vrij veel ruimte innam. De huisjes en tenten waren duidelijk zichtbaar, omdat het merendeel op de heide lag. Dit betekende dat ondanks de beperkte aanwezigheid van de recreatie, haar invloed in het noorden van het Drentsche Aa-gebied niet was weg te cijferen. In het zuiden van het Drentsche Aa-gebied lag daarentegen zo weinig verblijfsrecreatie dat de impact op het landschap zeer beperkt was.

De invloed van de dagrecreatie op het landschap bleef in deze periode zeer gering. Er liepen een aantal zandfietspaden door het Drentsche Aa-gebied vanaf het einde van de jaren dertig. Deze waren echter al gauw verdwenen door gebrekkig onderhoud en waren hierdoor niet van blijvende invloed. Andere vormen van dagrecreatie hadden eveneens weinig impact. Op enkele routewijzers na, waren er praktisch geen sporen aanwezig in het landschap tot 1950.

De belangrijkste invloed van het toerisme uit de jaren dertig en veertig was de manier van denken over het Drentse landschap. Mede dankzij de toestroom toeristen ontdekten de Drenten hun eigen identiteit en landschap. In deze periode werd een romantisch beeld gevormd een oeroud tijdloos landschap. Dit beeld heeft het beleid ten opzichte van het landschap lange tijd bepaald. Zelfs nu we weten dat dit beeld van een tijdloos landschap onjuist is, heeft het nog invloed op het overheidsbeleid in Drenthe.

We zien dit terug in de ontwikkeling van de recreatie in de periode na 1950. De overheid nam in de jaren vijftig een conservatieve houding aan tegenover de aanleg van nieuwe verblijfsrecreatie. De neiging om het tijdloze landschap te beschermen werd versterkt door een snel toenemende druk op de recreatieruimte van Drenthe. Een aanzienlijke groei van het aantal toeristen ontstond in de loop van de jaren vijftig en zestig door verbeterde omstandigheden voor het grootste deel van de bevolking. In de jaren zestig kreeg men het recht op de vrije zaterdag en doorbetaalde vakantiedagen. Ook steeg de algehele welvaart. Dit had tot gevolg dat het autobezit toenam en de overheid geld had te investeren in een betere bereikbaarheid, waardoor Drenthe voor het westen en het zuiden van het land gemakkelijker bereikbaar was. Tot slot vergrootte ook naamsbekendheid van Drenthe door een actief beleid van de VVV Drenthe.

In het noorden werd sinds de jaren vijftig nauwelijks nieuwe verblijfsrecreatie toegestaan door de conservatieve houding van de overheid. Dit overheidsbeleid hield stand tot 1980. In het zuiden kwam de ontwikkeling van de verblijfsrecreatie tussen 1950 en 1964 op gang. Deze aanleg werd strikt gecontroleerd door de overheid. Het gevolg was dat alle verblijfsrecreatie op aangewezen terreinen lag. De landgoedcamping de Berenkuil ontstond in deze periode als overheidsinitiatief van enkele gemeenten. De overheid wilde op deze camping de armere bevolking op een verantwoorde wijze laten ontspannen.

Vanaf halverwege de jaren zestig begon vierde fase. In deze periode begonnen de hoogbloeidagen van het zuiden van het Drentsche Aa-gebied. Nieuwe kampeer- en zomerhuisjesterreinen schoten als paddenstoelen uit de grond. De overheid had ook in deze periode een sterke hand in de locatiekeuze van deze recreatie. Aan het begin van de jaren tachtig was de houding ten opzicht van de verblijfsrecreatie aanzienlijk welwillender. De Gedeputeerde Staten lieten zich positief uit over het gedrag van de toeristen en was bereid op kleine schaal nieuwe verblijfsrecreatie toe te laten.

De dagrecreatie nam evenals de verblijfsrecreatie behoorlijk toe in de periode 1950-1980. De invloed van de dagrecreatie op het landschap ging verder dan alleen de aanwezigheid van attractiepunten, wandel- en fietspaden. De landschapsinrichting van zowel het bestaande landschap als de nieuwe ruilverkavelingslandschappen werden aangepast op de recreant. De overheid streefde ernaar om de landschappelijke aantrekkelijkheid zo groot mogelijk te maken. Daarom zorgde zij, vooral langs de recreatieve routes, voor zoveel mogelijk afwisseling in het landschap.

Eindconclusie en aanbevelingen

De recreatie uit de periode tot 1929 heeft weinig invloed gehad op het huidige landschap van het Drentsche Aa-gebied. Uit de periode 1930-1950 zien we tegenwoordig nog de resten van de versnipperde verblijfsrecreatie uit het noorden van de regio. Uit de periode 1950-1980 zijn de meeste sporen te overgebleven. Dankzij een conservatieve overheidshouding in de jaren vijftig en zestig is het Drentsche Aa-gebied er in geslaagd een balans te vinden tussen het beschermen van haar landschappelijke en cultuurhistorische waarden en een succesvol recreatiebeleid. Een van de drijvende krachten achter dit beleid was het in de jaren dertig en veertig gevormde beeld van het oeroude, tijdloze landschap van Drenthe. Dit beeld is, weten we inmiddels, onjuist. Tegenwoordig is het motto van het Drentsche Aa-gebied dan ook gebaseerd op de strategie uit de Nota Belvédère: 'behoud door ontwikkeling'.

Er bestaan nog geen theorieën specifiek voor het recreatielandschap van Nederland. Op basis van één detailstudie is dit ook niet mogelijk. Daarom raad ik aan een aantal vergelijkende studies te doen naar de historische ontwikkeling van de relatie tussen de recreatie en het landschap binnen Nederland. Dit zou voor de toekomst van de recreatie een basis bieden voor een duurzaam beleid.

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Landschapsbiografie Drentsche Aa

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Nationaal Landschap Drentsche Aa verscheen in juli 2015 een landschapsbiografie. Deze scriptie is geschreven om bij te kunnen dragen aan deze landschapsbiografie. Het is daarom van belang te begrijpen waarom dat boek geschreven werd.

Het Nationaal Landschap zoals we dat vandaag kennen, bestond in 1965 nog niet. De basis werd in dat jaar gelegd met het uitbrengen van het *Gedachtenplan voor het Stroomdallandschap Drentsche Aa* door Freek Modderkolk, Edgar Stapelveld en Harry de Vroome. Het Gedachtenplan werd door deze mannen van de Provincie Drenthe en Staatsbosbeheer opgesteld in opdracht van het Provinciaal Bestuur van Drenthe. De aanleiding tot het rapport was de angst dat het cultuurlandschap zou verdwijnen ten behoeve van de 'voortgang'.¹

Dat was niet zonder reden, want al in de periode voor de Tweede Wereldoorlog waren een aantal processen in gang gezet die druk uitoefenden op het Drentse landschap. Deze processen zijn toe te schrijven aan een toename van technologische en wetenschappelijke mogelijkheden na circa 1850. Zo had bijvoorbeeld de uitvinding van prikkeldraad in 1873 een grote impact op het landschap. Om een perceel af te bakenen werden tot 1873 houtwallen aangelegd. Een landschap met begrenzings van prikkeldraad is een stuk opener dan zo'n besloten houtwallenlandschap.² Een tweede voorbeeld is de uitvinding van kunstmest aan het einde van de negentiende eeuw, waardoor heidevelden niet langer nodig waren voor plaggen. Dit leidde, in combinatie met de eerdere markerverdelingen, tot de ontginning van heidevelden ten behoeve van landbouw.

De uitbreidingsdrang van landbouwbedrijven was de aanleiding tot het opstellen van het Gedachtenplan. De agrarische sector kreeg behoefte aan grote percelen die gemakkelijk bewerkt konden worden met de nieuw ontwikkelde machines. Deze schaalvergroting werd tot stand gebracht via ruilverkavelingen, waarbij de kleine, vaak verspreide perceeltjes van veel verschillende eigenaren opnieuw werden ingedeeld in grote blokkavels. Deze projecten gingen vaak samen met het rechte trekken van wegen en waterwegen. Ruilverkavelingen zouden destructief zijn voor de meanderende loop van het Drentsche Aa-gebied en voor het esdorpenlandschap. Ten tijde van het uitbrengen van het rapport van Staatsbosbeheer waren meerdere ruilverkavelingen gepland in het Drentsche Aa-gebied.³

In het Gedachtenplan staat dat, om eenvormigheid van het landschap te voorkomen, het beekdalenstelsel van het Drentsche Aa-gebied als landschapsgebied moet worden

¹ Drents Landbouwgenootschap (1967) 5.

² Modderkolk, Stapelveld en de Vroome (1965) 28.

³ Modderkolk, Stapelveld en de Vroome (1965) 30.

aangewezen. Deze status betekende dat er ruimte was voor landbouw, maar dat natuurwetenschappelijke, recreatieve en landschappelijke belangen zouden prevaleren.⁴ Dankzij het Gedachtenplan van Staatsbosbeheer is een beleid in werking gezet dat er voor heeft gezorgd dat we heden ten dage nog kunnen genieten van het beek- en esdorpenlandschap in de stroomgebied van het Drentsche Aa-gebied.

Het recreatielandschap

Als onderdeel van de te publiceren landschapsbiografie Drentsche Aa wordt gekeken naar de ontwikkeling van het recreatielandschap. Deze scriptie is hier een prelude op door in te gaan op de langetermijntontwikkelingen van het verblijfsrecreatielandschap tussen 1901 en 1980. Dit gebeurt naar aanleiding van het ontbreken van een duidelijk overzicht van de recreatieve geschiedenis in het Nationaal Landschap Drentsche Aa. In deze scriptie is gepoogd een overzicht en een verklaring te geven van de ontwikkeling van de verblijfsrecreatie en haar landschappelijke effecten.

1.2 Stand van het onderzoek

Ontwikkeling van vrije tijd

Al tijdens de Griekse oudheid speelde vrije tijd een rol in het leven van de mensen. Het scholen van de vrije mens stond centraal. Door spelachtige, intellectuele, politieke en artistieke activiteiten zou een levensstijl met morele waarden tot stand komen. Deze ideale levensstijl was alleen bedoeld voor de vrije burger.⁵ Vrije tijd is in de vele eeuwen daarna lange tijd een voorrecht geweest van de elite. Er waren af en toe evenementen voor de lagere bevolkingsgroepen, zoals de Middeleeuwse kermessen, maar vrije tijd bleef zeer beperkt. De weinige vrije uren van de arbeidersklasse werden met name gebruikt om te eten, te slapen of ze werden al drinkend gependend in een nabijgelegen café.

Ten tijde van de Franse Revolutie (1789) werd het begin gelegd voor de strijd voor gelijke rechten. Toen kwam er een proces op gang, waarbij er langzamerhand meer rechten voor de lagere klassen tot stand kwamen.⁶ Een tweede belangrijke factor die heeft bijgedragen aan een toename van vrije tijd was de Industriële Revolutie. In een relatief kort tijdsbestek nam, als gevolg van technologische ontwikkelingen de arbeidsproductiviteit per werknemer sterk toe. Tegelijkertijd nam, met de invoering van de stoomtrein, de mobiliteit toe en de reistijd af. Door het toenemend aantal contacten en de slechte omstandigheden in de fabrieken ontstond ook een voedingsbodem voor de oprichting van vakbonden.⁷

De regering remde in deze periode de invoering van kortere werkdagen voor de arbeiders af, omdat ze vreesde dat de arbeiders de verantwoordelijkheid van meer vrije tijd niet zouden kunnen.⁸ In hoeverre dit het ware motief van de heersende elite was, is discutabel. Het lijkt waarschijnlijker dat een angst voor het verliezen van de macht lijkt hier meespeelt. De grootste veranderingen kwamen tot stand na de Eerste Wereldoorlog. Na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 waaide er een nieuwe politieke wind. Dit leidde in

⁴ Modderkolk, Stapelveld en de Vroome (1965) 2.

⁵ Beckers en v.d. Poel (1990) 4.

⁶ Doyle (2001) 16-17.

⁷ Karsten (1990) 16-17.

⁸ Beckers en v.d. Poel (1990) 60-61.

1919 tot de invoering van de Arbeidswet. Deze wet bevatte onder andere de invoering van de achturige werkdag.⁹

Naarmate meer vrije tijd beschikbaar kwam voor een groter gedeelte van de bevolking, ontstond steeds meer interesse voor dit fenomeen.

Onderzoek in het kader van volksontwikkeling

In de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw werd onderzoek gedaan naar vrije tijd in het kader van de volksontwikkeling. De grote vraag was welke gevolgen de toename van vrije tijd had op de bevolking. Deze vraag speelde niet alleen in Nederland. Ook de bekende econoom, John Maynard Keynes, maakte zich zorgen over de toename van vrije tijd door de economische vooruitgang. Hij voorspelde in zijn *'Economic Possibilities for our Grandchildren'* (1930) dat de bevolking over een eeuw veel vrije tijd zal hebben. Hij zag dit niet als een positieve ontwikkeling. Keynes claimde dat *'To those who sweat for their daily bread leisure is a longed – for sweet- until they get it'*.¹⁰ Als voorbeeld neemt hij de vrouwen uit de welgestelde klasse in Engeland en Amerika die geen enkele verplichting meer hadden en als gevolg hiervan een zenuwzinking kregen.¹¹

Niet alleen binnen de economische kringen waren er zorgen. De Duitse, katholieke filosoof Joseph Pieper claimt in 1947 dat religie niet had kunnen bestaan zonder vrije tijd. Er hadden geen overpeinzingen over de aard van God plaatsgevonden als er geen vrije tijd was. Het probleem is, volgens Pieper, de opkomst van een groep mensen die de wereld om zich heen als vanzelfsprekend beschouwt en niet meer nadenkt over ons bestaan. Deze groep noemt Pieper de bourgeois. Deze bourgeois vormt het gevaar voor vrije tijd in zijn 'pure vorm'. Hieronder verstaat Pieper tijd voor stilte en voor het verkrijgen van inzichten. Pieper waarschuwt dat als er niet snel iets gebeurt, deze oorspronkelijke vorm van vrije tijd vervangen zal worden voor hectisch vermaak. Dit vermaak zou er voor zorgen dat onze cultuur ten onder gaat.¹²

Er heerste in de jaren dertig en het begin van de jaren veertig het idee dat vrije tijd planmatig georganiseerd moet worden. Socioloog Karl Mannheim ging in 1940 zelfs zo ver te claimen dat deze aanpak een noodzakelijke voorwaarde is voor het voortbestaan van ware vrijheid.¹³ Een laatste voorbeeld dat aantoont dat vrije tijd als een probleem werd gezien is het thema van een congres van het Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1934. Het onderwerp van het congres is de *'Problemen van vrije tijd'*.¹⁴ In 1936 kwam een aflevering uit van de Nutsboekerij van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarin de resultaten van een in 1934 gehouden enquête gepresenteerd werden. De enquête ging over de vrijetijdsbesteding van Nederlandse arbeiders. De conclusie van het onderzoek was dat er enerzijds positieve gevolgen zijn dankzij de verkorte werktijd, maar dat er ook een aantal zorgwekkende gevolgen waar te nemen waren. Het positieve kwam onder andere tot uiting in meer bemoeiingen van de vader met het kind, een sterkere familieband en minder alcoholisme. Een negatieve ontwikkeling was volgens de Maatschappij dat arbeiders geen boeken gingen lezen en de geringe animo voor 'ontwikkelingsarbeid' of actieve muziek-, zang- en toneelbeoefening. De oorzaken voor deze, volgens de Maatschappij, negatieve gevolgen lagen onder andere in het opkomen van de bioscoop,

⁹ Karsten (1990) 303.

¹⁰ Keynes (1963) 362.

¹¹ Keynes (1963) 362.

¹² Pieper (1998) 161.

¹³ Beckers en v.d. Poel (1990) 153.

¹⁴ Beckers en v.d. Poel (1990) 156.

radio en dansvloer.¹⁵ De opvoedende mentaliteit onder hoger opgeleiden uit de jaren dertig komt goed tot uiting in het afsluitende citaat van het boek. *'We hopen, dat volksoepvoeders en verenigingen uit de bovenstaande aanwijzing op het gebied van vrije-tijdsbesteding en uit de andere, die ons materiaal levert, hun inzicht in de betreffende problemen iets kunnen verhelderen, om daarmee gewapend des te doeltreffender hun arbeid ten nutte van de gemeenschap te kunnen verrichten.'*¹⁶

Vrijtijdsbesteding als onderzoeksonderwerp in de wetenschappelijke wereld

In de wetenschappelijke wereld bleef vrije tijd lange tijd een ondergeschoven kindje. Vrije tijd werd vaak gezien als tegenhanger van werk en niet als een op zichzelf staand onderzoeksonderwerp. Vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw kwam hier verandering in. Een van de belangrijkste onderzoekers op het gebied van vrijetijdsbesteding is prof. dr. Theo Beckers. Halverwege de jaren zestig ontwikkelde hij in Wageningen een specialisatie Recreatiesociologie, daarnaast promoveerde hij in 1983 op zijn proefschrift *'Planning voor vrijetijd'*. In 1987 werd Beckers de eerste hoogleraar 'vrijetijdwetenschappen' aan de universiteit van Tilburg.¹⁷ Dit is slechts een greep uit de werkzaamheden van Theo Beckers, maar het moge duidelijk zijn dat hij een belangrijke rol heeft gespeeld in het introduceren van de vrijetijdsbesteding als op zichzelf staande discipline in de wetenschappelijke wereld van Nederland.

Volgens Beckers heeft het begrip vrijetijd geen materieel bestaan, zoals bijvoorbeeld zand. Hiermee bedoelt hij dat vrijetijd een geconstrueerd concept is, dat enkel bestaat door menselijk handelen en regels. De betekenis van het woord verandert hierdoor mee met veranderingen in het bestaan van de mens.¹⁸ Bijvoorbeeld, de mogelijkheid om een paar weken vakantie te nemen is tegenwoordig voor de meeste Nederlanders niet ongewoon. Dit was een paar honderd jaar geleden nog ondenkbaar. Vakantie was toen nog voorbehouden aan de elite. De toename van de vrije tijd en de veranderingen in de besteding van deze tijd geven een verandering aan de perceptie van het concept vrije tijd.

Beckers vindt dat het onderzoek naar vrije tijd gebaat is bij een interdisciplinaire methode. Hij levert kritiek op de tot dan toe bestaande onderzoeken, die veelal een monodisciplinaire of 'pseudo-multidisciplinaire' aanpak gebruiken, waarbij dat laatste betekent dat onderzoekers met verschillende achtergronden alsnog maar één onderzoeksmethode gebruiken. Beckers wil in zijn boek 'Vrijetijd tussen vorming en vermaak' een aanzet doen tot een consistente visie op vrijetijd, waarbij meerdere disciplines samenkomen.¹⁹

Onderzoek vanaf de jaren vijftig

De overheid speelde een grote rol in in de jaren vijftig, zestig en zeventig. Dit had tot gevolg dat er veel onderzoek gedaan is in opdracht van de overheid. Deze studies liepen uiteen van onderzoek naar het type recreant dat gebruik maakte van bepaalde diensten tot het oplossen van discussies over het te voeren beleid. Vaak kwamen deze onderzoeken direct voort uit vraagstukken die speelden.

¹⁵ Blonk en Kruijt (1936) 73-74.

¹⁶ Blonk en Kruijt (1936) 74.

¹⁷ <http://www.telos.nl/telos/medewerkers/mbeckers/default.aspx> , geraadpleegd 13-02-2014.

¹⁸ Beckers en v.d. Poel (1990) 2.

¹⁹ Beckers en v.d. Poel (1990) 32-34.

Marc Boshart heeft in zijn boek *'De grote Uittocht'* (1973) een aantal kritieken op de omgang met recreatie en de ruimte vanuit de overheid.²⁰ De eerste kritiek van Boshart is dat er bij het indelen van de ruimte te weinig rekening wordt gehouden met de fundamentele welzijnsbehoeften van mensen. Aan overwegingen van economische en technocratische aard wordt meer belang gehecht. Daarmee komt het collectieve welzijn op de tweede plaats te staan.

De overheid was daarnaast niet kritisch genoeg bij het toetsen van de behoefte van de bevolking. Als voorbeeld noemt Boshart het toegenomen autogebruik sinds de jaren zestig. De overheid speelde mee door het aanleggen van meer wegen en het uitbreiden van de recreatiemogelijkheden in het buitengebied. Het probleem was dat dit ten koste ging van natuurgebieden. Boshart vraagt zich af of hierdoor het kind niet met het badwater is weggegooid.²¹

Tot slot is Boshart kritisch over het onderzoek dat naar recreatie is gedaan. Te veel onderzoeken waren puur kwantitatief, wat in principe geen probleem is, zolang het aangevuld zou worden met diepteonderzoek. Er moest worden gekeken waarom mensen juist een bepaalde plaats bezoeken. Boshart vindt dat het onderzoek veelal te fragmentarisch en incidenteel is. Dit komt doordat er vaak onderzoek gedaan wordt naar aanleiding van een specifiek probleem, in plaats van fundamenteel onderzoek.²² Hoewel recreatie in de wetenschappelijke wereld op dezelfde voet staat als wonen, werken en verkeer, wordt het in de praktijk vaak nog als restfactor beschouwd. Boshart is van mening dat een grotere bemoeienis met de recreatie geen luxe is, maar een nuttige en noodzakelijke investering voor de samenleving van morgen.²³

Een jaar na het uitkomen van het boek van Boshart verscheen het proefschrift van A.F. Mulder, waarvoor hij onderzoek deed naar de motivatie van recreanten om naar een bepaalde vakantiebestemming te gaan. Dit zou Boshart aangesproken moeten hebben, gezien zijn kritiek op het gebrek aan onderzoek naar de motivaties van de recreant. Mulder, een sociaal-geograaf, promoveerde op zijn proefschrift *'Territoriumverschijnselen in een recreatielandschap'*. Hij keek naar de rol die het landschap en sociale contacten in de locatiekeuze hebben gespeeld. Zijn onderzoek bestaat uit een casestudy naar de kampgasten op het kampeerterrein Fransche Kamp in 1959 en 1969. Meer dan de helft van de gasten komt ieder jaar terug naar het terrein om hun vakantie te vieren. Hierdoor hebben ze een mentale binding met de andere gasten, het terrein en het omringende recreatielandschap. De beleving van de ruimten speelt hierbij een grote rol, volgens Mulder. Zijn conclusie is dat de ruimtelijke eigenschappen die de deelnemers in het kader van hun recreatiepatroon aantrekkelijk achten, hun ruimtelijke spreidingspatroon en hun mentale binding aan bepaalde locaties kunnen verklaren.²⁴

Boshart was niet de enige die zich zorgen maakte over de keuzes van de overheid. In 1981 verscheen het werk *'Toeristisch Beleid in de Lage Landen'* door van Doorn, Kosters en de Meulemeester.²⁵ Ze maakten een vergelijking tussen het toeristisch beleid in Nederland en België. Aanleiding voor het onderzoek was een gevoel van ongerustheid betreffende de ontwikkelingen in het toeristisch beleid in de twee landen. Het doel van het

²⁰ Boshart (1973).

²¹ Boshart (1973) 8-9.

²² Boshart (1973) 19-20.

²³ Boshart (1973) 103.

²⁴ Mulder (1974) 115.

²⁵ van Doorn, Kosters en Meulemeester (1981).

boek was het brengen van helderheid in de onoverzichtelijke toeristische wereld, een analyse van het toeristisch beleid van beide landen en een vergelijking van deze twee landen en tot slot het aandragen van oplossingen voor de gevonden knelpunten.²⁶ De belangrijkste adviezen waren dat er meer samenhang moet komen in het toeristisch beleid. Er moest meer worden samengewerkt binnen de verschillende ministeries en er diende meer betrokkenheid te komen van bepaalde partijen in het toerisme. Met deze partijen worden bijvoorbeeld ambtenaren, politici en vakbonden bedoeld.²⁷ De auteurs passen in het straatje van Beckers in de zin dat ook zij vinden dat er meer interdisciplinair naar het toerisme gekeken moet worden en niet alleen vanuit een economisch oogpunt. Economie en cultuur moeten samenkomen in de recreatiesector.

Recent onderzoek

De eerder besproken onderzoeken komen uit de tijd waarin de overheid een zeer grote rol speelde in de recreatiesector. Het boek 'Recreatie en Landschap' van Martin Woestenburg, Jaap Lengkeek en Wim Timmermans stamt uit de periode hierna, waar recreatie een van de grootste sectoren in de economie is geworden en de overheid zich heeft teruggetrokken. Het werk is verschenen in 2009 in opdracht van het onderzoeksprogramma Scaling and Governance van de Universiteit Wageningen. Het bespreekt de wisselwerking tussen de maatschappelijke ontwikkeling van de recreatie en het landschap. De auteurs beschrijven vijf motieven voor de manier waarop mensen op een bepaald moment en een bepaalde plek een relatie aangaan met het landschap. Deze zijn: amusement, afleiding, interesse, vervoering en toewijding. Het landschap heeft een wisselende betekenis, afhankelijk van het perspectief van de bezoeker.²⁸

Een belangrijke uitkomst van dit onderzoek is dat er een trend gaande waargenomen wordt waarbij de relatie tussen het landschap en recreatie aan het vervagen is. Het landschap is, volgens de auteurs, een recreatielandschap geworden. Dit betekent dat recreatie steeds zichtbaarder wordt en steeds meer ruimte inneemt. Het landschap wordt zo ingericht dat iedereen er zo veel mogelijk uit kan halen. Zelfs industrieterreinen zijn zo ingericht dat er een leuke wandeling gemaakt kan worden in de pauze.

Niet alleen in Nederland wordt aandacht besteed aan de economische betekenis van recreatie voor de toekomst. Aan de universiteit van Leuven loopt een promotieonderzoek naar de rol van netwerkorganisaties in de ontwikkeling van lokaal toerisme. De hypothese is dat ondernemers door hun felle concurrentiestrijd de functionaliteit van de toeristische sector benadelen. Eind 2016 komt dit onderzoek tot een einde.²⁹

Drenthe

In 2010 is een onderzoek gepubliceerd over de economische betekenis van het toerisme in Drenthe.³⁰ Dit gebeurde in opdracht van het Recreatieschap Drenthe in samenwerking met de Kamer van Koophandel en Toeristisch Recreatief Drenthe. De aanleiding voor het onderzoek was de economische crisis. Het rapport brengt de economische betekenis van de recreatiesector in kaart. Drenthe is sterk afhankelijk van het toerisme. Eén op de tien banen is gerelateerd aan de recreatiesector en in de gemeente Aa en Hunze in het stroomgebied van het Drentsche Aa-gebied is dit zelfs één op de vijf. Er worden ook een

²⁶ van Doorn, Kusters en Meulemeester (1981) Voorwoord.

²⁷ van Doorn, Kusters en Meulemeester (1981) 227-228.

²⁸ Woestenburg, Lengkeek, en Timmermans (2009) 5 en 53.

²⁹ http://geo.kuleuven.be/projecten/index.htm?project_id=509&category=0&select_name=ALLE&title=&dsyyyy=2014&deyyyy=2015, geraadpleegd 27-03-2014.

³⁰ Briene en Wienhoven (2010).

aantal uitspraken gedaan over de toekomst van de toeristische sector in Drenthe. De conclusie is dat vooruitzichten van de toeristische sector sterk afhankelijk zijn van de mate waarin Drenthe in kan spelen op de wensen van de toerist.³¹

Bernhard Hanskamp wijdt in zijn boek *Bewogen Ruimte* een hoofdstuk aan het recreatieve verleden van Drenthe tussen 1942 en 1970. Het probleem dat centraal staat in dat hoofdstuk is de manier waarop de provincie omging met de groei van het aantal recreanten vanaf de jaren vijftig. *Bewogen Ruimte* gaat over de ruimtelijke ontwikkeling van Drenthe aan de hand van het gevoerde provinciale beleid. Recreatie komt hierdoor ook meerdere malen aan bod in de andere hoofdstukken, omdat het provinciaals beleid enerzijds beïnvloedt is en anderzijds invloed heeft gehad op het recreatielandschap.³²

Theo Spek heeft het in zijn proefschrift 'Het Drentse Esdorpenlandschap' over het romantische beeld van het Drentse esdorpenlandschap dat met name aan het einde van de negentiende eeuw zorgde voor een toestroom van toeristen. De vragen die centraal staan in het hoofdstuk over de beeldvorming van het Drentse Esdorpenlandschap zijn: hoe dit beeld tot stand is gekomen, door wie en welke invloed dit heeft gehad op wetenschappelijke studies in het esdorpenlandschap.³³

Al in de zeventiende eeuw zijn de wortels gelegd voor de beeldvorming van Drenthe. Door de eeuwen heen krijgt Drenthe zijn positie als een uniek, eeuwenoud, bijna mythisch landschap. Binnen Drenthe was men zich vanaf het begin van de negentiende eeuw bewust van de rijkdom van het verleden en de cultuur. Buiten Drenthe ging de interesse niet verder dan het erkennen van de uniciteit van de hunebedden, grafheuvels en heidense legerplaatsen. De aanwezigheid van deze mysterieuze objecten bleek genoeg reden voor de negentiende-eeuwse elite om de provincie te bezoeken, hoewel de belangstelling niet tot het omliggende landschap reikte.

Pas vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw kwam er steeds meer interesse vanuit kunstschilders voor het landschap van de provincie. Vanaf dat moment is volgens Spek een verschuiving in de beeldvorming van Drenthe te zien. De aandacht verschoof van de unieke oudheden naar het typische boerenlandschap en haar bewoners.³⁴ Deze verschuiving heeft te maken met een overgang van aandacht voor het gecultiveerde naar het ongerepte. In deze periode werd een verband gelegd tussen de eeuwenoude hunebedden en het cultuurlandschap. Deze verwarrende verstrengeling beïnvloedt de beeldvorming van Drenthe tot op de dag van vandaag, volgens Spek.³⁵

Vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw kwam het toerisme echt op gang, mede dankzij de oprichting van de provinciale VVV. De hunebedden werden de grote trekpleister. De reisgidsen schuwden niet vergelijkingen te trekken tussen de hunebedden en de oude schatten van de Grieken en Romeinen. Het cultuurlandschap gaf de toeristen een nostalgisch gevoel dat herinneringen oproep van vervlogen tijden.³⁶ In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog was er al een bewustzijn voor de bescherming van het eigene van Drenthe. Dit vertaalde zich na de oorlog in de beschermende maatregelen van het Drentsche Aa-gebied. In de wetenschappelijke wereld zijn veel van de onjuiste,

³¹ Briene en Wienhoven (2010) 51.

³² Hanskamp (2012).

³³ Spek (2004) 48.

³⁴ Spek (2004) 65.

³⁵ Spek (2004) 70-71.

³⁶ Spek (2004) 77.

romantische veronderstellingen aangetoond, maar in de recreatiesector worden ze nog altijd gebruikt voor het lokken van toeristen.³⁷

In de onderzoeken van de provincie bestaat veel aandacht voor het behoud van het landschappelijk karakter, dat zijn oorsprong vindt in de Romantische beeldvorming. Een voorbeeld hiervan is de eerder genoemde nota, waar rekening werd gehouden met het behoud van het landschappelijk karakter van het platteland.

Er zijn de laatste decennia veel publicaties over de recreatie in Drenthe verschenen die gericht zijn op een groter publiek. Deze verhalen blijven vaak aan de oppervlakte en zijn redelijk beschrijvend. In de reeks '*100 jaar Drenthe en de Drenten*' is bijvoorbeeld een aflevering gewijd aan het toerisme.³⁸ Deze aflevering geeft een kort historisch van het ontstaan en de initiatieven van de VVV in Drenthe. Daarnaast laat het zien hoe tijdgenoten van buiten Drenthe dachten over de provincie en hoe deze perceptie met de tijd veranderde van negatief naar positief. Ook in de 'Drentse Volksalmanak' en de 'Kijk op het Noorden' zijn artikelen verschenen.³⁹

In het kort

Er zijn drie perioden te onderscheiden in het onderzoek naar vrije tijd en recreatie. Ten eerste het onderzoek in de jaren dertig en veertig dat voortkwam uit een angst dat een teveel aan vrije tijd indien ongecontroleerd, zou kunnen leiden tot maatschappelijk verval. Vervolgens was er in de jaren vijftig, zestig en zeventig een periode waarin de overheid een sterke hand had in de algehele beleidsvoering. Er werd kritisch gekeken naar het probleemgerichte onderzoek dat door het bestuur geïnitieerd werd. Volgens critici werd er te weinig aandacht geschonken aan fundamenteel en interdisciplinair onderzoek.

Tot slot begon de overheid vanaf de jaren tachtig veel instanties te privatiseren. Vrije tijd en recreatie zijn een verhandelbaar goed geworden, waardoor de wens van de recreant centraal is komen staan. Dit verklaart de economische inslag van een aantal van deze onderzoeken.

1.3 Afbakening van het onderwerp

Thematische afbakening

Het van Dale woordenboek verstaat onder recreëren 'zijn vrije tijd besteden' of 'zich ontspannen'. Als we alles waaraan de mens zijn vrije tijd besteedt in kaart zouden willen brengen, dan wordt dat het zeer uitgebreid onderzoek. Daarom moeten keuzes worden gemaakt om de omvang van het onderzoek werkbaar te houden. Ik heb gekozen de focus te leggen op de verblijfsrecreatie. Het voordeel hier van is dat er meer ruimte is om de inrichting van het recreatielandschap te verklaren. Dit houdt concreet in dat er vooral gekeken wordt naar de spreiding van de overnachtingsmogelijkheden voor recreanten. De dagrecreatie is wel meegenomen in de gedeelten waarin zij onmisbaar zijn. Dit is het geval in het derde en vierde hoofdstuk. In het derde hoofdstuk komt de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie aan bod. Hierbij is enig inzicht in de aanwezige voorzieningen en attracties noodzakelijk. Hetzelfde geldt voor het vierde hoofdstuk, waarin de effecten van de recreatie op het landschap zijn behandeld.

³⁷ Spek (2004) 82.

³⁸ Hulst (1992).

³⁹ Mulder (1973), Janssen (1971/72) en Bartelds (1982).

Een meer lokale insteek hebben we bij de twee detailstudies in het vijfde hoofdstuk. De vooroorlogse kampeervereniging Mooi Zeegse en de naoorlogse camping De Berenkuil hebben beiden een verleden dat de moeite waard is nader te bekijken. We bekijken hierbij het ontstaan en het gedachtegoed van de twee campings. Daarnaast bekijken we de doelgroep en de activiteiten op de locaties. Tot slot besteden we ook aandacht aan de veranderingen van zowel de campings zelf, als het omringende landschap. Ik heb hiervoor enkele vaste gasten geïnterviewd, zodat de persoonlijke ervaringen niet ontbreken in het verhaal.

Geografische afbakening

De begrenzing van het onderzoeksgebied is het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa. Dat gebied ligt grofweg binnen de driehoek Groningen, Assen en Emmen. De keuze voor deze begrenzing is gekozen om aan te sluiten bij de afbakening van het onderzoeksgebied van de landschapsbiografie Drentsche Aa. Een tweede reden is de uniciteit van het landschapsbeleid van het Drentsche Aa-gebied. Dankzij de bescherming die het Drentsche Aa-gebied sinds 1965 heeft gehad is de geschiedenis van het landschap heden ten dage nog leesbaar. Als gevolg daarvan is er een wisselwerking tussen het landschap en de recreatiesector die in de rest van Drenthe niet op deze schaal aanwezig is.

Chronologische afbakening

Het grootste gedeelte van het onderzoek heeft betrekking op de periode 1901 tot 1980. In 1901 werd de Woningwet ingevoerd, waardoor het verplicht werd een bouwvergunning aan te vragen bij nieuwbouw of uitbreiding. De aanleg van gebouwen voor onder meer verblijfsrecreatie is dankzij deze wet vanaf 1901 systematisch vastgelegd. Een tweede aspect is dat vóór de twintigste eeuw met name kunstschilders naar Drenthe kwamen. Hier kwam tegen het eind van de negentiende eeuw verandering in. De ANWB begon betere wegen aan te leggen en de spoorlijn van Zwolle naar Groningen werd in 1870 geopend. De verbeterde vervoersmogelijkheden maakten Drenthe toegankelijk voor een groter publiek. Tot slot werd Drenthe op de kaart gezet door een stroom publicaties vanaf 1902. De eerste van deze publicaties was '*Van Eems tot Schelde. Wandelingen door Oud en Nieuw Nederland*' door de geograaf Hendrik Blink uit Den Haag.⁴⁰

De keuze voor 1980 als eindpunt komt voort uit de verschuiving die rond die tijd heeft plaatsgevonden van een door de overheid gestuurde naar een meer commerciële, door particulieren geïnitieerde vorm van recreatie. In deze periode werd als gevolg van de economische crisis, een overheidsbeleid gevoerd waarbij overheidsbedrijven geprivatiseerd werden.⁴¹ Marktwerking ging een belangrijkere rol spelen dan in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. Deze veranderingen hebben tot op de dag van vandaag een enorme invloed op de maatschappij. De uitwerking daarvan op het recreatielandschap is zeker een onderwerp voor nader onderzoek in een eventuele vervolgstudie. Het moet echter buiten het bestek van deze scriptie blijven.

Bij de twee detailstudies wijkt de periodisering af van de andere hoofdstukken. We houden de oprichtingsdatum van de verenigingen aan. Mooi Zeegse kwam tot stand in 1932 en de Berenkuil opende haar deuren in 1952. De onderzoeksperiode van de casestudies lopen door tot het heden. Deze verlengde onderzoeksperiode geeft de gelegenheid de huidige

⁴⁰ Brink (2004) 61.

⁴¹ Stellinga (2012) 9.

gasten van beide campings te interviewen en hun visies op het verleden en het heden te delen.

1.4 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Probleemstelling

We zagen in de stand van de literatuur dat er in de wetenschap weinig is geschreven over de ontwikkeling van de recreatie van Drenthe. Dit liet veel ruimte over voor deze scriptie. Mijn probleemstelling komt voort uit de wens een aantal lacunes op te vullen. Op dit moment bestaat bijvoorbeeld geen duidelijk overzicht van het historische recreatielandschap van het Drentsche Aa-gebied. De eerste doelstelling van deze scriptie is het maken en analyseren van overzichtskarten van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980.

Het interessante van deze eerste lacune is dat hierbij direct een andere lacune aan het licht komt. Aangezien geen overzicht bestaat van de ruimtelijke indeling van het recreatielandschap, bestaat er ook geen verklaring voor deze indeling. De tweede doelstelling van dit onderzoek is het verklaren van de globale ligging van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980.

Er bestaat weinig kennis over de landschappelijke effecten van de recreatie in het Drentsche Aa-gebied. In de beleidsnota's van de overheid staat enige informatie, maar dit is toegespitst op het te voeren beleid. Dit leidt ons tot de derde doelstelling van dit onderzoek: het analyseren van de effecten van de recreatie op het landschap van het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980.

Tot slot proberen we meer inzicht te krijgen in de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied op een kleinere schaal. Hiervoor richt de scriptie zich op de kampeervereniging Mooi Zeegse en landgoedcamping De Berenkuil. Deze verenigingen bestaan beiden al een lange tijd, waardoor ze een rijk verleden hebben. Door naar deze verenigingen te kijken, zien we de invloed van ontwikkelingen binnen de recreatieve sector op lokale schaal. We kunnen op deze manier de lokale ontwikkelingen toetsen aan de grotere recreatieve ontwikkelingen.

Al deze doelstellingen samen leiden tot de probleemstelling van deze scriptie: *hoe kunnen we de ontwikkeling van het recreatielandschap van het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa tussen 1901 en 1980 verklaren en wat waren de gevolgen voor de inrichting van het landschap?*

Onderzoeksvragen

Om de probleemstelling uit te werken is het onderzoek in vier hoofdstukken opgedeeld, beginnend bij hoofdstuk 2. Hieronder staan per hoofdstuk de hoofdvraag en deelvragen aangegeven.

Hoofdstuk 2: De ontwikkeling van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980

Hoofdvraag:

Hoe ontwikkelde de verblijfsrecreatie zich in de ruimtelijke zin in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

Deelvragen

1 Welke ontwikkelingen lagen ten grondslag aan het twintigste-eeuwse verblijfsrecreatielandschap?

2 Welke ruimtelijke ontwikkeling maakte de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1900 en 1980 door en welke fasering kan daarin worden onderscheiden?

Hoofdstuk 3: De locatiekeuze van de verblijfsrecreatie van het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980

Hoofdvraag:

Wat waren de belangrijkste invloeden op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

Deelvragen:

1 Op welke manier droegen de marketingstrategie van de Provinciale en lokale VVV's en de karakterisering van Drenthe in de toeristische gidsen bij aan de ontwikkeling van de Drentse toeristische sector?

2 Welke invloed had de bereikbaarheid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

3 Welke invloed had het overheidsbeleid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

4 Welke trekpleisters kregen de meeste aandacht in de toeristische gidsen en hoe verschilt dit per periode?

Hoofdstuk 4: Effecten van de recreatie op het landschap van het Drentsche Aa-gebied

Hoofdvraag:

Op welke manier beïnvloedde de recreatie de ontwikkeling van het landschap van het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

Deelvragen:

1 Op welke manier heeft de recreatie bijgedragen aan de ontdekking van de Drentse identiteit en het Drentse landschap en wat waren de gevolgen voor de landschappelijke ontwikkeling?

2 Op welke manier werd de verblijfsrecreatie ingepast in het landschap?

3 Hoe heeft het fietspadennetwerk van het Drentsche Aa-gebied zich ontwikkeld en welke gevolgen had dit voor het landschap?

4 Op welke manier beïnvloedde de dagrecreatie de inrichting van de buitengebieden van het Drentsche Aa-gebied?

Hoofdstuk 5: Detailstudies kampeervereniging Mooi Zeegse en landgoedcamping de Berenkuil

Hoofdvraag:

Hoe kunnen we het huidige karakter van kampeervereniging Mooi Zeegse en landgoedcamping de Berenkuil verklaren aan de hand van het verleden?

Deelvragen:

1 Wat was de grondgedachte bij de oprichting van de twee campings en is dit in de loop der tijd veranderd?

2 Wat is de doelgroep van Mooi Zeegse en de Berenkuil en waarom komen juist deze mensen naar de campings?

3 Welke belangrijke ontwikkelingen hebben Mooi Zeegse en de Berenkuil en hun directe omgeving doorgemaakt?

1.5 Bronnen en methoden

Dit onderzoek is opgezet in vier onderzoekshoofdstukken. In tabel 1.1 staat per hoofdstuk aangegeven wat de meestgebruikte bronnen en methoden zijn.

<u>Onderzoeksvragen</u>	<u>Bronnen</u>	<u>Methoden</u>
<u>Hoofdstuk 2:</u>		
1 Welke ontwikkelingen lagen ten grondslag aan het twintigste-eeuwse verblijfsrecreatielandschap?	De Bodt (1997) Spek (2004) Hulst (1992) Mulder (1973) Lonsain (1915) Bontekoe (1961) Verscheidene toeristische gidsen	Literatuuronderzoek
2 Welke ruimtelijke ontwikkeling maakte de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1900 en 1980 door en welke fasering kan daarin worden onderscheiden?	Karsten (1990) Hanskamp (2012) Dorsser (1947) Beckers (1990) Staal (2003) Verscheidene historische kaarten Bouwvergunningen gemeenten Aa en Hunze en Tynaarlo Basisregistratie Adressen en Gebouwen Radio interview Heerma van Voss Overig archiefmateriaal uit Drents Archief en de gemeentearchieven van Tynaarlo en Aa en Hunze	GIS Historische kaartenanalyse Archiefonderzoek Literatuuronderzoek
<u>Hoofdstuk 3:</u>		
1 Op welke manier droegen de marketingstrategie van de Provinciale en lokale VVV's en de karakterisering van Drenthe in de toeristische gidsen bij aan de ontwikkeling van de Drentse toeristische sector?	de Bodt (1997) Hertz-Pen (1986) Pot (1924) Hulst (1992) Homan (1934) Provinciale VVV (1939/1974) Bakker (1951/2/8) Cohen (1928) ANWB (1939) Groneman (1906)	Literatuuronderzoek Archiefonderzoek

	DA, Provinciale VVV, 0726 inv.nr. 13 DA, PPD, 0915, inv.nr. 283	
2 Welke invloed had de bereikbaarheid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?	Bos (1992) van Bergen en Zandbergen (1985) Staal (2003) Aerts ea. (2007) Sluiter (1967) DA, Bestuursarchief Drenthe, 0923 inv.nr. 11657 Verscheidene historische kaarten	Literatuuronderzoek Historische kaartenanalyse
3 Welke invloed had het overheidsbeleid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?	Hanskamp (2012) GA Tynaarlo, Vries, inv.nr. 235 GA Aa en Hunze, Anloo, inv.nr. 1209 DA, Bestuursarchief Drenthe, 0923 inv.nr. 11657 DA, PPD, 0915 inv.nr. 283	Literatuuronderzoek Archiefonderzoek
4 Welke trekpleisters kregen de meeste aandacht in de toeristische gidsen en hoe verschilt dit per periode?	Aerts ea. (2007) DA, Provinciale VVV, 0726 inv.nr. 13 DA, Bestuursarchief Drenthe, 0923 inv.nr. 11657 Radio interview Heerma van Voss	Literatuuronderzoek Archiefonderzoek
<u>Hoofdstuk 4:</u>		
1 Op welke manier heeft de recreatie bijgedragen aan de ontdekking van het Drentse eigene en het Drentse landschap en wat waren de gevolgen voor het landschap?	Spek (2004) Cohen (1928) Woestenburg, Lengkeek en Timmermans (2009) Briene en Wienhoven (2010) Modderkolk, Stapelveld en Vroome (1965) Bioplan Drentsche Aa 2.0 (2012)	Literatuuronderzoek
2 Op welke manier werd de verblijfsrecreatie ingepast in het landschap?	Hanskamp (2012) DA, Bestuursarchief, 0923 inv.nr. 11657 DA, PPD, 0915 inv.nr. 289 GA Aa en Hunze, Anloo, inv.nr. 1209 Verscheidene historische kaarten	Literatuuronderzoek Archiefonderzoek Historische kaartenanalyse
3 Hoe heeft het fietspadennetwerk van het Drentsche Aa-gebied zich ontwikkeld en welke gevolgen had dit voor het landschap?	Simons (1990) Hanskamp (2012) DA, PPD, 0915 inv.nr. 283 Verscheidene historische kaarten Collectie Hanskamp	Literatuuronderzoek Archiefonderzoek Historische kaartenanalyse GIS
4 Op welke manier beïnvloedde de dagrecreatie de inrichting van de buitengebieden van het Drentsche Aa-gebied?	Stichting Hout en Bos (1992) Verscheidene historische kaarten	Literatuuronderzoek Archiefonderzoek Historische kaartenanalyse GIS
<u>Hoofdstuk 5:</u>		
1 Wat was de grondgedachte bij de oprichting van de twee campings en is dit in de loop der tijd veranderd?	Huisman (1987) Zingstra (1992) Interview J.B. Vedder Interview M. Niemeijer en W. Niemeijer Interview echtpaar Leeuwerke GA Aa en Hunze, Rolde, inv.nr. 1784 GA Aa en Hunze, Rolde, inv.nr. 1785	Literatuuronderzoek Interviews Archiefonderzoek

2 Wat is de doelgroep van Mooi Zeegse en de Berenkuil en waarom komen juist deze mensen naar de campings?	Huisman (1987) Zingstra (1990) Interview J.B. Vedder Interview M. Niemeijer en W. Niemeijer Interview echtpaar Leeuwerke	Literatuuronderzoek Interviews
3 Welke belangrijke ontwikkelingen hebben Mooi Zeegse en de Berenkuil en hun directe omgeving doorgemaakt?	Huisman (1987) Zingstra (1990) Raven (2012) Interview J.B. Vedder Interview M. Niemeijer en W. Niemeijer Interview echtpaar Leeuwerke Collectie Hanskamp	Literatuuronderzoek Historische kaartenanalyse Interviews

1.6 Theoretisch Kader

In deze paragraaf bekijken we de theoretische achtergrond van de relatie tussen het toerisme en het landschap. We bekijken eerst de leidende wetenschappelijke visies op de relatie tussen toerisme en plaatsidentiteit. Vervolgens zoomen we in op de lokale theorie van het Drentse model.

Leidende visies onder internationale academici

In de academische wereld bestaat brede consensus dat het toerisme een invloed heeft op de identiteit van een plaats. Over de mate van invloed bestaat echter enige discussie. Hieronder worden de drie leidende stromingen binnen de academische wereld in het kort genoemd.

Ten eerste is er de groep academici die van mening is dat de identiteit van een plaats of regio wordt ge(re-)construeerd voor de wens van de toerist voor bepaalde karakteristieken, zoals authenticiteit en tradities.⁴² Gibbons beargumenteerd bijvoorbeeld dat: 'tourist images are a source of dominant visual representations of the nation'.⁴³ O'Connor deelt deze visie: 'tourist imagery plays a significant role in providing a native self image'.⁴⁴

Een tweede stroming onder academici claimt dat het toerisme de lokale plaatsidentiteit vernietigt. Greenwood en Mason beargumenteren bijvoorbeeld dat toerisme leidt tot 'destruction and prostitution of once unique cultures'.⁴⁵

Tot slot ziet de derde groep academici toerisme als een van de factoren die bijdraagt aan het constante proces van verandering van een identiteit. Kneafsey geeft aan dat toerisme gezien kan worden als een voorbeeld van de unieke manier in welke globale-lokale relaties elkaar beïnvloeden binnen specifieke regio's. Het gevolg is dat tussen verschillende regio's diversiteit en verschillen in identiteit blijven bestaan.⁴⁶

⁴² Kneafsey (1998) 112.

⁴³ Kneafsey (1998) 112.

⁴⁴ O'Connor (1993) 69.

⁴⁵ Kneafsey (1998) 114.

⁴⁶ Kneafsey (1998) 114.

Het Drentse model

Nu we de verschillende wetenschappelijke visies op de relatie tussen het toerisme en de plaatsidentiteit kort hebben bekeken, zoomen we in op de situatie in Drenthe. Spek spreekt in zijn dissertatie van drie fasen binnen de identiteitsvorming van Drenthe.⁴⁷

De renaissancistische fase liep van 1550 tot 1750. De identiteit van de Drenten werd in deze periode gekoppeld aan het overwinnen van de woeste natuur en het primitieve verleden.⁴⁸

In de romantische fase tussen 1750 en 1870 sloeg dit beeld volledig om. Het primitieve en authentieke van Drenthe werd in deze periode plotseling als positief beschouwd.⁴⁹ Kunstschilders kwamen van heinde en verre om de woeste, eindeloze heidevelden, prehistorische hunebedden en het authentieke boerenleven van Drenthe op doek vast te leggen.

In de eerste twee fasen werd de beeldvorming van de Drentse identiteit hoofdzakelijk door buitenstaanders gevoed. In de derde, regionalistische fase kwam de identiteitsvorming vooral vanuit de eigen bevolking. In de periode tussen 1870 en 1945 ontstond binnen Drenthe een steeds sterker wordend besef van de eigen regionale identiteit. Dit besef kwam tot stand door een aantal factoren, zoals het opkomende toerisme, de modernisering van de landbouw, de opkomende vervlechting met de nationale en internationale economie.⁵⁰

De Drentse identiteit was geschoeid op begrippen als continuïteit, onafhankelijkheid en naoberschap (gemeenschapsgevoel).⁵¹ De gevolgen van deze bewustwording waren een sterk cultuurhistorisch besef en een gevoel van antipathie tegen modernisering en andersdenkenden. Het gevolg was een statische kijk op het Drenthe, waarbij het landschap als een oeroud en onveranderlijk werd gezien. Wetenschappers ontwikkelde een beeld van samenhang van landschap, landgebruik, samenleving en volksaard in het oude Drenthe. Spek noemt dit het Drents model. Het beeld bleef bestaan tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Tegenwoordig weten we dat dit model onjuist is. Toch heeft dit Drentse model tot op de dag van vandaag een sterke invloed op regionale cultuur en de ontwikkeling van het toerisme.⁵²

⁴⁷ Spek (2004) 971.

⁴⁸ Spek (2004) 971.

⁴⁹ Spek (2004) 971.

⁵⁰ Spek (2004) 78.

⁵¹ Spek (2004) 972.

⁵² Spek (2004) 972-973.

Hoofdstuk 2 De ontwikkeling van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980

2.1 Introductie

Om uitspraken te doen over het verblijfsrecreatielandschap in het Drentsche Aa-gebied, moeten we weten hoe de recreatie zich heeft ontwikkeld. De vorming van zo'n landschap was niet mogelijk zonder enkele belangrijke gebeurtenissen die plaatsvonden in de negentiende eeuw. In dit hoofdstuk kijken we naar de twee ontwikkelingen die ten grondslag lagen aan de vorming van het recreatielandschap: de invloeden van de Romantiek en de toename van de bereikbaarheid. Daarnaast is in dit hoofdstuk de ruimtelijke ontwikkeling van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980 in kaart gebracht. Deze verblijfsrecreatie is vervolgens in vier fasen ingedeeld.

Hoofdvraag en deelvragen

De doelstelling van dit hoofdstuk is het in kaart brengen en faseren van de verblijfsrecreatie tussen 1901 en 1980. Om aan deze doelstelling te voldoen beantwoorden we de volgende hoofdvraag:

Hoe ontwikkelde de verblijfsrecreatie zich in de ruimtelijke zin in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

Het antwoord zoeken we aan de hand van de volgende twee deelvragen:

- 1 Welke ontwikkelingen lagen ten grondslag aan het twintigste-eeuwse verblijfsrecreatielandschap?
- 2 Welke ruimtelijke ontwikkeling maakte de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1900 en 1980 door en welke fasering kan daarin worden onderscheiden?

Bronnen en methoden

Om antwoord te geven op de hoofdvraag gebruiken we verscheidene bronnen.

In de eerste paragraaf staan de twee ontwikkelingen uit de negentiende eeuw centraal. Deze paragraaf is hoofdzakelijk tot stand gekomen op basis van literatuur over de 19e eeuw en een aantal publicaties over het toerisme in Drenthe. Belangrijk waren enkele publicaties in de Nieuwe Drentse Volksalmanak en het proefschrift van Spek.⁵³

In de daaropvolgende paragrafen is de verblijfsrecreatie uit de periode 1900-1980 in kaart gebracht. Op basis van ruimtelijke ordening op deze kaarten en de historische context is een fasering aangebracht. Daarbij is in het kort aangegeven hoe de veranderingen in de ruimtelijke ontwikkelingen passen binnen de tijd. Hierbij zijn enkele lokale voorbeelden gegeven. In het derde hoofdstuk gaan we nader in op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied.

De verblijfsrecreatiekaarten zijn gemaakt in het GIS-programma ArcMap (Geografische Informatie Systemen).⁵⁴ De gegevens van de kaart komen uit verschillende bronnen: de historische kaarten, de bouwvergunningen, BAG (de Basisregistratie van Adressen en Gebouwen) en uit contact met de eigenaren. Ideaal voor het onderzoek waren de bouwvergunningen uit de gemeente Tynaarlo en Aa en Hunze. In de vergunningen stond

⁵³ Lonsain (1915), Mulder (1973) en Spek (2004).

⁵⁴ Lijsten van de zomerhuizen en campings staan in bijlage 1 en 2

het adres en het type woning aangegeven, waardoor de zomerhuisjes gemakkelijk traceerbaar waren. Bij de informatie uit de BAG was het iets lastiger. Ten eerste is de informatie niet altijd betrouwbaar, waardoor er enig eigen beoordelingsvermogen bij aan te pas kwam. Ten tweede staat het type woning niet in de informatie. Daarom waren de historische kaarten, de bouwvergunningen en enige kennis van het huidige recreatielandschap onmisbaar ter ondersteuning.

De tekst uit paragraaf drie tot en met zes is gebaseerd op deze gegevens, met aanvullingen uit archiefmateriaal en secundaire bronnen, zoals literatuur en interviews. Het boek *Bewogen Ruimte van Hanskamp* en enkele gesprekken met deze auteur vormen de basis van het verhaal.⁵⁵ Daarbij waren de belangrijkste archiefmaterialen verschillende recreatienota's uit meerdere jaartallen en de bouwvergunningen van de gemeente Aa en Hunze en Tynaarlo.

2.2 De basis van het Drentse recreatielandschap

Voorwaarden voor het recreatielandschap

In deze paragraaf beantwoorden we de volgende deelvraag: welke ontwikkelingen lagen ten grondslag aan het twintigste-eeuwse verblijfsrecreatielandschap? In de tweede helft van de negentiende eeuw hebben twee ontwikkelingen plaatsgevonden die een voorwaarde vormden voor het ontstaan van een verblijfsrecreatielandschap in Drenthe vanaf de twintigste eeuw. Ten eerste veranderde de beeldvorming van Drenthe ten positieve dankzij invloeden van de Romantiek en ten tweede nam de bereikbaarheid van Drenthe toe in deze periode.

Invloeden van de Romantiek

Er vond in de negentiende eeuw een verschuiving plaats waarbij steeds meer interesse ontstond voor emotie, nostalgisch gedachtegoed en de ongerepte natuur. Deze interesse was een reactie op de Verlichting, waarin de rede, ratio en de controle van de mens over de natuur centraal stonden.⁵⁶ In de schilderkunst vertaalde dit zich onder andere in de landschapsschilderkunst.⁵⁷ Op deze schilderijen was geen plaats voor fabrieken en stoomtreinen, maar werden de oude Hollandse landschappen vastgelegd. In de jaren zestig van de negentiende eeuw ontdekte een aantal van deze schilders Drenthe. Deze hoofdzakelijk agrarische provincie bleek uitermate geschikt voor de nostalgische schilderijen van de schilders. Het cultuurlandschap en de hunebedden stonden vaak centraal in de werken.⁵⁸

De schilders leverden een belangrijke bijdrage aan de beeldvorming van Drenthe. Het romantische, nostalgische beeld dat de schilders schetsten vormt een schril contrast met het beeld dat tot dan toe heerste. Drenthe werd voor komst van de schilders in de jaren zestig van de twintigste eeuw slechts sporadisch bezocht. Een van deze reizigers was de poëet Boxman. In 1834 schreef hij: *'Een rilling grijpt mij aan, ik zie een spooksel zweven. Natuur dwaalt door dit veld met een rouwgewaad omgeven. Slaap dan de doodslaap voort, O Drenthe's vale heide. Omringt door Gruno's graan en Frieslands vette weiden.'*⁵⁹

⁵⁵ Hanskamp (2012).

⁵⁶ Palmer, Colton en Kramer (2007) 443-444.

⁵⁷ de Bodt (1997) 10-12.

⁵⁸ Spek (2004) 70-71.

⁵⁹ Mulder (1973) 31.

Het moge duidelijk zijn dat hij geen liefhebber was van het Drentse landschap. Dat Drenthe weinig bezoekers gewend was, ondervond de Fransman Havard in 1876. Hij sprak met enige verbazing over de gastvrijheid van de waardin van een herberg die hij bezocht. ' "Wat wilt gij?", schreeuwde zij ons toe, "eene kamer? Er is voor u geene kamer... Daar is de deur, maakt dat gij er uit komt." '60 Havard was ondanks deze behandeling een stuk positiever over het Drentse landschap dan zijn voorganger veertig jaar eerder.



Afbeelding 2.1: Hutten van Vincent Van Gogh (1883). Bron: Website van Gogh museum.

Het nostalgische en bijna mythische beeld dat eind negentiende eeuw werd gevormd, heeft invloed gehad op het huidige karakter van Drenthe. Als je in 1989 de reisgids van de VVV zou openen, kwam je de volgende tekst tegen: *'De kleine dorpjes, het historische landschap, de oude landweggetjes en de karakteristieke boerderijtjes: die ontdek je pas als je gaat wandelen.'*⁶¹ Het leesbare verleden van het landschap van Drenthe is het visitekaartje van de provincie geworden. Een van de eerste toeristische gidsjes van Drenthe uit 1928 had de naam: *'Naar Drenthe - Neerlands Pompeji: Toeristenland en Vacantieoord bij uitstek.'*⁶² Het Drentse erfgoed werd vergeleken met het erfgoed dat we in Italië en Griekenland aantreffen. Spek geeft in zijn proefschrift aan dat er begin twintigste eeuw een vreemde verwarring is ontstaan waarin het cultuurlandschap uit de Middeleeuwen verstrengeld is geraakt met de geschiedenis van de veel oudere hunebedden.⁶³ Deze verstrengeling heeft het imago van het oeroude landschap waar de tijd heeft stilgestaan mede bepaald. Tegenwoordig wordt meer onderscheid gemaakt tussen beiden. Wanneer je een website van een willekeurige Drentse camping opent, zul je een beschrijving van het rijke verleden van het landschap aantreffen, maar de hunebedden en het esdorpenlandschap worden niet onder dezelfde noemer geschaard.

Toegenomen bereikbaarheid

Een tweede factor die sterk heeft bijgedragen aan het ontstaan van het recreatielandschap, was de verbeterde bereikbaarheid van Drenthe vanaf het einde van de negentiende eeuw. Een bezoek aan Drenthe was in het verleden niet altijd even gemakkelijk. Rond 1800 kostte een rit van Groningen naar Zwolle bijna een hele dag. Een kwart eeuw later deed de postwagen er tien en een half uur over. Deze halvering van de reistijd was te danken aan de aanleg van verharde wegen.⁶⁴ In 1850 lag er pakweg 80

⁶⁰ Hulst (1992) 199.

⁶¹ Reisgids (1989) DA 0726 inv.nr. 249.

⁶² Cohen (1928).

⁶³ Spek (2004) 70-71.

⁶⁴ Lonsain (1915) 182 en 186.

kilometer aan verharde wegen in Drenthe, terwijl dit in 1875 was opgelopen tot circa 400 kilometer.⁶⁵



Afbeelding 2.2: Een omnibus te Nieuw-Schoonbeek tussen 1915 en 1925. Bron: Beeldbank Drents Archief.

In 1870 werd de spoorlijn Groningen-Zwolle geopend. De trein werd in eerste instantie met argusogen bekeken. De bevolking zette haar vraagtekens bij de noodzaak van een hogere snelheid. *'Grotere spoed is alleen bij uitzondering nodig en meer een zaak van weelde dan van nut!'*⁶⁶ Binnen enkele jaren groeide het enthousiasme voor de stoomtrein en werd er volop gebruik gemaakt van de dienst. In het jaar 1874 reisden de inwoners van Assen gemiddeld drie keer per jaar met de trein.⁶⁷ Voor de ontwikkeling van het toerisme binnen Drenthe is de stoomtrein absoluut van belang geweest. het Drentsche Aa-gebied werd plotseling toegankelijk voor toeristen met de opening van de treinhalt Vries-Zuidlaren.

Tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen de eerste gemotoriseerde voertuigen op de markt. Ook in Drenthe kwamen de berichten van deze uitvinding door. De eerste pogingen tot de introductie van de gemotoriseerde wagens in de provincie stuitten echter op een aanzienlijke tegenstand van de lokale bevolking. Er bestond angst voor de hoge snelheden die werden bereikt en er waren zorgen over het stukgaan van de wegen door de zware machines. Hendrik Antonius Meyer was in 1898 de eerste die in Drenthe een dienst begon met een gemotoriseerde omnibus. Hij werd echter dermate gehinderd door de bevolking, die de wegen versperden onder het mom van onderhoud en aanklachten indienden tegen zijn bedrijf, dat hij minder dan een jaar na aankoop zijn wagen weer verkocht.⁶⁸ In de loop van de twintigste eeuw werd ook deze uitvinding omarmd door de bevolking en werd het vervoer steeds meer gemoderniseerd.

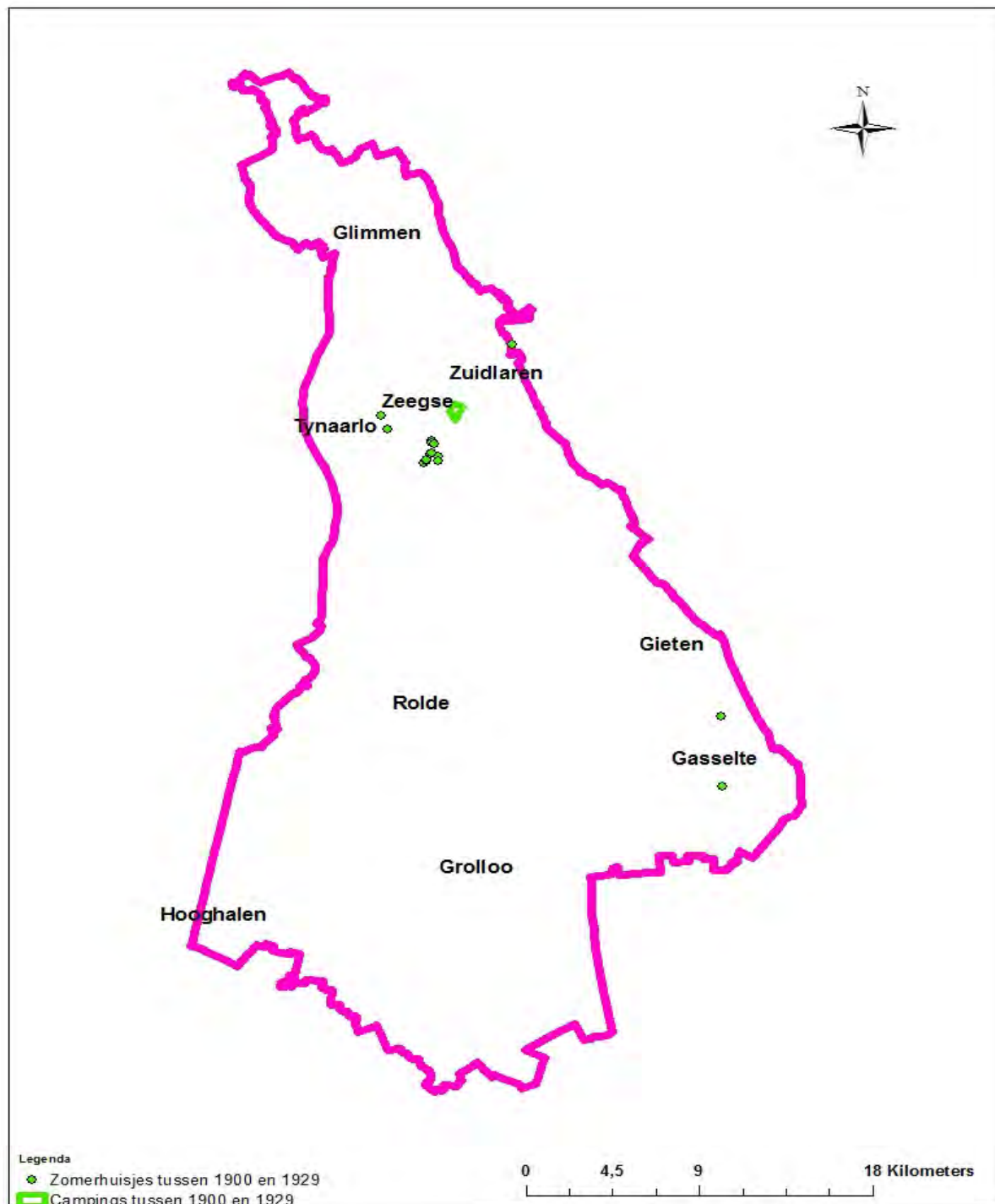
⁶⁵ Mulder (1973) 32.

⁶⁶ Mulder (1973) 33.

⁶⁷ Mulder (1973) 34.

⁶⁸ Bontekoe (1961) 24 en 38.

2.3 De pioniersfase 1900-1929



Kaart 2.1 Pioniersfase: Alle verblijfsrecreatie aangelegd tussen 1901 en 1929.

Een fasering van de verblijfsrecreatie van het Drentsche Aa-gebied

In de volgende paragrafen maken we de overstap van een literatuurstudie naar een kaartstudie. We bekijken de ontwikkeling van de verblijfsrecreatie aan de hand van vier onderscheiden fasen. Hiervoor maken we gebruik van een overzichtskaart waarin de verblijfsrecreatie is ingetekend. De eerste fase is de pioniersfase, waarin weinig werd

gerecreëerd. Vervolgens loopt de tweede fase van 1930 tot 1949. In deze periode werd vooral in het noorden van het Drentsche Aa-gebied gerecreëerd. De derde fase loopt van 1950-1964. We zien in deze tijd langzaam het zuiden van het Drentsche Aa-gebied opkomen. Tot slot loopt de laatste fase van 1965 tot 1980. In deze tijd kwam het zuiden van het Drentsche Aa-gebied tot bloei.

De pioniersfase

Op kaart 2.1 is de traceerbare verblijfsrecreatie tussen 1901 en 1929 ingetekend. De informatie op de kaart is samengesteld uit verschillende bronnen: de bouwvergunningen uit gemeentearchieven, historisch kaartenmateriaal en de Basisregistratie van Adressen en Gebouwen (BAG) van het Kadaster. In de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw is weinig verblijfsrecreatie te ontdekken op de topografische kaarten en in de archieven. Dit kan betekenen dat er nauwelijks gerecreëerd werd, maar het kan ook betekenen dat de recreatie hoofdzakelijk plaatsvond buiten de officiële wegen of dat de documentatie niet overgeleverd is.

Een lage mate van verblijfsrecreatie zou wellicht te verklaren zijn aan de hand van de sociale omstandigheden in deze periode. Voor 1919 bestond weinig regelgeving op het gebied van werktijden. Er waren arbeiders die dagen van 13 à 14 uur maakten.⁶⁹ Vanaf 1919 werd de achturedag ingevoerd, waardoor meer vrije tijd beschikbaar kwam voor een aantal beroepsgroepen. De wet gold echter niet voor iedereen, alleen de werknemers van fabrieken en werkplaatsen vielen binnen de regeling. Een jaar later werd de wet weer wat opgerekt en mochten werkgevers de arbeiders acht en een half uur per dag laten werken. Hierbij moet je niet vergeten er sprake was van een zesdaagse werkweek. De vrije zaterdag werd pas na de Tweede Wereldoorlog ingevoerd.⁷⁰

We zagen een verandering in de werktijden van een aantal arbeiders vanaf de jaren twintig, maar hoe zit het met vakantiedagen? In 1910 waren de diamantbewerkers de eerste beroepsgroep waarvoor de georganiseerde vakantie werd vastgelegd in de CAO.⁷¹ Dit betekende niet dat de diamantbewerkers doorbetaalde vakantiedagen kregen. Ze kregen enkel het recht op het opnemen van vrije dagen. Het fenomeen van doorbetaalde vakantiedagen verscheen pas tegen het einde van de jaren twintig. In deze periode verwierven steeds meer beroepsgroepen het recht op doorbetaalde vakanties.⁷² De geschiedenis van de sociale wetgeving ondersteunt dus de theorie dat er tot aan de jaren dertig door een groot deel van de bevolking weinig gerecreëerd kon worden.

Er zijn echter ook aanwijzingen dat er verblijfsrecreatie plaatsvond die niet gedocumenteerd is. Jan Glas van camping de Vledders geeft aan dat zijn opa in de jaren na de Eerste Wereldoorlog een aantal stukjes heide bezat waarop hij tenthuisjes verhuurde.⁷³ Dit groeide in 1978 uit tot camping de Vledders. Er is op de historische kaarten en in het archiefmateriaal geen bewijs te vinden dat er voor 1978 gekampeerd werd op het terrein. Dit zou het geval kunnen zijn voor meerdere locaties.

Vorm van de verblijfsrecreatie

Interessant is te zien dat verblijfsrecreatie uit de pioniersfase voornamelijk bestaat uit zomerhuisjes. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat de mensen die een zomerhuisje

⁶⁹ Karsten (1990) 304.

⁷⁰ Karsten (1990) 304.

⁷¹ Radiointerview Lex Heerma van Voss in OVT op 12 juni 2005.

⁷² Radiointerview Lex Heerma van Voss in OVT op 12 juni 2005.

⁷³ Informatie verkregen via emailcontact met Jan Glas van camping de Vledders.

bezaten uit een klasse kwamen met een redelijk inkomen, waardoor er geld was om te recreëren. Een arme arbeider had tenslotte geen geld voor de aanschaf van een tweede huis en had, zoals we zagen, weinig vrije tijd. Er moet echter ook rekening gehouden worden met de overlevering van informatie. De bouw van een zomerhuis werd vastgelegd via een bouwvergunning, terwijl dit voor een camping op het terrein van de boer niet het geval was. Daarnaast zijn gebouwen terug te vinden op de historische kaarten. Tot slot zijn een aantal van deze huisjes nog altijd in gebruik en kunnen we het bouwjaar uit de BAG halen.⁷⁴

Ruimtelijke spreiding

De recreatie was in de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw met name geconcentreerd rondom Zeegse, Vries en Zuidlaren. Het merendeel van de zomerverblijven lag in dit gebied, enkel twee huisjes liggen elders, bij Drouwen en Gasselte. Het huisje bij Gasselte lag nabij het station van Gasselte van de spoorlijn Assen-Stadskanaal, die in 1905 geopend werd. Het verblijf bij Drouwen lag aan de weg tussen Drouwen en Gasselte.⁷⁵ Een van de verklaringen voor de populariteit van Zeegse en omstreken kan gevonden worden is de nabijheid van de treinhalt Vries-Zuidlaren.

Waarom was de omgeving bij dit station in deze periode nu zo populair in vergelijking tot de gebieden rondom de andere stations? De achtergrond van de eigenaren van de zomerverblijven heeft hier een rol in gespeeld. Veel van de mensen die een buitenhuisje lieten bouwen kwamen uit de stad Groningen.⁷⁶ Voor de eigenaren was een relatief korte reistijd vanaf de stad naar het zomerhuis vaak essentieel. Vaak bezochten zij op vrije dagen naar hun huisje, of gingen ze in de zomerperiode op en neer naar het werk in de stad, terwijl het de rest gezin verbleef in het zomerverblijf. Deze vorm van recreatie wordt ook wel forensenkamperen genoemd.⁷⁷ In het volgende hoofdstuk gaan we nader in op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie.

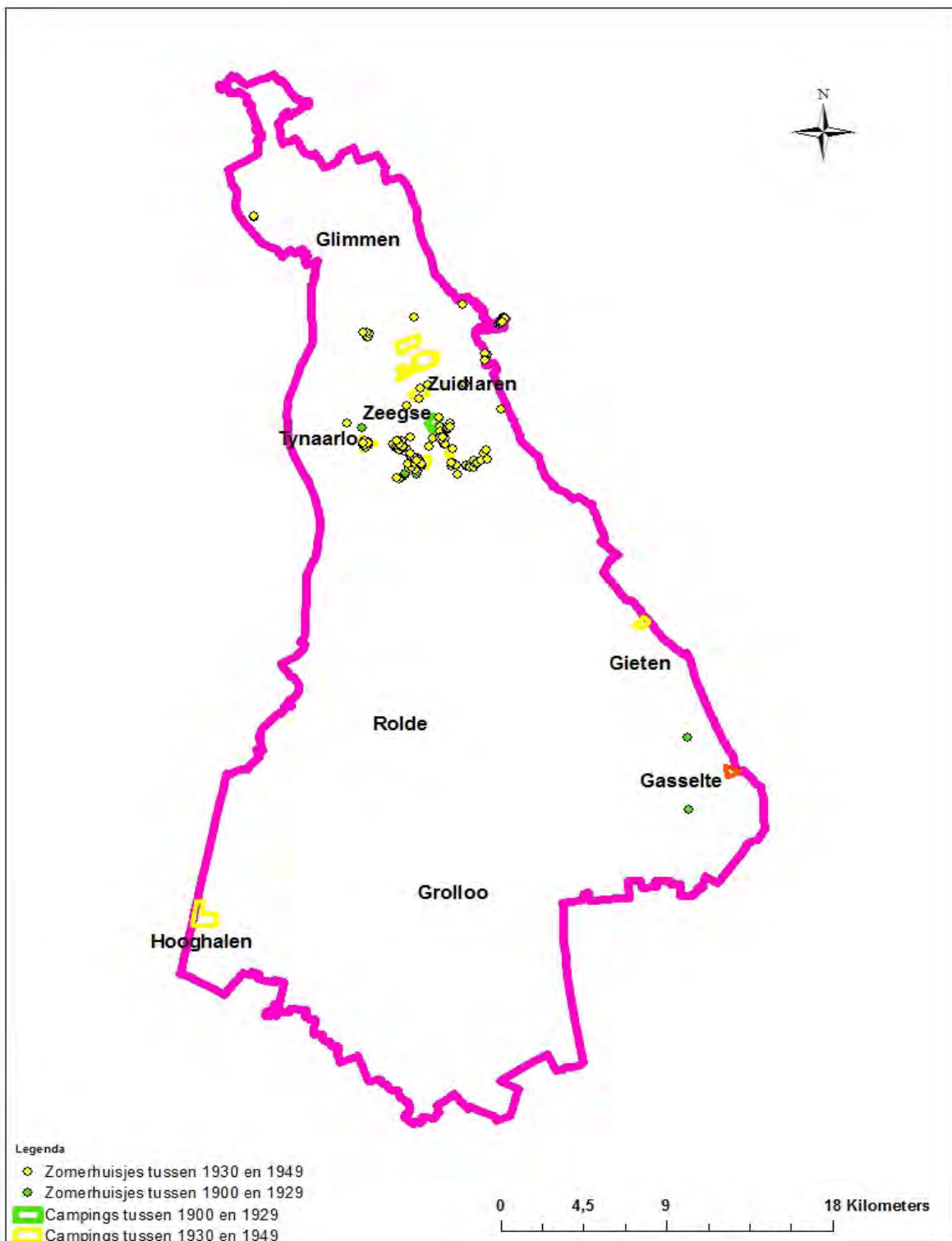
⁷⁴ Zie bijlage 1.

⁷⁵ Zie bijlage 1.

⁷⁶ Hanskamp (2012) 135.

⁷⁷ Hanskamp (2012) 132.

2.4 Zuidlaren, Zeegse en Schipborg als toeristisch centrum 1930-1949



Kaart 2.2 Fase 2: Verblijfsrecreatie aangelegd tussen 1901 en 1949.

Recreatie ondanks de depressie

Vanaf de jaren dertig zien we op de bovenstaande kaart (2.2) een aanzienlijke toename van de verblijfsrecreatie binnen het Drentsche Aa-gebied.⁷⁸ Hoe was het mogelijk dat er zo'n plotselinge opkomst van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied kon plaatsvinden, terwijl heel Nederland in financiële moeilijkheden verkeerde?

We zagen in de vorige paragraaf dat er eind jaren twintig een aantal ontwikkelingen in gang waren gezet. Er was bijvoorbeeld de introductie van doorbetaalde vakantiedagen in verscheidene beroepsgroepen. Dit betekende dat vanaf de jaren dertig steeds meer mensen, indien ze gespaard hadden, op vakantie konden. Dit werd mede versterkt door een andere trend die zichtbaar is in deze jaren.

Verscheidene verenigingen lieten zomerhuisjes bouwen op nieuw aangekochte terreinen om hun leden een vakantie aan te bieden tegen een redelijke prijs. Zo had de kampeervereniging Mooi Zeegse (1932) een behoorlijk aantal huisjes in bezit ten noorden en ten zuiden van Zeegse. Ze verhuurden deze zomerhuisjes aan mensen met een laag inkomen. Arbeiders uit Groningen en omstreken konden op deze manier op de fiets richting Zeegse om goedkoop vakantie te houden in een van de houten huisjes.⁷⁹ De stichting REVO, onderdeel van een tak van de latere vakbond FNV, had een aantal vakantiewoningen in eigendom bij Zuidlaren. Zo waren ook voor de leden van de vakbond betaalbare vakanties mogelijk.⁸⁰



Afbeelding 2.3: Recreatie bij Paviljoen Duinoord (1930) Bron: Website Oudzuidlaren.

Een tweede invloed was de toegenomen interesse in de provinciale VVV. Ondanks de grote depressie van de jaren dertig bleek deze een groot succes. De VVV nam initiatieven op het gebied van wegverbeteringen, zette de verblijfsrecreatie op een rij voor toeristen en

⁷⁸ Zie bijlage 1.

⁷⁹ <http://www.kampeerverenigingmooizeegse.nl/>, geraadpleegd op 4-7-2014.

⁸⁰ Raadsvergadering 5 oktober 1954 (1954) GA Tynaarlo, Zuidlaren inv.nr. 2286.

werkte samen met de ANWB en de KNAC (Koninklijke Nederlandsche Automobiel Club) om nieuwe routes uit te zetten in de provincie. Verder bleef de VVV werken aan het imago van Drenthe, dat nog niet overal even voortreffelijk was. Het gevolg van al deze inzet was een steeds belangrijkere rol voor het vreemdelingenverkeer in de provincie.⁸¹

Toch bleven ook in Drenthe de spanningen van de tijd niet volledig ongemerkt. Bij een eventuele verkoop van een zomerhuisje werd er meer dan eens door de burgemeester van de desbetreffende gemeente antecedentenonderzoek gedaan naar de achtergrond van de koper. Zo vroeg de burgemeester van Anloo zich in 1934 af of de potentiële koper van een van de zomerhuisjes in zijn gemeente er geen communistische ideeën op na hield. De hoofdcommissaris van de politie stelde hem gerust; Paulus Fransiscus Johannes Sentener en zijn echtgenote Klaartje hielden er geen staatsgevaarlijke ideeën op na.⁸² Deze vorm van sociale controle is terug te zien tot in ieder geval de jaren zestig van de twintigste eeuw en wellicht nog later.⁸³

Vorm en de ruimtelijk spreiding van de verblijfsrecreatie

De verblijfsrecreatie die op grote schaal opkwam in de jaren dertig bestond voornamelijk uit zomerhuisjes en kampeerterreinen. Er is een onderscheid te maken tussen permanente zomerhuisjes en tenthuisjes. De eerstgenoemde stonden het hele jaar door op locatie, terwijl de tweede vorm enkel in het zomerseizoen opgezet mochten worden. De tenthuisjes uit de jaren dertig waren niet de de luxe exemplaren die we tegenwoordig kennen. Het waren veelal simpele linnen tenten met houten frontjes.⁸⁴

Hoewel het gebied rond Zeegse en Zuidlaren het centrum vormde van de verblijfsrecreatie lagen enkele zomerhuisjes en campings elders. Ten noorden van Gieten werd omstreeks 1934 het kampeerterrein 'het Zwanemeer' in gebruik genomen. In het uiterste noorden zien we daarnaast enkele zomerhuisjes verschijnen ten oosten van Eelde-Paterswolde, nabij Huis de Duinen. De grootschalige opkomst van de verblijfsrecreatie vond plaats rondom Zeegse en omgeving. In de vroegere gemeenten Anloo, Vries en Zuidlaren schoten de zomerhuisjes en kampeerterreinen vanaf de jaren dertig als paddenstoelen uit de grond. Er werden circa 140 zomerhuisjes en villa's gebouwd tussen 1930 en 1950 en daarnaast werd een aantal kampeerterreinen geopend. Niet alle huisjes werden altijd met een vergunning aangelegd.

Ook in deze periode lijkt de relatieve afstand van de stad Groningen en omgeving een bepalende rol te spelen. De bouwvergunningen laten zien dat in deze periode de Groningers nog altijd sterk vertegenwoordigd waren bij de aankoop van zomerhuisjes.⁸⁵ De auto was nog altijd een luxegoed in deze periode. Veel mensen gingen nog met de fiets of met het openbaar vervoer naar de plaats van de bestemming, waardoor de reistijd weinig afnam ten opzichte van de pioniersfase.

⁸¹ Hulst (1992) 200-202.

⁸² Brief Hoofdcommissarsariaat van politie Groningen 19 maart (1934) GA Aa en Hunze, Anloo inv.nr. 1924.

⁸³ Brief Hoofdcommissaris van politie Groningen 8 maart (1963) GA Tynaarlo, Zuidlaren inv.nr. 235.

⁸⁴ <http://www.kampeerverenigingmooizeegse.nl/>, geraadpleegd op 5-7-2014.

⁸⁵ GA Tynaarlo, Bouwvergunningen Vries en Zuidlaren en GA Aa en Hunze, Anloo inv.nr. 208.



Afbeelding 2.4: Een familie aan het recreëren in de omgeving Zeegse (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek.

Uit het sociaal-geografisch referaat van H.J. Dorsser over de gemeente Anloo wordt duidelijk dat de grote groei van de verblijfsrecreatie niet door iedereen werd gemerkt. Hij observeert dat er inderdaad door het toenemend verkeer meer mensen in contact met de gemeente komen. Zijn oordeel hierover is echter dat er geen sprake is van veel vreemdelingenverkeer. Dit is een interessante observatie, omdat we op de kaart zien dat er in de jaren dertig meer dan veertig zomerhuisjes zijn verschenen bij Schipborg in de gemeente Anloo. Dorsser noemt vervolgens de omgeving van Anloo qua afstand en landschappelijke waarde minder aantrekkelijk dan de Veluwe.⁸⁶ Dit doet vermoeden dat Dorsser spreekt van vreemdelingenverkeer vanuit het Westen. De bouwvergunningen voor de zomerhuisjes bij Schipborg bevestigen dit beeld. De eigenaren van de zomerhuisjes komen allen uit de provincies Drenthe en Groningen.⁸⁷

Interessant is te zien dat verreweg de meeste van deze terreinen en huisjes in de jaren dertig werden aangelegd. Van de pakweg 150 zomerhuisjes werden er slechts 17 na 1940 gebouwd. Een reden hiervoor kan zijn geweest dat er beperkte ruimte was om nieuwe huisjes te bouwen, omdat er volgens de zomerhuisjesverordening uit 1935 minstens vijftig meter tussen ieder zomerhuisje moest zitten.⁸⁸ Dit betekende niet dat er geen nieuwe recreatie bij kwam. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd er een andere manier van recreëren geïntroduceerd. Het kamperen in tenten was in deze jaren verboden. De recreanten waren echter niet voor één gat te vangen. Ze bleken uitermate innovatief met de creatie van tenthuisjes. Er ontstonden huisjes van bijvoorbeeld krattenhout, asbest en hardboard.⁸⁹ De gemeente Zuidlaren verstreekte een aantal vergunningen voor tijdelijke plaatsing van deze tenthuisjes in het zomerseizoen, maar vaak werden de huisjes niet afgebroken na de zomer. Zo werd een aantal van de huisjes in de oorlogstijd gebruikt om onderduikers in te verschuilen.⁹⁰ Tijdens de eerste jaren na de oorlog ging de bouw van

⁸⁶ Dorsser (1947).

⁸⁷ Bouwvergunningen GA Aa en Hunze, Anloo inv.nr. 1924.

⁸⁸ Zomerhuisjesverordening (1935) GA Tynaarlo, Vries inv.nr. 235.

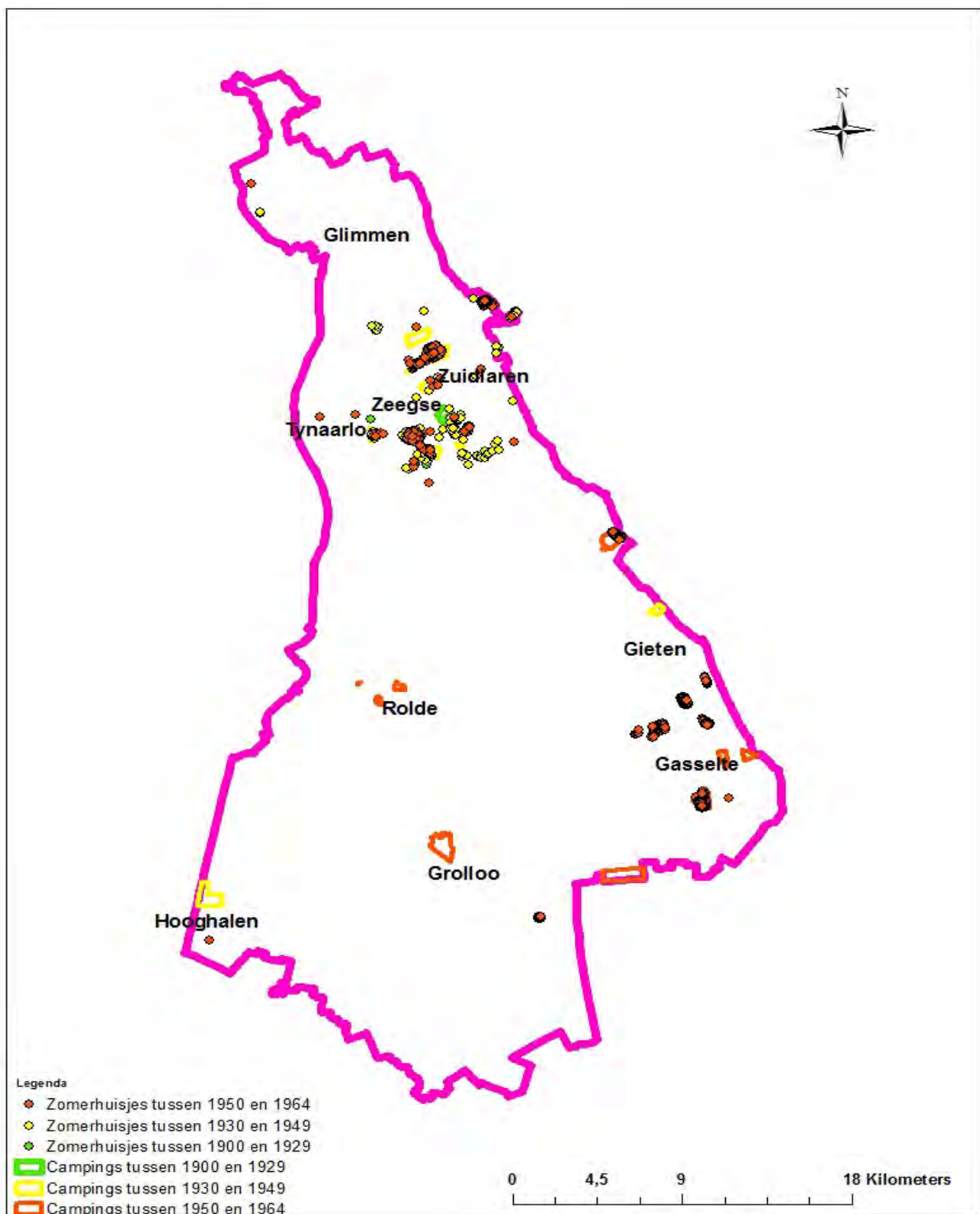
⁸⁹ Krantenartikel zonder datum (1954) GA Tynaarlo, Zuidlaren inv.nr. 2286.

⁹⁰ Krantenartikel zonder datum (1954) GA Tynaarlo, Zuidlaren inv.nr. 2286.

semipermanente zomerhuisjes, van vaak willekeurige materialen en zonder vergunning, rustig door. Met alle chaos die de Tweede Wereldoorlog had meegebracht had de gemeente in de directe jaren na de oorlog andere prioriteiten dan een strenge controle op de bouw van zomerhuisjes. Vanaf de jaren vijftig begon het gemeentebestuur van Zuidlaren echter met het strikter beleid ten opzichte van het verblijfsrecreatielandschap.⁹¹

⁹¹ Krantenartikel zonder datum (1954) GA Tynaarlo, Zuidlaren inv.nr. 2286.

2.5 De opkomst van de zuidelijke gemeenten 1950-1964



Kaart 2.3 Fase 3: Verblijfsrecreatie aangelegd tussen 1901 en 1964.

Ontwikkelingen in de verblijfsrecreatie

Vanaf de jaren vijftig zijn er twee ontwikkelingen zichtbaar in het verblijfsrecreatielandschap (kaart 2.3). Ten eerste begon de recreatieruimte van de gemeenten Anloo, Vries en Zuidlaren te stabiliseren en daarnaast zien we langzaam meer verblijfsrecreatie verschijnen in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied.⁹²

Vorm en ruimtelijke spreiding in de gemeenten Anloo, Zuidlaren en Vries

Vanaf de jaren vijftig werd de aanleg van nieuwe verblijfsrecreatie in de vroegere gemeente Vries en Zuidlaren grotendeels beperkt tot de locaties waar in het verleden al gerecreëerd werd. We zien een aantal nieuwe huisjes opduiken rondom Zeegse, in het Villapark Adderhorst en aan het Zuidlaardermeer. De meeste van deze nieuwe huisjes bevonden zich in de bestaande recreatieruimte. De onderkomens aan het water bij de Bloemert werden gebouwd ten behoeve van stichting REVO, die tot 2011 actief was in het verhuur van zomerhuisjes.⁹³ De beperking tot de aangewezen recreatiegebieden betekende niet dat er helemaal verandering meer plaatsvond. De gemeenten van Noord-Drenthe namen in de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig een aantal maatregelen om de bestaande ruimte anders in te delen.



Afbeelding 2.5: Recreatie bij Paviljoen Duinoord, Zeegse (1959). Bron: Website Oudzuidlaren.

In 1954 werd er door de gemeenten Zuidlaren, Anloo en Vries een aantal huisjes aangewezen voor sanering. De geselecteerde huisjes waren voornamelijk de geïmproviseerde onderkomens die tijdens en na vlak na de Tweede Wereldoorlog waren gebouwd. De sanering bleek reden voor paniek onder veel eigenaren en exploitanten van de huisjes. Zij waren van mening dat de gemeente de kampeerders wilde weren. De gemeente Zuidlaren sprak echter van het opruimen van de onaanvaardbare huisjes ten behoeve van 'goed kamperen'.⁹⁴

⁹² Zie bijlage 1

⁹³ Raadsvergadering 5 oktober 1954 (1954) GA Tynaarlo, Zuidlaren inv.nr. 2286.

⁹⁴ Krantenartikel zonder datum (1954) GA Tynaarlo, Zuidlaren inv.nr. 2286.

In een beschrijving van de gemeente Zuidlaren door de PPD in 1955 werden de particulier geëxploiteerde terreinen in een niet al te positief daglicht gesteld. Het is duidelijk dat de overheid zelf een sterke hand wilde hebben in de inrichting van het landschap. De geplande sanering was onderdeel van een nieuw inrichtingsplan. De voornaamste doelen van de gemeente waren het ontruimen van de terreinen de Vijftig Bunder en Slootsbergen en het uitbreiden van de verblijfsrecreatie aan de kust van het Zuidlaardermeer. De ambitie van de gemeente was het creëren van meer ruimte voor de dagrecreatie. De gemeente erkende het belang van het forensenkamperen, maar wilde dat dit niet ten koste zou gaan van de dagrecreatie.⁹⁵ De aanpassingen zijn zichtbaar op de kaart. Verreweg de meeste zomerhuisjes die werden gebouwd in Zuidlaren liggen aan het water.

Het rapport van de PPD over Vries uit 1956 geeft aan dat er veel waarde werd gehecht aan de weekendrecreatie (ook wel het forensenkamperen) en de dagrecreatie. Om meer ruimte vrij te maken werden hier zo veel mogelijk alleenstaande zomerhuizen gesaneerd.⁹⁶ Het probleem met deze huizen was dat ze meer ruimte innamen dan je op het eerste oog zou denken. Vijftig meter om de huizen heen was niet toegankelijk voor het publiek. Dit betekende dat ieder huisje 2500 vierkante meter innam.⁹⁷

Tot slot ging ook de gemeente Anloo over tot de sanering van vakantiehuisjes. Van de huisjes bij Schipborg waren 32 van de 43 huisjes permanent bewoond. Dit had tot gevolg dat er er weinig ruimte overbleef voor tijdelijke recreanten. Ook de militaire oefenterreinen van Defensie namen een gedeelte van potentiële recreatiegronden in. De recreatie bleef hier hoofdzakelijk beperkt tot de omgeving Schipborg. Anloo had ondanks de saneringen ruimte om een nieuwe camping te openen vlak boven Eext. Camping de Hondsrug opende haar deuren in 1960. De locatie is opvallend, omdat tot dan toe de meeste aanleg van recreatie in de buurt van het station Vries-Zuidlaren plaatsvond.

Aan de hand van de lijsten van eigenaren is zichtbaar dat ook in deze periode het merendeel van de huisjes in de noordelijke gemeenten van het Drentsche Aa-gebied in handen was van inwoners uit de stad Groningen. In 1960 zijn 73 van de 109 huisjes in de gemeente Vries in het bezit van de Stadgers. Dit is in groot contrast met de drie eigenaren die uit de Randstad kwamen.⁹⁸ De omvang van het aantal bezoekers is in zestig jaar sterk gestegen, maar qua afkomst dus weinig. De stad Groningen en ommelanden bleven de grootste afzetmarkt voor Noord-Drenthe.

Vorm en spreiding van de verblijfsrecreatie in de gemeenten Rolde en Borger

Vanaf halverwege de jaren vijftig begonnen ook de zuidelijkere gemeenten hun verblijfsrecreatie te ontwikkelen. In de voormalige gemeente Rolde verschenen er vier terreinen tussen 1952 en 1962. In 1957 volgde het dorpje Drouwen met een strook recreatiewoningen die later uitgroeide tot een groot recreatiecentrum bij het Drouwenerzand en tot slot ook Borger in 1960 met een terrein met huisjes en een camping. Opvallend is dat de nieuw opkomende gemeenten de recreatie direct in aangewezen gebieden plaatsten. Er lijkt weinig sprake van wildgroei van zomerhuisjes, zoals deze dertig jaar eerder in de noordelijke gemeenten heeft plaatsgevonden. De grootse groei van de recreatie ten zuiden van Anloo, Zuidlaren en Vries liet tot zich wachten tot halverwege de jaren zestig.

⁹⁵ Naamloos document (circa 1953) GA Tynaarlo, Zuidlaren, inv.nr. 2671.

⁹⁶ Een beknopte beschrijving van Vries (1956) Collectie Hanskamp.

⁹⁷ Hanskamp (2012) 135.

⁹⁸ Lijst zomerhuizen te Zeegse (1960) GA Tynaarlo, Vries inv.nr. 235.

Hoe kwam het dat de zuidelijke gemeenten zich begonnen te ontpoppen tot recreatieoord vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog?

Ten eerste was er een grote toename van doorbetaalde vrije tijd. Na Tweede Wereldoorlog verviervoudigde het aantal vakantiedagen van zes naar 24. Daarnaast werd in 1961 de vrije zaterdag ingevoerd.⁹⁹ Dit gaf de mensen meer ruimte om op een trip verder van huis te gaan. Dit werd extra aangemoedigd door de vakantietoeslag die boven op het loon kwam. Deze toeslag was daadwerkelijk bedoeld om van op vakantie te gaan. De vakbonden bewerkstelligden dit recht met de redenering dat de toeslag ook in het voordeel was van de werknemer; een uitgeruste werknemer kan tenslotte harder werken dan een vermoeide werknemer.¹⁰⁰ Al deze voorwaarden golden natuurlijk ook voor het noorden van het Drentsche Aa-gebied. Het grote verschil is echter dat daar in de jaren vijftig flink op de rem werd getrapt. Er werd weinig nieuwe verblijfsrecreatie toegelaten in de omgeving van Zeegse, Zuidlaren en Schipborg.¹⁰¹

Naast een toename van middelen om op vakantie te gaan, bleek wederom de bereikbaarheid uitermate belangrijk. In de jaren vijftig was de auto voor veel mensen nog buiten bereik, maar een goedkoper alternatief kwam op de markt: de brommer. In de jaren zestig begon het autogebruik aanzienlijk toe te nemen door de opkomst van goedkopere modellen.¹⁰² Het toenemende brommer- en autogebruik had tot gevolg dat de reistijden naar Drenthe aanzienlijk afnamen. Ineens was het westen van het land stukken minder ver weg. In het volgende hoofdstuk kijken we nader naar de oorzaken die ten grondslag lagen aan de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie.

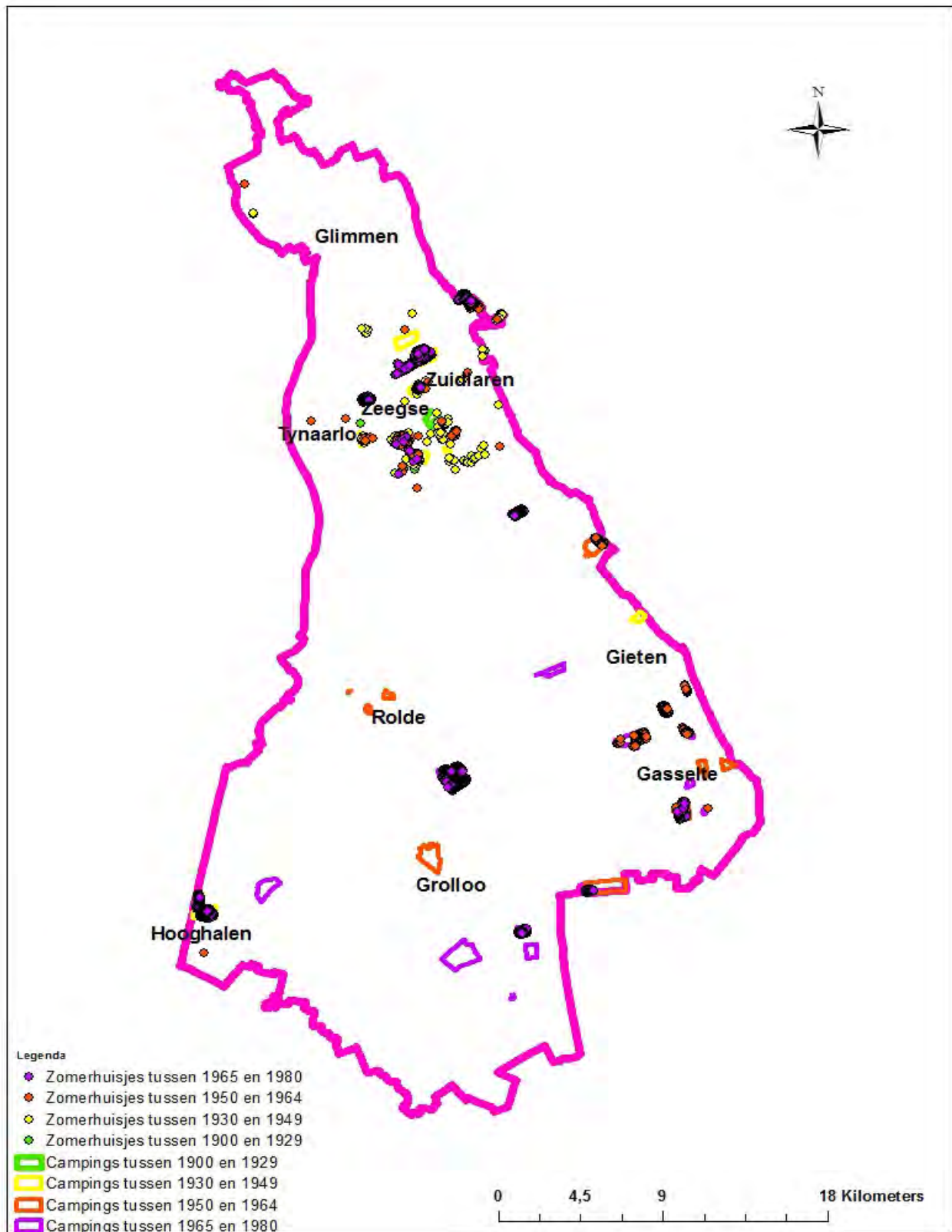
⁹⁹ Beckers (1990) 129-130.

¹⁰⁰ Radiointerview Lex Heerma van Voss in OVT op 12 juni 2005.

¹⁰¹ Hanskamp (2012) 135.

¹⁰² Staal (2003) 188.

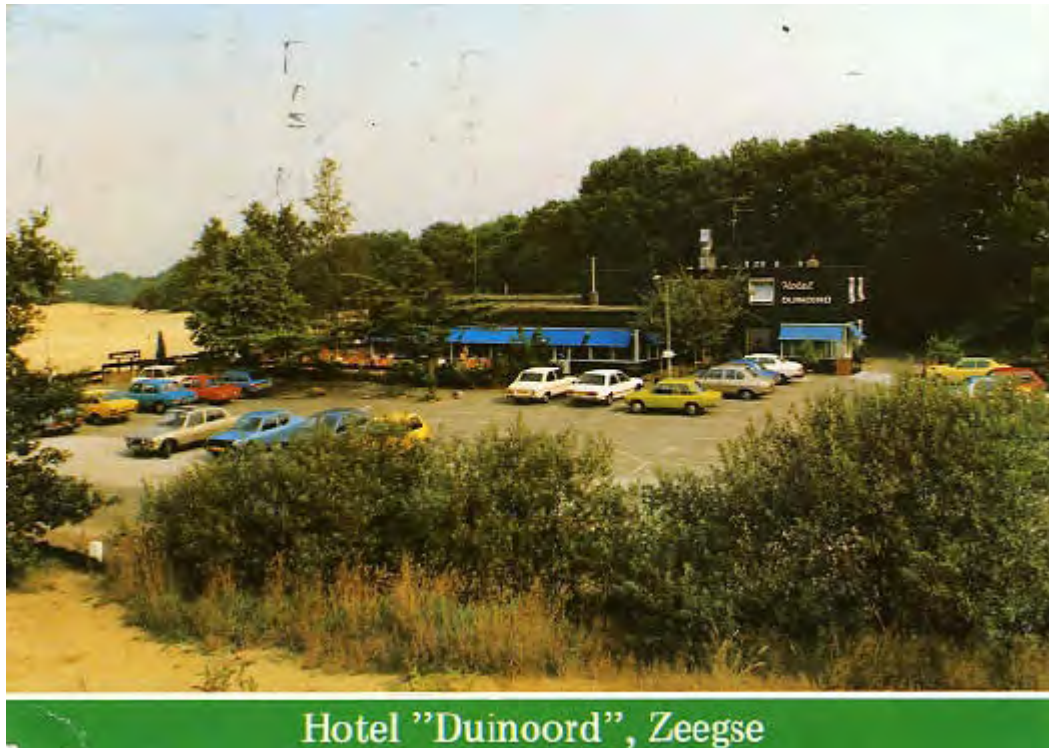
2.6 De hoogbloeidagen van Gieten, Rolde en Borger 1965-1980



Kaart 2.4 Fase 4: Verblifsrecreatie aangelegd tussen 1901 en 1980

Stabiliteit in het noorden van het Drentsche Aa-gebied

We zien op kaart 2.4 dat de stabiele toestand van het noorden van het Drentsche Aa-gebied zich voortzette in de jaren zeventig en tachtig. De nieuwe zomerhuisjes en de twee nieuwe campings bleven redelijk binnen de aangewezen gebieden. Ook werd bij Zeegse hotel Duinoord geopend bij het bestaande paviljoen. Bernhard Hanskamp geeft aan dat tijdens de jaren vijftig de basis van het verblijfsrecreatielandschap van Noord-Drenthe is gelegd. De kaarten bevestigen dit beeld in grote lijnen. In de jaren zestig sneuvelden circa 50 à 60 plannen per jaar voor nieuwe verblijfsrecreatie in Drenthe op basis van de bestaande streekplannen. Dit geeft aan dat er zeer voorzichtig omgegaan werd met het bestaande landschap.¹⁰³



Afbeelding 2.6: Hotel Duinoord, Zeegse (1981). Bron: Website Oudzuidlaren.

Vorm en ruimtelijke spreiding van de verblijfsrecreatie in de zuidelijke gemeenten

In de zuidelijke gemeenten lijkt er weinig rem te zijn geweest op de uitbreiding van verblijfsrecreatie. Het aantal kampeerterrinen en zomerhuisjes nam sterk toe tussen 1965 en 1980. Er werden meer dan 400 zomerhuisjes bijgebouwd en 10 nieuwe terreinen in gebruik genomen als camping of recreatiecentrum.¹⁰⁴ Bij het Drouwenerzand zien we daarnaast een sterke uitbreiding van de bestaande strook zomerhuisjes. Ook in deze periode is de concentratie van de verblijfsrecreatie op aangewezen terreinen weer opvallend. Er is geen enkele sprake van wildgroei van huisjes. De sterke invloed die de provincie uitoefende op de inrichting van het landschap aan de hand van bestemmings- en inrichtingsplannen is hier zeer belangrijk in geweest.¹⁰⁵ Acht van de tien terreinen die werden geopend lagen rondom Schoonloo en Gasselte. Daarnaast verscheen bij Hooghalen camping de Dianaheide in 1965 en opende Strandbad Nooitgedacht in hetzelfde jaar haar deuren.¹⁰⁶

¹⁰³ Hanskamp (2012) 140.

¹⁰⁴ Zie bijlage 1.

¹⁰⁵ Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014.

¹⁰⁶ Zie bijlage 2.

Al in de jaren vijftig klonk de roep om de bossen van Staatsbosbeheer open te stellen voor de recreatie. In de eerste jaren hadden de houtvesters van Staatsbosbeheer de boot afgehouden, omdat ze vreesden voor schade aan de natuur en geen behoefte voelden van allerlei recreanten in hun bos te hebben. Dit spanningsveld bleef volgens Bernhard Hanskamp nog een aantal decennia bestaan.¹⁰⁷ Bij Schoonloo werd er uiteindelijk een overeenstemming bereikt, want in 1965 doken daar de natuurkampeerterreinen de Dennen en Uteringskamp op in de Staatsbossen.¹⁰⁸

De aanleg van de verblijfsrecreatie lijkt zeer gestructureerd als je naar de kaarten kijkt, maar hoe dachten de tijdgenoten er over? Het raadslid Heijmans van de PVDA in 1973 was van mening dat het niet alles perfect georganiseerd was in de gemeente Rolde. Een gestructureerde studie omtrent de wenselijke en mogelijke recreatieve ontwikkeling van de gemeente Rolde ontbrak volgens het raadslid. Het ontbreken hiervan had tot gevolg dat *'dat er zo hier en daar in Rolde wel eens wat gebeurt dat de grenzen waartoe men een vergunning heeft, overschrijdt.'*¹⁰⁹ Deze twijfels leidden tot het maken van een inventarisatie van de verblijfsrecreatie in Rolde en het oprichten van een werkgroep om een toekomstplan op te stellen.

In de daaropvolgende inventarisatie stond dat er een kwantitatieve toename zichtbaar was van de weekendrecreatie in de gemeente. Ondanks deze toename bleef de dagrecreatie van grotere omvang. Dit is in contrast met de verdeling van de recreatie in de noordelijke gemeenten, waar de weekendrecreatie (ook wel forensenkamperen genoemd in deze gemeenten) de overhand had. Deze toename leidde in Rolde tot een hoop wikken en wegen. Een balans tussen de dagjesmensen en de recreanten die een langere tijd verbleven in Drenthe bleek in iedere gemeente lastig te vinden.¹¹⁰ Wat volgens het rapport ook een probleem was waren de wijdverspreide stacaravans. Deze zijn op de kaarten niet terug te vinden, omdat ze buiten de regels waren aangelegd, maar ze waren een doorn in het oog van de bestuurders van Drenthe in de jaren zeventig. Er werd gezocht naar een oplossing voor deze zogenaamde snipperverspreiding.¹¹¹ Zo blijken alle gemeenten, ondanks dat de ontwikkeling van de verblijfsrecreatie niet overal hetzelfde verliep, vaak tegen dezelfde problemen aan te lopen.

2.7 Synthese

We hebben in dit hoofdstuk onderzocht hoe de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied op gang kwam en op welke manier het zich heeft ontwikkeld in de periode 1901-1980. We zetten hieronder even de belangrijkste ontwikkelingen op een rij.

Ontwikkelingen die ten grondslag lagen het twintigste-eeuwse verblijfsrecreatielandschap. Voordat de opkomst van de recreatie in het Drentsche Aa-gebied mogelijk was, waren er twee basisvoorwaarden waaraan voldaan moest worden. Mensen moesten naar Drenthe willen komen en ze moesten er kunnen komen. De invloeden van de Romantiek hadden tot gevolg dat Drenthe vanaf halverwege de negentiende eeuw een positiever imago kreeg. Dit had tot gevolg dat mensen naar het oeroude landschap van Drenthe wilden

¹⁰⁷ Hanskamp (2012) 138.

¹⁰⁸ Zie bijlage 2.

¹⁰⁹ Inventarisatie Rekreatie Rolde Deel I (1978) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1793.

¹¹⁰ Inventarisatie Rekreatie Rolde Deel I (1978) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1793.

¹¹¹ Inventarisatie Rekreatie Rolde Deel I (1978) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1793.

komen. Dankzij een toename van de bereikbaarheid was de provincie vanaf het einde van de negentiende eeuw toegankelijker voor bezoekers, waardoor mensen van buiten de provincie ook gemakkelijker naar Drenthe konden komen.

De ruimtelijke ontwikkeling van het verblijfsrecreatielandschap van het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980.

De voorgenoemde ontwikkelingen leidden tot het ontstaan van het verblijfsrecreatielandschap vanaf de twintigste eeuw. Er zijn in totaal 4 fasen te onderscheiden in de ontwikkeling van het verblijfsrecreatielandschap.

Ten eerste is er de pioniersfase, tussen 1901 en 1929, waarin er weinig recreatie terug te vinden is. De bebouwing vond met name plaats om en nabij station Vries-Zuidlaren. Voor het merendeel van de bevolking waren geen financiële middelen beschikbaar om op vakantie te gaan.

De tweede fase speelde af tussen 1930 en 1949. De omgeving waarin de de recreatie zich bevond was vergelijkbaar met de pioniersfase – het toeristisch centrum lag rond Zeegse en Zuidlaren. De schaal waarop de verblijfsrecreatie werd aangelegd was echter vele malen groter. De meeste toeristen kwamen in deze periode uit de noordelijke provincies.

In de derde fase, tussen 1950 en 1964, zien we een stabilisatie van de recreatiegronden in de gemeenten Vries en Zuidlaren. Deze stabilisatie kwam tot stand door een strikt overheidsbeleid. Tijdens deze jaren begon de opkomst van het zuiden van het Drentsche Aa-gebied. Dit gebeurde onder toezicht van de overheid, waardoor de recreatie geconcentreerd lag op aanwezen plaatsen.

Vanaf halverwege de jaren zestig begint fase vier, de hoogbloeidagen van het zuiden van het Drentsche Aa-gebied. De recreatie werd ook in deze periode sterk gestuurd door de overheid. Dit had tot gevolg dat er geen sprake was van wildgroei. De zomerhuisjes lagen gecentreerd op aangewezen terreinen. De recreatie in Zuidlaren en Zeegse bleef ook in deze tijd stabiel met slechts enkele nieuwe verblijfsplaatsen.

Hoofdstuk 3 Locatiekeuze verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980

3.1 Introductie

In het vorige hoofdstuk is een fasering gemaakt van de ontwikkeling van de verblijfsrecreatie tussen 1901 tot 1980. We zagen dat de verblijfsrecreatie zich tot 1950 voornamelijk beperkte tot het noorden van het Drentsche Aa-gebied en dat na 1950 vooral in het zuiden werd gebouwd. Hierbij zijn we kort ingegaan op de achtergronden van de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie. In dit hoofdstuk gaan we hier nader op in aan de hand van een aantal factoren en de manier waarop ze de locatiekeuze van de ondernemers uit de recreatiesector hebben beïnvloed.

Hoofdvraag en deelvragen

De doelstelling van dit hoofdstuk is het verklaren de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980. We beantwoorden dit aan de hand van de volgende hoofdvraag:

Wat waren de belangrijkste invloeden op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa gebied tussen 1901 en 1980?

Om een antwoord te geven op deze vraag maken we gebruik van een aantal factoren die de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie hebben beïnvloed. De factoren zijn: de marketingstrategie, de bereikbaarheid, het overheidsbeleid en de nabijheid van trekpleisters.

Deze factoren zijn opgesteld aan de hand van een aantal noodzakelijke voorwaarden voor de aanleg van verblijfsrecreatie. Deze voorwaarden heb ik opgesteld in overleg met Bernhard Hanskamp, voormalig planoloog bij de Provincie Drenthe.¹¹²

- toeristen en ondernemers moeten op een locatie kunnen komen (bereikbaarheid).
- ondernemers moeten toestemming hebben om te bouwen (overheidsbeleid).
- ondernemer en toerist moeten van de locatie hebben gehoord en er willen komen (marketingstrategie en de aanwezigheid van trekpleisters).

In iedere paragraaf komt een van deze onderdelen aan bod aan de hand van de volgende deelvragen:

- 1 Op welke manier droegen de marketingstrategie van de Provinciale en lokale VVV's en de karakterisering van Drenthe in de toeristische gidsen bij aan de ontwikkeling van de Drentse toeristische sector?
- 2 Welke invloed had de bereikbaarheid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?
- 3 Welke invloed had het overheidsbeleid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?
- 4 Welke trekpleisters kregen de meeste aandacht in de toeristische gidsen en hoe verschilt dit per periode?

Tot slot is in de laatste paragraaf een hiërarchie aangebracht om te bepalen welke mate van invloed iedere factor had op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche

¹¹² Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014.

Aa-gebied.

Bronnen en methoden

Om de Paragraaf 3.2 gaat in op de marketingstrategie van Drenthe en de gevolgen hiervan. We maken hierbij voornamelijk gebruik van twee bronnen: de jaarverslagen van de VVV en de toeristische gidsen uit de periode 1901-1980. In de eerste helft van de paragraaf bekijken we het beleid en de consequenties hiervan aan de hand van de jaarverslagen van de provinciale VVV.¹¹³ In het tweede gedeelte bekijken we de toeristische gidsen, zodat we het karakter dat de provincie wilde uitdragen naar de toerist vast kunnen stellen. Dit imago bepaalde namelijk welke type recreant en ondernemer naar de regio kwam.

Paragraaf 3.3 gaat in op de bereikbaarheid van de regio. We bekijken dit aan de hand van kaarten waarop de belangrijkste verbindingswegen zijn ingetekend in ArcMap. De wegen zijn ingetekend op basis van de Bonnebladen en topografische kaarten.

Daarnaast wordt aan de hand van literatuur gekeken naar de invloeden van verscheidene typen van transport op de locatiekeuze van Drenthe. We besteden aandacht aan de auto, de fiets en het openbaar vervoer. De belangrijkste literatuur in deze paragraaf zijn het boek *Automobilisme in Nederland* van Staal uit 2003 en het boek van *Stroomtrein tot DMV* van van Bergen en Zandbergen uit 1985.¹¹⁴

De vierde paragraaf gaat in op de belangrijkste invloeden van het overheidsbeleid. Hierbij is voornamelijk gebruik gemaakt van een aantal recreatienota's uitgegeven door de provincie Drenthe. Verder heeft het boek *Bewogen Ruimte* van Hanskamp verscheidene inzichten geboden in het verband tussen overheidsbeleid en locatiekeuze.¹¹⁵

In paragraaf 3.5 vergelijken we de belangrijkste trekpleisters uit het Drentsche Aa-gebied en de directe omgeving. We maken een overzicht van de meest genoemde attracties uit toeristische gidsen om de spreiding van de trekpleisters vast te stellen. Aan de hand van dit overzicht is vastgesteld of er een verband is tussen de spreiding van de trekpleisters en de locatie van de verblijfsrecreatie.

3.2 De marketingstrategie van Drenthe

3.2.1 Inleiding

Voordat we uitspraken kunnen doen over de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie is enige kennis van het type ondernemer en toerist dat naar Drenthe kwam een vereiste. De marketingstrategie van de VVV's heeft in sterke mate bepaald wie naar Drenthe kwam. Deze paragraaf gaat in op deze strategie en de gevolgen hiervan. Dit gebeurt aan de hand van de volgende deelvraag: Op welke manier droegen de marketingstrategie van de Provinciale en lokale VVV's en de karakterisering van Drenthe in de toeristische gidsen bij aan de ontwikkeling van de Drentse toeristische sector?

¹¹³ DA 0726 inv.nr. 13.

¹¹⁴ Staal (2003) en van Bergen en Zandbergen (1985).

¹¹⁵ Hanskamp (2012).

Om ondernemers en toeristen naar een regio toe te krijgen is naamsbekendheid van de regio in kwestie belangrijk. Lange tijd zagen mensen Drenthe als een armoedig gewest waar je liever niet kwam. De eerste verandering in deze beeldvorming zagen we in de tweede helft van de negentiende eeuw, dankzij de landschapsschilders.¹¹⁶ Het imago van Drenthe als een armoedige regio bleef ondanks de schilderkunst tot ver in de jaren dertig bestaan.¹¹⁷ Om toerisme naar de regio te krijgen moest dit imago bestreden worden en een positief beeld gevormd worden. De VVV speelde een belangrijke rol in het propagandabeleid van Drenthe.

In de eerste paragrafen bekijken we het beleid van de VVV's van het Drentsche Aa-gebied van 1900 tot 1980. We behandelen hierbij de wijze waarop de plaatselijke en provinciale VVV via de media reclame maakten ter bevordering van de naamsbekendheid van de regio.

De VVV Zuidlaren dient ter illustratie van het beleid van de plaatselijke VVV's. De keuze voor deze vereniging is gebaseerd op twee redenen: Zuidlaren was met haar oprichting in 1911 een van de vroegste VVV's in het Drentsche Aa-gebied en daarnaast is veel bekend over de geschiedenis van deze vereniging. Voor het 75-jarig bestaan van de vereniging in 1986 is een boekje uitgegeven over haar verleden.¹¹⁸ In dit boekje staat het beleid van de VVV Zuidlaren beschreven.

We kijken verder naar het beleid van de Provinciale VVV van Drenthe. Een belangrijke bron voor het propagandabeleid van de vereniging zijn de jaarverslagen uit de periode 1936-1980.¹¹⁹ Hierin staat het promotiebeleid en de geboekte resultaten van de Provinciale VVV per jaar beschreven.

De derde en vierde paragraaf gaan nader in op de toerist: waar komen de bezoekers vandaan en waarom komen ze naar Drenthe? De herkomst van de toeristen is af te leiden aan de herkomst van de gewonnen inlichtingen bij de provinciale VVV. Het imago dat Drenthe uitdraagt bepaalt welk type toerist naar de provincie komt. Dit imago is te herleiden aan de hand van de toeristische gidsen. Een vergelijking van de thematiek in de gidsen laat zien welk karakter de provincie uit wilde dragen en in hoeverre hier verandering in optrad in verschillende perioden.

3.2.2 De plaatselijke VVV

De meeste gemeenten richtten vroeger of later een lokale VVV op om het toerisme in de eigen regio te stimuleren. In Zuidlaren begon in 1911 een van de vroegste VVV's van Nederland. In haar eerste jaren adverteerde de VVV Zuidlaren vooral in de lokale kranten, zoals de Zuidlaarder Courant. Deze advertenties hadden voornamelijk betrekking op de activiteiten die waren georganiseerd. Daarnaast maakte de vereniging in 1912 plannen voor het ontwerpen van een aantal ansichtkaarten om de naamsbekendheid te vergroten. Ook plaatste zij lichtreclame boven een lokaal café om lokale bekendheid te verwerven.¹²⁰

¹¹⁶ de Bodt (1997) 11.

¹¹⁷ Jaarverslag Provinciale VVV (1938) DA 0726 inv.nr. 13.

¹¹⁸ Hertz-Pen (1986).

¹¹⁹ Jaarverslagen Provinciale VVV (1937-1939, 1941-1943, 1945, 1949, 1952, 1953, 1955-1959, 1961-1988) DA 0726 inv.nr. 13.

¹²⁰ Hertz-Pen (1986) 11-15.

Grootschalige promotie van de regio vond plaats in de vorm van een toeristische gids. In 1912 ontstond het idee een reisgids van Zuidlaren te ontwerpen. In 1924 kwam de 'Gids voor Zuidlaren en omgeving' uit.¹²¹ In dit boekje stonden wandelingen, mooie plekjes en de geschiedenis van de omgeving. Daarnaast verscheen eind jaren twintig een film over Zuidlaren, die zowel in Groningen als op enkele Noord-Duitse eilanden en plaatsen in bioscopen werd uitgezonden.¹²² De locatiekeuze voor het uitzenden van de film ondersteunt de theorie dat de doelgroep van het noorden van het Drentsche Aa-gebied zich in deze periode voornamelijk in het noorden bevond en in mindere mate in de Randstad. De bioscoopreclame werd tot in de jaren vijftig doorgezet.

Tijdens dit decennium kwam ook een nieuwe toeristengids met kaart tot stand.¹²³ Daarnaast werd in samenwerking met een aantal andere dorpen aan de Hondsrug een gezamenlijke folder ontworpen. In 1958 kwam de VVV in een radiouitzending op Radio Noord voor een vraaggesprek over het Sprookjeshof te Zuidlaren dat in mei van 1959 de deuren zou openen.¹²⁴ In de jaren zestig besloot de VVV Zuidlaren de reclamecampagne uit te breiden naar een breder publiek. Zo werden advertenties geplaatst in de Hollandse dagbladen. Daarnaast werden Duitstalige reclamefolders gedrukt en in Noord-Duitsland verspreid.¹²⁵ Het adverteren in de Hollandse dagbladen laat een uitbreiding van de doelgroep zien. De focus van Zuidlaren lag vanaf het begin van de jaren zestig niet langer alleen op het noorden.

3.2.3 De Provinciale VVV

In 1910 werd de Provinciale Bond voor Vreemdelingenverkeer opgericht. Door een gebrek aan interesse vanuit de lokale bevolking ging de Bond tijdens de Eerste Wereldoorlog Oorlog ter ziele. Op 23 maart 1929 werd de Provinciale VVV nieuw leven ingeblazen.¹²⁶ Een van de grootste uitdagingen voor de VVV in haar vroegste jaren was het tegengaan van de heersende visie van Drenthe als arm gewest. Hiervoor werden verschillende vormen van propaganda toegepast.¹²⁷ Het woord 'propaganda' roept vaak negatieve connotaties op. Het is in deze context echter vergelijkbaar met de termen reclame of promotie. De VVV probeerde door reclame te maken, bijvoorbeeld via mooie foto's in folders, het beeld van Drenthe ten positieve te beïnvloeden.

Mond op mond reclame

Een belangrijke taak van de VVV was het aanleveren van materiaal voor de organisatie van tochten en vakanties in Drenthe. Zo ontving bijvoorbeeld de Koninklijke Nederlandsche Automobiel Club (KNAC) ieder jaar routes en gidsen voor de organisatie van een tour door de provincie. Ook particulieren kregen op aanvraag informatie toegestuurd.¹²⁸ Door de potentiële bezoekers te helpen door het verstrekken van goede informatie, vergrootte de provincie haar naamsbekendheid. Een tevreden bezoeker sprak immers positief over zijn of haar vakantie binnen het eigen netwerk, waardoor mond op mond reclame plaatsvond. *'En elke vreemdeling, die hier werkelijk de mooie gedeelten*

¹²¹ Pot (1924).

¹²² Hertz-Pen (1986) 20-23.

¹²³ Hertz-Pen (1986) 25.

¹²⁴ Hertz-Pen (1986) 32.

¹²⁵ Hertz-Pen (1986) 36.

¹²⁶ Hulst (1992) 200.

¹²⁷ Jaarverslag Provinciale VVV (1938) DA 0726 inv.nr. 13.

¹²⁸ Jaarverslag Provinciale VVV (1937) DA 0726 inv.nr. 13.

heeft gezien, met zijn natuur en..... zijn rust wordt een propagandist voor onze provincie.' schreef de secretaris van de VVV in het jaarverslag van 1938.¹²⁹



Groeten uit Zeegse

Afbeelding 3.1 Een ansichtkaart uit Zeegse (1929). Bron: Website Zeegse dorpsbelang.

Iedere Nederlander een week naar Mooi Drenthe

Om toeristen te lokken bood de VVV kortingsbonnen aan. Deze bonnen waren onderdeel van het propagandaprogramma *'Iedere Nederlander een week naar Mooi Drenthe voor minder dan f30,-'*. Met de bonnen konden toeristen korting krijgen op bijvoorbeeld zwembaden, openbaar vervoer, hotels en herbergen. De recreanten waren met deze bonnen zelfs verzekerd tegen de regen. Aan het einde van de jaren dertig bleek de interesse in de bonnen sterk af te nemen en verdwenen ze uit het assortiment.¹³⁰

Advertenties

Een derde manier van het vergroten van de naamsbekendheid was het plaatsen van advertenties in de grote dagbladen, zoals De Telegraaf, Het Handelsblad en de Arbeiderspers. De advertenties hadden een grote respons tot gevolg. Het verstrekken van informatie ging tot de jaren veertig via de post of via een bezoek aan het kantoor in Assen. De VVV was tot dan toe niet aangesloten op het telefoonnetwerk tot grote ergernis van een aantal potentiële bezoekers.¹³¹ Ondanks het ontbreken van een telefoonlijn wierp het adverteren zijn vruchten af. In het jaarverslag van 1938 van de VVV treffen we de volgende tekst aan: *'De medewerking van de provinciale, doch ook van de groote Pers kregen, kwamen ons werk zeer ten goede. Het fabeltje van het arme Drenthe, land van hei en struiken, verdwijnt zoo langzamerhand.'*¹³²

Gidsen en folders

In 1934 bracht de VVV het 'Reisboek voor de Provincie Drenthe' op de markt.¹³³ Daarnaast werden in 1936 10.000 folders gedrukt.¹³⁴ De VVV maakte afspraken met verschillende reisbureaus, zodat brochures op meerdere locaties verkrijgbaar waren. Een jaar later werden de brochures aangevuld met het 'Drentsch Hotelplan' dat ook bij de reisbureaus

¹²⁹ Jaarverslag Provinciale VVV (1938) DA 0726 inv.nr. 13.

¹³⁰ Verslag Drentsch Hotelplan (1938) DA 0726 inv.nr. 13.

¹³¹ Jaarverslag Provinciale VVV (1937/1942) DA 0726 inv.nr. 13.

¹³² Jaarverslag Provinciale VVV (1938) DA 0726 inv.nr. 13.

¹³³ Linthorst Homan (1934).

¹³⁴ Jaarverslag Provinciale VVV (1937) DA 0726 inv.nr. 13.

beschikbaar was.¹³⁵ Dit was een lijst van overnachtingsgelegenheden die aan de eisen van de VVV voldeden.

In 1939 kwam een tweede toeristenboek uit, het 'Toeristenhandboek Mooi Drenthe'.¹³⁶ Het boek was groot succes, concludeerde de secretaris van de Provinciale VVV, zelfs uit het buitenland kwamen verscheidene aanvragen voor een exemplaar. Een aantal toeristen schreef tevreden brieven naar de organisatie over de kwaliteit van de gids. Zo schreef G.A.M.B. uit A.: *'Teruggekeerd van de zesdaagsche Drentsche fietstocht is het ons aangenaam te kunnen berichten, dat de in 'Mooi Drenthe' beschreven fietstochten ons uitermate geholpen hebben Drenthe van vele zijden te bewonderen'*.¹³⁷

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam het verstrekken van gidsen en folders op een laag pitje te staan door een schaarste aan papier. Oplossingen werden gezocht in de vorm van etalageruimte bij zusterverenigingen in Amsterdam en Utrecht en een kraampje in Den Haag.¹³⁸ Ondanks deze terugslag, nam tijdens de jaren veertig de interesse voor Drenthe vanuit nationale toeristenbladen toe. De redactie van het blad 'Horeca' concludeerde in 1944 dat Drenthe sinds enkele jaren aan het opkomen is als massa-vakantiegebied.¹³⁹ Drenthe had een achterstand in te halen, maar streefde energiek naar de haar toekomstige plaats in de rij der recreatieoorden. Deze uitspraken laten zien dat de inspanningen van de VVV niet onopgemerkt bleven.

Een toename van de naamsbekendheid

Na de oorlog verscheen in 1951 de lang geplande vernieuwde versie van het Reisboek van Drenthe uit 1936.¹⁴⁰ Ook verschenen tijdens dit decennium een aantal themafolders die bijvoorbeeld aandacht gaven aan de havezaten en fietsroutes in Drenthe.¹⁴¹ Daarnaast verscheen de leus 'Bezoekt Mooi Drenthe' op autobussen buiten de provincie.¹⁴² Tot slot kwam de provincie meerdere malen positief in de media, onder andere door een aantal bezoeken van journalisten, die vol lof over Drenthe schreven.¹⁴³ De naamsbekendheid van de regio verbeterde in deze periode aanzienlijk door deze media-aandacht.

Deze trend zette zich voort in de jaren zestig en zeventig. In de jaren zestig werd het bestaande arsenaal aan folders en reisboeken uitgebreid met folders over vennen, hunebedden en attractiepunten.¹⁴⁴ In de jaren zeventig werd een aantal van deze folders vertaald in het Engels.¹⁴⁵

Niet alle campagnes waren een daverend succes. De noordelijke provincies voerden een gezamenlijk beleid onder de slogan 'Kom naar 't Noorden'.¹⁴⁶ Het laatstgenoemde bleek in 1976 echter een behoorlijke mislukking. De VVV weet de flop een gebrek aan aandacht voor de unieke eigenschappen van de provincies. De campagne werd gedecentraliseerd voortgezet per provincie.

¹³⁵ Jaarverslag Provinciale VVV (1937) DA 0726 inv.nr. 13.

¹³⁶ Provinciale VVV (1939).

¹³⁷ Jaarverslag Provinciale VVV (1939) DA 0726 inv.nr. 13.

¹³⁸ Jaarverslag Provinciale VVV (1942) DA 0726 inv.nr. 13.

¹³⁹ Jaarverslag Provinciale VVV (1944) DA 0726 inv.nr. 13.

¹⁴⁰ Bakker (1951).

¹⁴¹ Jaarverslag Provinciale VVV (1958) DA 0726 inv.nr. 13.

¹⁴² Jaarverslag Provinciale VVV (1951) DA 0726 inv.nr. 13.

¹⁴³ Jaarverslag Provinciale VVV (1958) DA 0726 inv.nr. 13.

¹⁴⁴ Jaarverslag Provinciale VVV (1966) DA 0726 inv.nr. 13.

¹⁴⁵ Jaarverslag Provinciale VVV (1976) DA 0726 inv.nr. 13.

¹⁴⁶ Jaarverslag Provinciale VVV (1976) DA 0726 inv.nr. 13.

3.2.4 De herkomst van de Drentse toerist

We hebben gezien dat op verschillende manieren reclame werd gemaakt voor Drenthe en het Drentsche Aa-gebied. Deze reclame leidde tot een aanzienlijk vergrote nationale naamsbekendheid vanaf de jaren vijftig. Wie waren nu eigenlijk de mensen die reageerden op de reclame? In de komende paragraaf kijken we naar de herkomst van de toeristen en de redenen dat zij naar Drenthe kwamen. We bekijken dit aan de hand van de, zowel telefonisch als schriftelijk, gewonnen inlichtingen bij de Provinciale VVV. Deze inlichtingen staan niet gelijk aan het aantal boekingen, maar geven ons wel enig inzicht in de herkomst van potentieel geïnteresseerden.

Herkomst van de inlichtingen

Het aantal aangevraagde inlichtingen groeide sterk in de periode 1937-1975. Tussen 1937 en 1944 was het aantal aanvragen bijna vertienvoudigd van 574 naar 5171. In 1951 was dit toegenomen tot 12749 gewonnen inlichtingen en in 1976 steeg het aantal tot 29222 inlichtingen.¹⁴⁷

In tabel 3.2 staan de percentages gewonnen inlichtingen per regio voor de gehele Provincie Drenthe.¹⁴⁸ Ondanks dat deze lijst niet alleen betrekking heeft op het Drentsche Aa-gebied biedt het inzicht in de herkomst van de toeristen. Het percentage aanvragen van toeristen uit het westen en zuiden nam in de periode 1951-1965 sterk toe, ten koste van het aantal aanvragen uit het noorden. Deze verschuiving liep parallel met de verschuiving van de locatiekeuze van het noorden naar het zuiden van het Drentsche Aa-gebied.

Herkomst				
	1944	1951	1965	1975
Noorden	61,80%	63,20%	13,00%	20,80%
Westen	29,80%	19,00%	61,00%	50,70%
Oosten	5,00%	8,20%	9%	9,70%
Zuiden	2,00%	3,20%	14%	13,70%
Buitenland	1,40%	6,40%	3%	5,10%
Totaal	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Tabel 3.1 Percentage aanvraag inlichtingen bij de VVV per regio. Bron: Jaarverslagen Provinciale VVV 1944, 1951, 1965 en 1975.

3.2.5 Het karakter van Drenthe

Waar werd nu eigenlijk reclame voor gemaakt in al de gidsen, folders en advertenties? In deze paragraaf kijken we nader naar de thematiek in de toeristische gidsen uit verschillende perioden. De grote trekpleisters worden in deze paragraaf buiten beschouwing gelaten, omdat deze apart aan bod komen in paragraaf 3.5.

¹⁴⁷ Jaarverslag Provinciale VVV (1937/1944/1951/1976) DA 0726 inv.nr. 13.

¹⁴⁸ Percentages zijn berekend op basis van de cijfers uit de jaarverslagen van de Provinciale VVV. Drents Archief, toegangsnr. 0726 inv.nr. 13.

Thematiek in de toeristische gidsen

Fascinerend is dat, ondanks de verschuiving in de herkomst van de toerist, de thematiek in de toeristische gidsen bijna onveranderd bleef. Een thema dat telkens terugkeert in de toeristische gidsen is het mysterieuze van de 'oude lantschap'. De gidsen uit de jaren twintig en dertig waarschuwd voor het verdwijnen van het 'oude' landschap. Met dit 'oude' landschap bedoelen de auteurs de situatie uit de periode vlak voor de ontginningen en de industrialisatie. De commissaris van de Koningin Homan schreef in 1928 dat de toerist zich moet haasten mocht zij het ongerepte landschap nog willen bekijken.¹⁴⁹ Deze toon zien we eveneens terug in de gidsen uit de jaren dertig. Drenthe is een van de meest succesvolle Nederlandse provincies betreffende de bescherming van het zogenaamde 'oorspronkelijke' karakter. Al in de jaren dertig werd de eerste aanzet gedaan tot het beschermen van het Drentsche Aa-gebied, waardoor de provincie tot op de dag van vandaag een van de beter bewaarde 'oude lantschappen' heeft.¹⁵⁰

In de gidsen wordt het verleden van Drenthe als mystiek neergezet. De vroegste bewoningsgeschiedenis en de mythen rondom de hunebedden en grafheuvels spelen hierbij een belangrijke rol. De gidsen uit 1952 en 1958 spreken bijvoorbeeld van 'het rondwaren van de mystiek van het verleden' en de gids uit 1969 heeft het over 'mysterieuze sporen van het verleden'.¹⁵¹ In de meeste gidsen is minstens één pagina gewijd aan de oude sagen van Drenthe, waarbij het volksverhaal over de reuzen meer dan eens wordt genoemd. Deze volksverhalen gaven het verleden van Drenthe een mysterieus karakter.

Niet alleen de hunebedden en grafheuvels, maar ook de oude dorpsgezichten werden bij de 'oude lantschap' betrokken. Hierbij werd vaak beroep gedaan op de nostalgische gevoelens van de toerist. Een mooi voorbeeld is een uitspraak over de huifkar in de toeristische gids van 1974: *'Wij, gemotoriseerde mensen willen nog zo graag eens terug naar de tijd van dat brokje romantiek, dat geweven kan worden om het karretje dat over de zandweg reed.'*¹⁵²

Een andere manier waarop het nostalgische gevoel werd opgeroepen was het terugbrengen van verloren tradities. Zo waren de schaapskudden rond de jaren zeventig terug van weg geweest. Al in 1906 sprak Groneman, de auteur van een toeristische gids uit 1906, met weemoed over het verdwijnen van de 'vreedzame en vretende legermacht' dat het gevolg was van het ontginnen van de heidevelden.¹⁵³ Vanaf de jaren zeventig worden de kudden echter weer vol trots gepresenteerd in de toeristische gids.¹⁵⁴

De rust en natuur van Drenthe is het tweede thema dat centraal staat in iedere gids. In de toeristische gids van 1969 staat dit perfect uitgedrukt: *'Drenthe is namelijk geen vacantieoord van mondaine exclusiviteit. Hier zijn geen grootstedse dancings, nachtclubs en floorshows. Drenthe is evenmin een kermisterrein voor transistors meedragende zwermen. Een feestneuzen happening behoort hier tot de onmogelijkheden. Wie naar Drenthe komt, moet tevreden zijn met de stilte van de heide, met het groen van de*

¹⁴⁹ Cohen ea. (1928) Inleidend woord.

¹⁵⁰ Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014.

¹⁵¹ Bakker (1952/1958) en ANWB (1969).

¹⁵² Provinciale VVV Drenthe (1974) 8.

¹⁵³ Groneman (1906).

¹⁵⁴ Provinciale VVV Drenthe (1974).

*bossen, met de schilderachtigheid van de dorpen en de mysterieuze sporen van het grijze verleden.*¹⁵⁵

In tabel 3.3 is zichtbaar dat de geschiedenis en de natuur van Drenthe een belangrijke rol spelen in de gidsen. De hunebedden, bossen, heidevelden en dorpsgezichten staan in praktisch iedere gids aangeduid als toeristisch interessant. De fiets- en wandelroutes om deze aspecten te bekijken zijn daarnaast een van de belangrijkste activiteiten die in de gidsen staan gepresenteerd.

Cultuurhistorische en landschappelijke elementen								
	1906	1928	1934	1939	1952	1958	1969	1974
Hunebedden	x	x	x	x	x	x	x	x
Grafheuvels	x			x	x	x	x	x
Havezaten	x	x	x	x	x	x	x	x
Dorpsgezichten	x	x	x	x	x	x	x	
Staatsbossen	x	x	x	x	x	x	x	x
Heidevelden	x	x	x	x	x	x	x	x
Pingoruïnes	x			x		x	x	
Schaapskudden	x							x
Wandel- fietspaden	<i>n.v.t.</i>	x	x	x	x	x	x	x

Tabel 3.2 De belangrijkste cultuurhistorische en landschappelijke kenmerken van het Drentsche Aa-gebied. Bron: De toeristische gidsen van 1906, 1928, 1934, 1939, 1952, 1958, 1969 en 1974.

Aantrekkelijkheid van de twee thema's

Waarom waren dit landschap en de rust eigenlijk zo populair onder de toeristen? De drang tot het zoeken van rust op het platteland zagen we eeuwen eerder al bij de elite die zich in de zomer terugtrok op zijn buitenplaats vanuit de drukke, vuile steden. Er is een zekere parallel te trekken tussen de buitenplaatsen van de elite en de zomerhuisjes van de middenklasse uit de twintigste eeuw. De zomerhuisjes kunnen gezien worden als de buitenplaats van de Groningse middenklasse, waar deze groep zich 's zomers op terug kon trekken om de stad te ontvluchten.¹⁵⁶

Hoe zat het met deze behoefte in de twintigste eeuw? Aan de teksten in de gidsen is af te leiden dat de behoefte niet was verdwenen. De manier waarop de gidsen inspelen op het nostalgische en romantische gevoel van de toerist in combinatie met de groeiende populariteit van de provincie spreekt boekdelen. Drenthe was een tegenhanger van het zogenaamde massatoerisme dat in de jaren zestig opkwam met de toename van het aantal auto, welvaart en vrije tijd. Niet iedere toerist had behoefte aan grootschalige campings met disco's en stranden waar het zand nog nauwelijks zichtbaar was door de vele strandhanddoeken en de ondernemers speelden in op de vraag naar rust en romantiek. Een rapport van de provinciale VVV uit 1957 deelt deze visie. In het document werd voorspeld dat de vraag naar rust en natuur in Drenthe zal toenemen, naarmate het

¹⁵⁵ ANWB (1969) 5.

¹⁵⁶ Schriftelijke informatie van Saskia van Dijk, adviseur cultuurhistorie en ruimte bij Provincie Drenthe.

westen steeds dichtbevolkter raakt en de druk op de nabij gelegen recreatiegebieden toeneemt.¹⁵⁷

3.3 Bereikbaarheid

De locatiekeuze van de verblijfsrecreatie werd mede bepaald door de bereikbaarheid van een gebied. Een betere ontsluiting van een regio betekent een gemakkelijkere toegang voor zowel ondernemers als toeristen. Om ergens te komen zijn meerdere transportmogelijkheden mogelijk, zoals verkeer over het spoor, per fiets en over de weg. In deze paragraaf bekijken we de ontwikkeling van deze drie vervoersmogelijkheden in het Drentsche Aa-gebied. Daarnaast is er de bereikbaarheid in de brede zin. Tijd en geld zijn noodzakelijk om een locatie te kunnen bereiken. Deze factoren komen eveneens aan bod in deze paragraaf.

De doelstelling van deze paragraaf is het beantwoorden van de volgende deelvraag: Welke invloed had de bereikbaarheid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

Om deze vraag te beantwoorden delen we de paragraaf in tweeën. We behandelen in de eerste helft de bereikbaarheid tussen 1901 en 1950 en in de tweede helft de periode 1951-1980. De eerste reden voor deze splitsing is de sluiting van de laatste treinhalte in het Drentsche Aa-gebied in 1952. Het gevolg van deze sluiting was dat het openbaar vervoer over het spoor in het Drentsche Aa-gebied ten einde kwam.¹⁵⁸ Een tweede reden voor deze splitsing is dat vanaf de jaren vijftig de opkomst van de verblijfsrecreatie in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied tot stand kwam, terwijl de aanleg in het noorden stagneerde.¹⁵⁹ Hoe verhiel deze omslag zich tot de bereikbaarheid van het Drentsche Aa-gebied?

3.3.1 Bereikbaarheid tussen 1900 en 1950

Op de onderstaande kaart zijn de belangrijkste wegen en spoorlijnen uit de periode 1900-1950 ingetekend. De kaarten zijn gebaseerd op de gegevens van de Bonnebladen en topografische kaarten. De gebruikte Bonnebladen stammen uit de series van circa 1900 en circa 1930. Voor de wegen van rond 1950 zijn de 1:25.000 topografische kaarten van het Kadaster gebruikt van de site [watwaswaar.nl](http://www.watwaswaar.nl). De exacte jaartallen van de kaartbladen zijn terug te vinden op de bronnenlijst achterin. Op de wegenkaart zijn enkel de rode en oranje wegen van de kaartbladen ingetekend. Dit zijn de verharde hoofdwegen. Tot slot is de verblijfsrecreatie uit de pioniersfase (1900-1929) en de tweede fase (1930-1949) ingetekend.

Trein- en tramlijnen

In 1870 reed de eerste trein door Drenthe op de spoorlijn tussen Groningen en Meppel. Deze trein stopte op verschillende plaatsen in het Drentsche Aa-gebied; bij de stations de Punt en Vries-Zuidlaren, en bij de stopplaats Oudemolen.¹⁶⁰ Het station bij de Punt is tegenwoordig vooral bekend van de treinkaping in 1977 vlakbij het station, waarbij acht personen omkwamen. Dit station is sinds 1936 geen halte meer op de lijn Groningen-

¹⁵⁷ Toelichting Recreatieplan (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

¹⁵⁸ <http://www.stationsweb.nl/lijnlijst.asp?lijn=61>, geraadpleegd 12-11-2014.

¹⁵⁹ Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014.

¹⁶⁰ Sluiter (1967) 69.

Meppel.¹⁶¹ De halte bij Oudemolen ging dicht in 1938 en Station Vries-Zuidlaren sloot eveneens in dit jaar, maar beleefde een tijdelijke heropening tussen 1948 en 1952.¹⁶² Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd tijdelijk een zijspoor geopend tussen Hooghalen en kamp Westerbork, om het kamp te bevoorraden en de gevangenen aan en af te voeren.¹⁶³ Dit spoor is niet ingetekend op de kaart, omdat het niet van belang is geweest voor de locatie van de verblijfsrecreatie.

Een tweede spoorlijn werd geopend in 1906 tussen Assen en Stadskanaal. Deze trein had vijf stations in het Drentsche Aa-gebied, bij Rolde, Anderen, Eext, Gieten en Gasselte. Het personenvervoer op deze lijn werd gestaakt in 1947.¹⁶⁴



Afbeelding 3.2: De trein komt aan op station Vries-Zuidlaren (jaartal onbekend). Bron: Website Stationsweb.

Naast de twee spoorlijnen liepen twee tramlijnen door het Drentsche Aa-gebied. Vanaf 1892 reed een paardentram tussen Groningen en Zuidlaren. In 1901 werd de lijn doorgetrokken naar Vries. De keuze voor een paardentram in plaats van een stoomtram bleek achteraf slecht uit te pakken voor de Tramweg Maatschappij Zuidlaren-Groningen (TMZG). Reizigers, die inmiddels gewend waren aan de snelheden van de stoomtram en -trein, vonden de paardentram te traag. Daarnaast waren de kosten van het paardenvoedsel behoorlijk hoog. De dieren aten jaarlijks voor een bedrag dat aanzienlijk hoger was dan het jaarloon van de directeur van de TMZG. Deze nadelen leidden uiteindelijk tot de ophef van de paardentram in 1919.¹⁶⁵

Tot slot reed vanaf 1918 een stoomtram tussen Assen en Coevorden. Deze tram had in het Drentsche Aa-gebied haltes bij Ekehaar, Grolloo en Schoonloo. In de jaren dertig werd het tramverkeer steeds vaker vervangen door vervoer met de autobus. Er werd gesproken over de ophef van de tram in Drenthe. Uitstel van executie vond plaats door de Tweede Wereldoorlog, die een korte opleving van het tramverkeer tot gevolg had. In 1947 werden

¹⁶¹ http://www.isgeschiedenis.nl/nieuws/gewelddadig_einde_molukse_treinkaping_de_punt/ , geraadpleegd 12-11-2014.

¹⁶² <http://www.stationsweb.nl/lijnlijst.asp?lijn=61> , geraadpleegd 12-11-2014.

¹⁶³ <http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/durchgangslager/transporten/index.html#/index> , geraadpleegd 12-11-2014.

¹⁶⁴ Sluiter (1967) 70.

¹⁶⁵ Bos (1992) 9-10.

de oorspronkelijke plannen doorgezet en in dit jaar reed de tram tussen Assen en Coevorden voor de laatste keer.¹⁶⁶

Welke rol heeft het tram- en treinverkeer gespeeld in de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie tussen 1900 en 1952? Het grootste deel van de verblijfsrecreatie was geconcentreerd bij Zeegse en Zuidlaren, niet ver van het treinstation Vries-Zuidlaren. Vakantiegangers konden bij deze halte uitstappen en naar hun vakantiehuisje of camping lopen. Op de kaart is te zien dat tenminste twee huisjes en twee campings in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied lagen. Beide huisjes lagen in de buurt van station Gasteren en één van de twee campingterreinen lag vlak naast station Gieten. Dat bijna alle verblijfsrecreatie in de buurt van een station lag, doet vermoeden dat de trein een belangrijke manier van reizen was voor recreanten in de periode 1900-1952.

De fiets

In Nederland was het openbaar vervoer op kleinere schaal ontwikkeld dan in het buitenland. Dit kwam voornamelijk door de populariteit van de fiets als vervoermiddel. De fiets werd in eerste instantie hoofdzakelijk voor recreatieve doeleinden gebruikt door de elite. Een aanzienlijke prijsdaling van de fiets rond de eeuwwisseling had tot gevolg dat de fiets voor een grotere groep beschikbaar werd. Rond 1910 kostten de goedkopere fietsen rond de 70 gulden, een bedrag dat ook voor arbeiders binnen het budget was. Deze toename in gebruik leidde ertoe dat de fiets steeds vaker werd gebruikt voor werkgerelateerd reizen.¹⁶⁷



Afbeelding 3.3: Fietspad bij zandverstuiving Zeegse (jaartal onbekend) Bron: Website Zeegse Dorpsbelang.

De sterke toename in fietsgebruik introduceerde een nieuwe beroep: rond 1900 had ieder dorp van betekenis een eigen fietsenmaker. Niet iedereen was hier even blij mee - een redacteur van het blad *de Kampioen* klaagde in 1898 over de gebrekkige kennis van de meeste fietsgebruikers: *'Men weet, dat een fiets zich voortbeweegt als men maar trapt en overigens bemoeit men zich liever nergens mee'*.¹⁶⁸ Fietsers hoefden niet eens reparatiemiddelen mee te nemen, de ANWB had door het hele land hulpkisten geplaatst met bandenplaksets en verbandmiddelen, voor lekke banden en ongelukkige valpartijen.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Van Bergen en Zandbergen (1985) 139, 185-186.

¹⁶⁷ Staal (2003) 103.

¹⁶⁸ Staal (2003) 104.

¹⁶⁹ Staal (2003) 104.

De fiets was een concurrent voor het verkeer te voet en per paard en wagen. Bezorgdiensten gingen vaker per fiets, hetzelfde gold voor huisbezoeken door artsen en predikanten en de fiets werd ook gebruikt in het leger. De concurrentie met trein- en tramverkeer lag iets ingewikkelder. Toeren met de fiets was een belangrijke manier van reizen, maar het verving niet volledig het verkeer over het spoor. Vaak werd per trein of tram naar een mooi fietsgebied gereisd, daarnaast was de trein een welkom vervoermiddel bij pech met de fiets.¹⁷⁰

Voor de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied was het vervoer per fiets belangrijk. In het vorige hoofdstuk zagen we dat veel van de recreanten uit Groningen kwamen. Ze hielden vakantie in het noorden van de regio, omdat de afstand tot de stad niet al te ver was. De nabijheid van station Vries-Zuidlaren was gunstig, maar recreanten kwamen ook met de fiets. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de nabijgelegen kampeervereniging Mooi Zeegse.¹⁷¹ Een voordeel van de fiets was dat veel arbeiders al een exemplaar bezaten voor het vervoer naar het werk, waardoor een reis naar de vakantiebestemming per fiets weinig extra kosten meebracht.¹⁷²

Vervoer over de weg

Rond 1900 liepen slechts enkele verharde wegen in het Drentsche Aa-gebied. De belangrijkste verbindingswegen liepen van Assen naar het noorden en naar het zuiden. Aan de lage wegendichtheid is te concluderen dat nog weinig gebruik werd gemaakt van de auto aan het begin van de twintigste eeuw. De literatuur bevestigt dit beeld. Van het zuiden van Drenthe zijn gegevens bekend van het aantal auto's en motorfietsen in de eerste decennia van de twintigste eeuw. In Hogeveen, Koekange, Ruinen en Zuidwolde reden tot 1919 enkel 5 auto's en 59 motorfietsen.¹⁷³

In de eerste jaren van de twintigste eeuw was de auto niet alleen niet weggelegd voor het grote publiek, maar ook impopulair. Er vonden verscheidene incidenten plaats, waarbij auto's doelbewust kapot werden gemaakt. Regelmatig bekogelden mensen rijdende auto's met stenen en de pers schilderde de auto af als een gevaarlijke snelheidsduivel. Autobezit was in deze periode niet voor iedereen beschikbaar. De prijzen waren hoog, waardoor alleen de rijkste laag van de bevolking een eigen voertuig kon bezitten.¹⁷⁴ Belangrijk is om je te realiseren dat het merendeel van de bevolking weinig behoefte had aan een auto. Het werk lag immers op loopafstand en geld en tijd voor recreatie was er niet.

Het openbaar vervoer over de weg stond rond 1900 nog in de kinderschoenen. De enkeling die een omnibusdienst opende kampte met veel problemen met het voertuig, bijvoorbeeld gebroken veren, gekantelde voertuigen en remproblemen.¹⁷⁵ Ook het publiek rond de eeuwwisseling probeerde, figuurlijk gesproken, een spaak in het wiel van de omnibus te steken. In hoofdstuk 2 zagen we dit bij de dappere poging van Meijer om een omnibusdienst te beginnen rond de eeuwwisseling.

Halverwege de jaren twintig begon de situatie te veranderen. De lonen namen toe na de Eerste Wereldoorlog, waardoor de levensstandaard van de middenklasse verbeterde. Daarnaast kwamen lichtere en goedkopere auto's op de markt, zoals de Ford model T. De

¹⁷⁰ Staal (2003) 105.

¹⁷¹ Interview mevrouw Vedder en Martin en Willy Niemeijer op 22 juli 2014

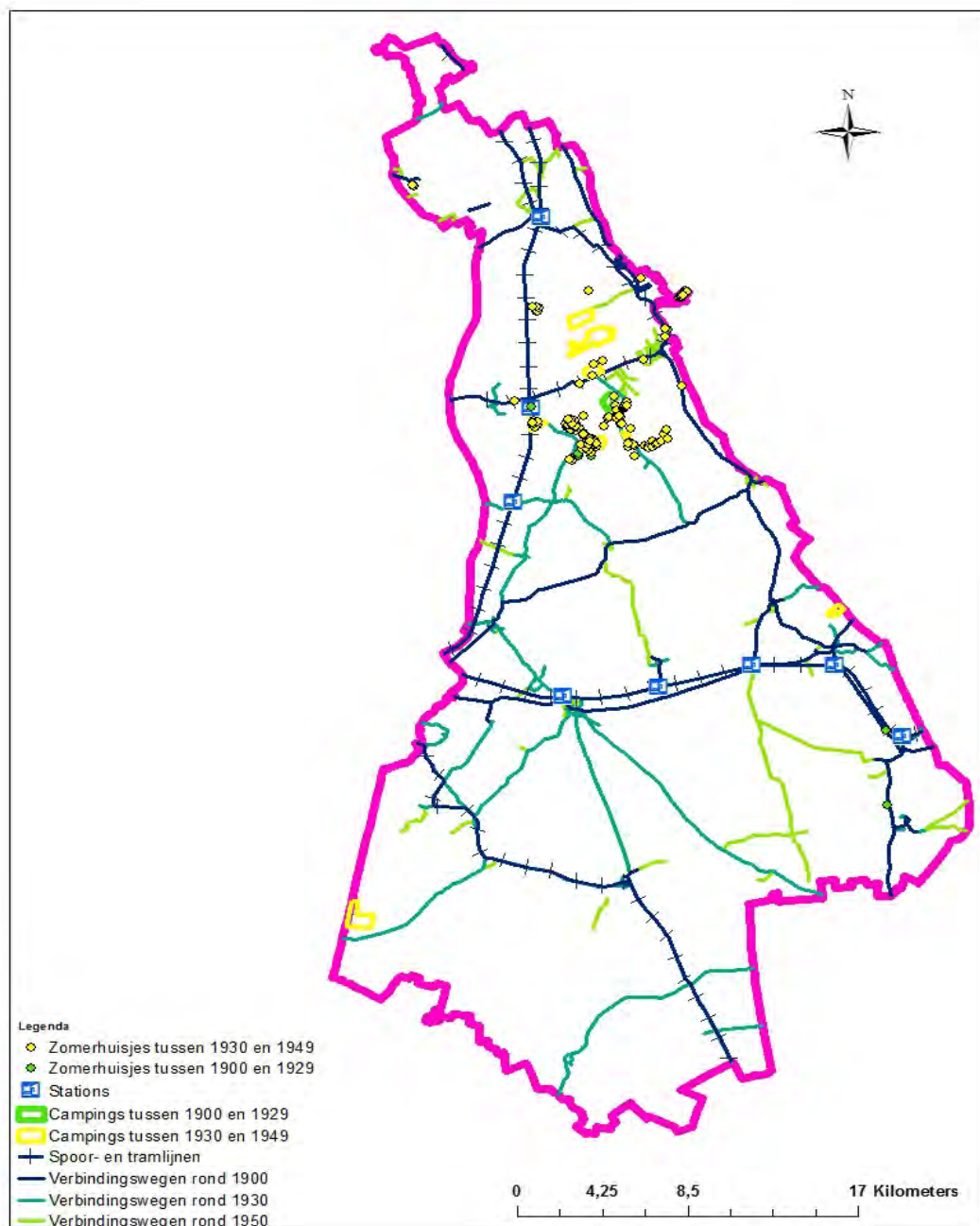
¹⁷² Staal (2003) 103.

¹⁷³ Staal (2003) 69.

¹⁷⁴ Staal (2003) 60-61.

¹⁷⁵ Van Bergen en Zandbergen (1985) 154.

gemiddelde auto lag rond 1925 twee derde lager dan de prijs voor de Eerste Wereldoorlog.¹⁷⁶ De auto werd hierdoor betaalbaar voor de middenklasse. Dat de auto en het openbaar vervoer aan populariteit wonnen is terug te zien in de uitbreidingen van het wegennetwerk van het Drentsche Aa-gebied. Deze verbeteringen hadden daarnaast tot gevolg dat het tramverkeer in de jaren twintig en dertig voor een groot gedeelte werd overgenomen door busdiensten.¹⁷⁷



Kaart 3.1 Verharde wegen, spoor- en tramwegen tot 1950.

Op kaart 3.1 is te zien dat rond de jaren dertig de wegendichtheid aanzienlijk was toegenomen. In het noorden waren de meeste dorpen via wegen met elkaar verbonden.

¹⁷⁶ Staal (2003) 72.

¹⁷⁷ Van Bergen en Zandbergen (1985) 156-157.

We zien bijvoorbeeld bij Oudemolen wegen die naar Gasteren, Ubbena (buiten de kaart), Taarlo en Zeegse lopen. In het midden van het onderzoeksgebied waren Assen, Rolde en Gieten met een dicht wegennetwerk verbonden. Ten zuiden van Rolde en Gieten was er een andere situatie dan in het noordelijke Drentsche Aa gebied. Vanuit Rolde liepen een aantal wegen van noord naar zuid naar de dorpen ten zuiden van de plaats. Hetzelfde gebeurde vanuit Gieten. Het aantal wegen van oost naar west bleef echter beperkt. Dit had tot gevolg dat iemand die over verharde wegen bijvoorbeeld van Grolloo naar Drouwen wilde reizen moest omreizen via Rolde en Gieten.

De dorpen in het noorden van het Drentsche Aa-gebied waren rond de jaren dertig onderling beter verbonden dan het zuiden. Het is niet verwonderlijk dat de recreatie in deze periode vooral in het noorden lag. We zagen in het vorige hoofdstuk dat de reisafstand vanaf Groningen hierbij erg belangrijk was. De rol van de auto moet in de ontwikkeling van de recreatie niet worden overschat. Het autogebruik was weliswaar in de jaren dertig toegenomen, maar toch bezat het merendeel van de bevolking nog altijd geen auto en was nog gebonden aan het openbaar vervoer of de fiets.¹⁷⁸

De crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog zorgden voor een tijdelijke stagnatie in de groei van het aantal auto's. Toch was er in 1946 twaalf procent meer gemotoriseerd verkeer op de weg dan in 1938. Het merendeel van deze voertuigen was echter vrachtwagens en motorfietsen. Het aantal personenauto's was gedaald met tien procent.¹⁷⁹

Het wegennetwerk in zowel het zuiden als het noorden van het Drentsche Aa-gebied was in deze jaren beter verbonden dan twintig jaar daarvoor. In het noorden werden met name de wegen bij en in de dorpen verbeterd. Het zuiden lag de nadruk meer op het verbinden van de wegen die van noord naar zuid liepen, waardoor reizigers vanuit een aantal kleinere dorpen niet meer hoefden om te reizen via Rolde en Gieten. Ondanks een aantal nieuwe wegen bleef de wegendichtheid met name in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied vrij laag.

3.3.2 Bereikbaarheid tussen 1951 en 1980

Het wegennetwerk van het Drentsche Aa-gebied heeft in de periode 1900-1950 aanzienlijke veranderingen ondergaan. De grootste toename van de dichtheid kwam echter pas vanaf de jaren zestig. Op de onderstaande kaart is naast belangrijkste infrastructuur in de periode 1900-1950 ook de infrastructuur van rond 1960 en rond 1980 ingetekend. De informatie komt van de 1:25.000 topografische kaarten van het Kadaster van [watwaswaar.nl](http://www.watwaswaar.nl). Ook de verblijfsrecreatie van 1950-1980 is ingetekend op de kaart.

Sinds 1952 stoppen de tram- en treinlijnen niet meer in het Drentsche Aa-gebied. Reizigers konden vanuit Assen of Groningen per bus of fiets de regio intrekken, maar uitstappen bij een halte op enkele kilometers van het zomerhuisje of de camping was niet meer mogelijk. De bus, die al voor de Tweede Wereldoorlog een concurrent bleek voor de tram, verving deze na de oorlog geheel. In heel Nederland is halverwege de jaren vijftig een afname zichtbaar van het percentage reizigerskilometers dat met het openbaar vervoer wordt afgelegd.¹⁸⁰

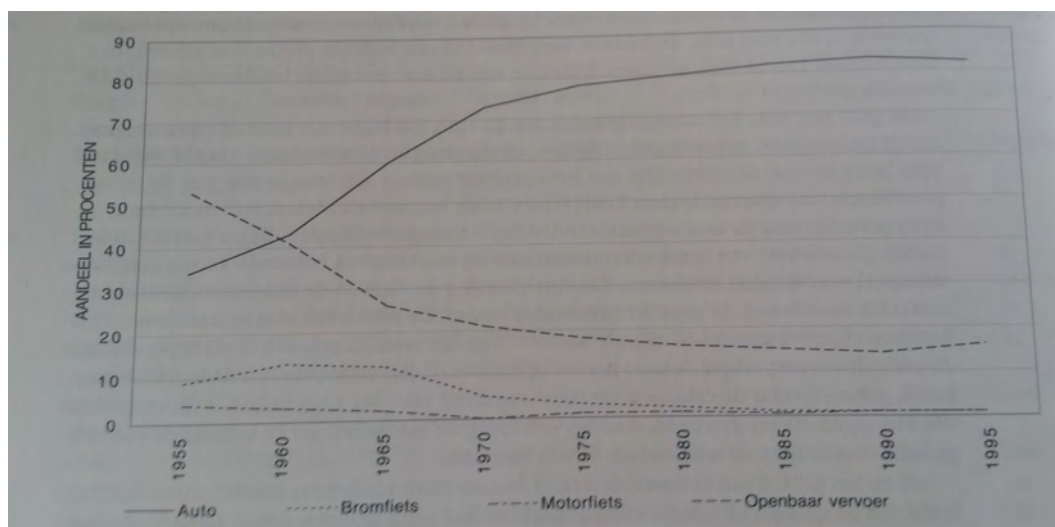
¹⁷⁸ Staal (2003) 72.

¹⁷⁹ Staal (2003) 82.

¹⁸⁰ Staal (2003) 118.

Waarmee reisden de mensen dan wel? De auto bleef voor veel mensen te duur tot rond 1960. Een goedkoper alternatief had echter zijn intrede gedaan aan het einde van de jaren veertig; de brommer. Het aantal brommers in 1955 lag hoger dan het aantal auto's, motorrijwielen, vrachtwagens en scooters bij elkaar opgeteld.¹⁸¹ Voor veel bromfietzers was het kopen van een auto het volgende doel.¹⁸²

Vanaf het begin van de jaren zestig konden steeds meer laagverdieners een auto kopen, omdat de markt met kleine goedkope auto's steeds uitgebreider werd. De opkomst van deze markt liep samen met een sterke stijging van de lonen en de welvaart. In figuur 3.1 is te zien dat vanaf 1960 de auto de leidende positie in het percentage reizigerskilometers overnam van het openbaar vervoer. In de jaren zestig en zeventig bleef dit percentage sterk toenemen, terwijl het openbaar vervoer een steeds beperktere rol ging spelen.¹⁸³



Figuur 3.1 Grafiek Percentage aandeel in reizigerskilometers. Bron: Staal (2003) 118.

Op kaart 3.2 van het Drentsche Aa-gebied zien we dat de infrastructuur tussen 1950 en 1960 behoorlijk is uitgebreid. In zowel het noorden als het zuiden zijn de wegen die aangelegd waren tussen 1900 en 1950 veel beter op elkaar aangesloten dan in 1950. Het grootste gedeelte van het wegennetwerk van het Drentsche Aa-gebied was rond 1960 gereed. In de periode tussen 1960 en 1980 werden met name wegen aangelegd in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied.

De grote opkomst van de auto lijkt een belangrijke rol te hebben gespeeld. Met een stijging van het aantal automobilisten was er meer behoefte aan een goed wegennetwerk. Mensen konden dankzij deze verbeteringen in een kortere tijd een grotere afstand afleggen. Daarnaast leidde de invoer van doorbetaalde vakantiedagen en de vrije zaterdag in 1961 tot een sterke toename van de vrije tijd.¹⁸⁴ Deze ontwikkelingen hadden tot gevolg dat de verblijfsrecreatie in het zuiden sterk kon opkomen in de periode 1950-1980. De inwoners van Groningen, die lange tijd gebonden waren aan het noorden van het Drentsche Aa-gebied omwille van de reisafstand en de kosten, konden nu

¹⁸¹ Staal (2003) 83.

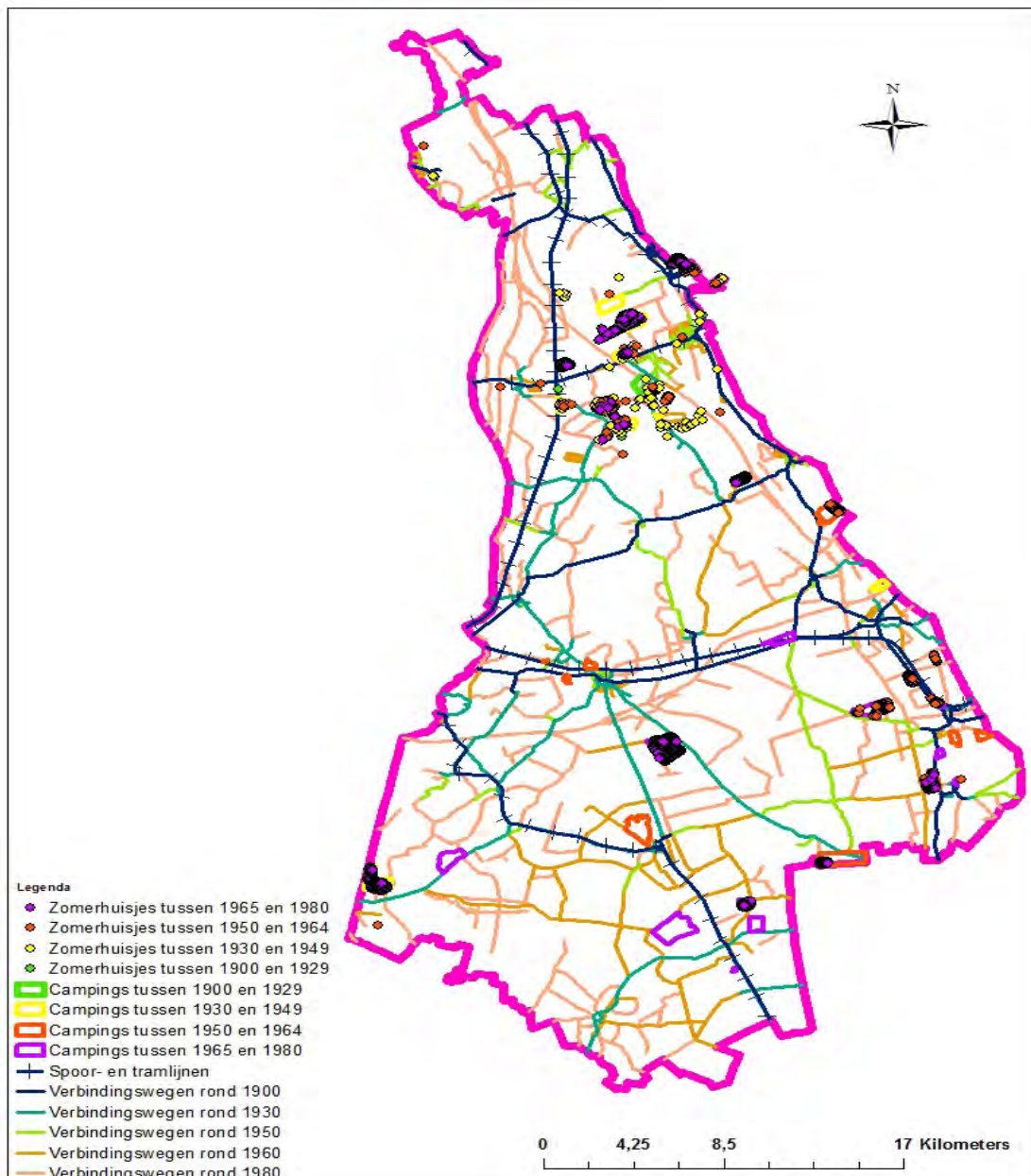
¹⁸² Staal (2003) 83.

¹⁸³ Staal (2003) 188.

¹⁸⁴ Aerts ea. (2007) 293-294.

gemakkelijker naar het zuiden van de regio komen. Hetzelfde gold voor toeristen uit bijvoorbeeld de Randstad, voor wie Drenthe ineens een stuk dichterbij kwam.

Een tweede gevolg kwam door de toename van de welvaart na de Tweede Wereldoorlog. In de jaren vijftig en zestig bestond grote vraag naar tweede woningen.¹⁸⁵ In een recreatienota van de PPD uit 1963 is aangegeven dat deze huisjes meestal vrij klein waren, in tegenstelling tot de vroegere buitenplaatsen van de elite. De redenen hiervoor was dat de onderhoudskosten laag bleven. De PPD wees er ook op dat mensen niet wilden schoonmaken in hun vrije tijd, en een kleiner huis betekende minder werk. De tweede woningen waren vaak zomerhuisjes, woonboten en kleine boerderijen.¹⁸⁶



Kaart 3.2 Verharde wegen, spoor- en tramwegen tot 1980.

¹⁸⁵ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

¹⁸⁶ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

3.4 Overheidsbeleid

De aanleg van verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied is tegenwoordig aan een strikte regelgeving gebonden.¹⁸⁷ In de bestemmingsplannen is exact bepaald waar gebouwd mag worden en waar niet. Deze vorm van zeggenschap had de overheid niet altijd. In deze paragraaf kijken we de volgende deelvraag: welke invloed had het overheidsbeleid op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?.

De paragraaf is onderverdeeld in twee tijdsperiodes: 1901-1950 en 1951-1980. In de eerste periode zijn slechts enkele regels en wetten tot stand gekomen. De twee belangrijke wetten uit deze periode waren de Woningwet van 1901 en de zomerhuisjesverordening van 1935. We kijken naar de invloed van deze twee wetten op nieuwe aanleg van verblijfsrecreatieterreinen in het Drentsche Aa-gebied. In de periode tussen 1951 en 1980 begon de overheid zich op grote schaal te mengen in de ruimtelijke ordening van het Drentsche Aa-gebied. Er kwam in deze tijd een besef tot stand dat het landschap moest worden beschermd om het karakter te behouden.

De belangrijkste bronnen om het overheidsbeleid in kaart te brengen zijn de zomerhuisjesverordening uit 1935, de recreatienota's van de PPD uit 1957 en 1963.¹⁸⁸ Daarnaast maken we gebruik van het boek *Bewogen Ruimte*, dat ingaat op de ruimtelijke ontwikkeling van de provincie tussen 1942 en 1970.¹⁸⁹

3.4.1 Het overheidsbeleid tussen 1901 en 1950

De woningwet van 1901

De vroegste vorm van invloed die de overheid uitoefende op de verblijfsrecreatie kwam tot stand in 1901. De Woningwet van 1901 bepaalde dat de overheid mocht ingrijpen op het gebied van volkshuisvesting. De gemeente mocht woningen onbewoonbaar verklaren en de krotten opruimen. Daarnaast waren gemeenten verplicht een uitbreidingsplan op te stellen. Deze Woningwet opgesteld om de wantoestanden in de groeiende steden in de kiem te smoren. Veel steden konden de snelle groei niet aan, waardoor gezinnen op elkaar gepakt zaten in nauwe huizen met nauwelijks daglicht.¹⁹⁰ In de plattelandsgemeenten was de wet van minder groot belang, omdat deze problemen zich hier nauwelijks voordeden. Het gevolg was dat de meeste gemeenten van het Drentsche Aa-gebied pas tegen het einde van de jaren dertig en begin van de jaren veertig hun eerste uitbreidingsplannen opstelden.¹⁹¹

De zomerhuisjesverordening van 1935

Een van de weinige maatregelen die de Drentse overheid in deze periode doorvoerde was de zomerhuisjesverordening van 1935.¹⁹² Hierin stonden onder andere de bouwvoorschriften voor de huisjes, bepalingen over het uiterlijk van de huisjes en over de

¹⁸⁷ Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014.

¹⁸⁸ GA Tynaarlo, Vries inv.nr. 235 en DA 0915 inv.nr. 283.

¹⁸⁹ Hanskamp (2012).

¹⁹⁰ <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2000-2001/Honderd-jaar-Woningwet.html> Geraadpleegd op 25-01-2015.

¹⁹¹ Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014

¹⁹² Zomerhuisjesverordening (1935) GA Tynaarlo, Vries inv.nr. 235.

afstand tussen de huisjes. Deze afstand heeft de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie aanzienlijk beïnvloed, omdat er minstens 50 meter tussen de huisjes moest zitten. Dit betekende dat ieder legaal gebouwd huisjes een oppervlakte van 2500m² innam.¹⁹³ Hanskamp geeft aan dat deze maatregel tot gevolg had dat veel ruimte vermorst werd en dagjesmensen en zomerhuisjeseigenaren hierdoor in elkaars vaarwater zaten.¹⁹⁴ Dit probleem was hoofdzakelijk aanwezig rondom Zeegse, Schipborg en Zuidlaren, omdat de verblijfsrecreatie hier gecentreerd was.

Wetgeving in de praktijk

Officieel moest sinds de invoer van de Woningwet bij de bouw van verblijfsrecreatie een vergunning worden aangevraagd. In de praktijk bleek echter dat deze regel met de voeten werd getreden. De inspecteur van Staatstoezicht op de Volksgezondheid beschreef in 1933 de situatie rondom Schipborg. De huisjes zonder vergunning waren 'derderangsch' te noemen en de inspecteur was van mening dat de overheid zou de bouw moeten coördineren in plaats van de particulieren, zoals in Drenthe gebeurde.¹⁹⁵

Deze trend zette zich voort tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog. De controle op de illegale aanleg was tot aan de jaren vijftig zeer beperkt.¹⁹⁶ Het ontbreken van overheidssturing bij de aanleg van verblijfsrecreatie had tot gevolg dat een zekere vorm van wildgroei plaatsvond in het noorden van het Drentsche Aa-gebied.¹⁹⁷

Interessant is dat ondanks de afwezigheid van controle op de wetgeving toch de meeste verblijfsrecreatie in het noorden plaatsvond. De regelgeving beperkte de mogelijkheden in het zuiden niet, dus een andere verklaring moet hiervoor gezocht worden. We zagen in de vorige paragraaf dat onder andere de bereikbaarheid hier een rol in heeft gespeeld .

3.4.2 Het overheidsbeleid tussen 1951 en 1980

Strikt beleid in het noorden

Vanaf de jaren vijftig veranderde het beleid ten opzichte van de verblijfsrecreatie aanzienlijk.

Dit leidde tot een herinrichting van de noordelijke gemeenten van het Drentsche Aa-gebied. In 1955 verscheen bijvoorbeeld de nota '*De ontwikkeling van het recreatiegebied Zeegse*'. Aan de hand van deze nota bepaalde de gemeente de indeling van de omgeving van Zeegse en de sanering van een aantal huisjes. Met deze maatregelen werd de groei voor Zeegse in feite afgebakend.¹⁹⁸ Het gevolg hiervan is dat het verblijfsrecreatielandschap hier sinds de jaren vijftig weinig is veranderd. Ook rondom Schipborg, Zuidlaren en Anloo vond in de jaren vijftig een herindeling van de ruimte plaats die leidend was voor de toekomst.¹⁹⁹

Niet overal werd de wildgroei zo strak ingeperkt als in het noorden van het Drentsche Aa-gebied. Aan het begin van de jaren zestig lagen een aantal 'min of meer ongewenste'

¹⁹³ Zomerhuisjesverordening (1935) GA Tynaarlo, Vries inv.nr. 235.

¹⁹⁴ Hanskamp (2012) 135.

¹⁹⁵ Bericht Liebert betreffende Verordening zomerhuisjes Anloo op 25 september (1933) GA Aa en Hunze, Anloo, inv.nr. 1209.

¹⁹⁶ Bericht Liebert betreffende Verordening zomerhuisjes Anloo op 25 september (1933) GA Aa en Hunze, Anloo, inv.nr. 1209.

¹⁹⁷ Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014.

¹⁹⁸ Hanskamp (2012) 135.

¹⁹⁹ Mondelinge informatie Bernhard Hanskamp 11 december 2014.

huisjes en woonwagens door de gehele provincie Drenthe verspreid, waarvan een gedeelte 'op een onaangename manier was neergestrooid'. Bij een deel van de huisjes en woonwagens besloten de provincie en gemeenten tot een beleid van uitsterven. Dit betekende dat de overheid de huisjes niet saneerde, maar ook geen nieuwe bouw toeliet. Het gevolg was dat de huisjes mettertijd verdwenen, omdat de eigenaren geen ruimte kregen vernieuwingen uit te voeren.²⁰⁰

De heersende visie voor het noordelijke deel van het Drentsche Aa-gebied was dat er geen ruimte mee was voor nieuwe verblijfsrecreatie.²⁰¹ In de zomerhuisjesverordening van 1935 stond dat tussen ieder huisjes 50 meter moest zitten. Hierdoor nam ieder huisje 2500m² van de recreatieruimte in. Deze situatie was niet langer houdbaar door de toegenomen recreatie. Deze regel werd opgeschort, zodat er meer recreatieruimte vrijkwam.²⁰² De PPD adviseerde in de nota 'Drenthe als toeristenland' uit 1957 een aantal landbouwgronden bij Zeegse, Anloo, Schipborg en Zuidlaren te bebossen omwille van de dagrecreatie. De oevers van het Zuidlaardermeer werden daarnaast beter geschikt gemaakt voor de dagrecreatie.²⁰³

Gecontroleerde groei in het zuiden

Waar de groei van de verblijfsrecreatie in het noorden vanaf de jaren vijftig voor een groot gedeelte stagneerde, was het zuiden van het Drentsche Aa-gebied in opkomst. Uit de nota uit 1957 wordt duidelijk dat indeling van deze recreatie was ingekaderd. Er was geen mogelijkheid tot wildgroei, zoals in het noorden was gebeurd. Het zuiden van het Drentsche Aa-gebied werd in zones ingedeeld, waarbij iedere vorm van recreatie een eigen plaats kreeg toebedeeld.

Zo was er bij Gieten geen ruimte voor vakantiecentra, maar wel voor hotels en pensions, terwijl bij Borger plaats was voor beiden en ook voor weekendhuisjes. De dagrecreatie in deze regio is gericht op een aantal concentratiepunten, zoals het Zwanemeer bij Gieten, het Drouwenerzand en 't Nije Hemelriek. In de regio Hooghalen, Westerbork en Rolde stond in 1957 de rustige vakantierecreatie centraal. De aanleg van vakantiecentra was geen probleem in dit gebied, maar de aanleg van zomerhuisjes en weekendhuisjes werd onwenselijk geacht. De dagrecreatie moest hier, omwille van het landschap, gestimuleerd worden aan de randen van het gebied en nabij de hoofdwegen.²⁰⁴

Als we naar de aangelegde verblijfsrecreatie in het gebied kijken, lijkt de overheidsbemoeyenis succesvol te zijn geweest. Er was in de zuidelijke regio geen enkele sprake van wildgroei. Nagenoeg alle huisjes lagen op terreinen geconcentreerd. In de praktijk is het proces van de locatiekeuze met de nodige hobbels in de weg verlopen.

Problemen in de praktijk

De uitvoering van het overheidsbeleid verliep in de praktijk niet altijd even voorspoedig. De provincie wilde bijvoorbeeld het forensenkamperen en het permanent bewonen van zomerhuisjes zo veel mogelijk beperken, omdat deze groepen veel recreatieruimte innamen. Om deze reden werd de aanleg van zomerhuisjesterreinen zo veel mogelijk beperkt. Het probleem was echter dat de vraag naar zomerhuisjes vanaf de jaren vijftig en zestig sterk groeide. Deze huisjes hadden meestal een functie als tweede woning of

²⁰⁰ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁰¹ Hanskamp (2012) 144.

²⁰² Nota 'Drenthe als toeristenland' (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁰³ Nota 'Drenthe als toeristenland' (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁰⁴ Nota 'Drenthe als toeristenland' (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

weekendverblijf.²⁰⁵ De aanleg van de huisjes werd sterk gecontroleerd door de gemeenten. Veelal werden specifieke terreinen aangewezen. Om het landschap te beschermen werd om deze huisjes een groenstrook aangelegd, zodat ze niet in het oog sprongen. In de praktijk bleek dit echter niet te werken, omdat de huisjeseigenaren een mooi uitzicht en zonlicht wilden en het bos daarom verwijderden. De PPD wilde dit probleem oplossen door het opstellen van inrichtingsplannen.²⁰⁶

Een tweede probleem was dat in de praktijk werd gesjoemeld met de uitvoering van de bestemmingsplannen. Verschillende ondernemers lieten bungalows bouwen onder het mom van een vakantiecentrum en verkochten deze vervolgens als zomerhuisjes, waardoor er alsnog nieuwe, vaak permanent bewoonde, zomerhuisjesterreinen verschenen. Om dit op te lossen opperde de PPD in 1959 het opstellen van een aantal voorschriften bij het maken van de bestemmingsdoelen in de uitbreidingsplannen. Daarnaast verhuurde de provincie terreinen via erfpacht, waarbij zij eveneens voorwaarden kon stellen aan de verhuurder.²⁰⁷

Het derde probleem was dat de prijzen voor de gronden die voor recreatie waren bestemd door speculanten werden opgedreven. Dit bemoeilijkte de opkoop van de gronden voor minder winstgevende vormen van verblijfsrecreatie, zoals de exploitatie van kampeertreinen. Het gevolg was dat de grond in handen kwam van mensen met een behoorlijk budget, die geld hadden voor de aanleg van een zomerhuis, of van speculanten die veelal een zomerhuisjesterrein liet aanleggen, omdat dit een van de meest winstgevende vormen van verblijfsrecreatie was. Een oplossing voor dit probleem was het opkopen van gronden door de overheid in een vroeg stadium, om de grondspeculatie zo veel mogelijk tegen te gaan.²⁰⁸

Omgaan met het groeiende toerisme

In de jaren zestig veel vraag naar verblijfsrecreatieruimte, mede door de bevolkingsgroei. De verstedelijking had tot gevolg dat veel mensen er even tussen uit wilden. De overheid moest zien te schipperen tussen de grote vraag en de kwaliteit van het landschap en de leefbaarheid.²⁰⁹ Het probleem was echter dat er nog nauwelijks onderzoek was gedaan naar dit dilemma. We moeten ons daarbij bedenken dat er nog nooit eerder in de geschiedenis zoveel mensen de mogelijkheid hadden op vakantie of zelfs een weekendje weg te gaan.

Hoe loste de Drentse overheid dit probleem op? De natuur, die juist een belangrijke aantrekkingskracht van Drenthe vormde, liep gevaar door de drang om overal recreatietreinen aan te leggen. De overheid koos ervoor in te grijpen, omdat zowel de recreant als de natuur hier baat bij had. Deze keuze leidde ertoe dat het massatoerisme in Drenthe niet tot stand kon komen, maar een meer kleinschalige en duurzame vorm van toerisme de overhand kreeg. De recreatie werd in zones ingedeeld en gescheiden, waarbij plekken werden aangewezen voor verschillende vormen van recreatie.

In de jaren vijftig nam het aantal aanvragen vanuit de gemeente voor de bouw van vakantiecentra sterk toe. De PPD en de Commissie voor Natuurschoon en Recreatie

²⁰⁵ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁰⁶ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁰⁷ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁰⁸ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁰⁹ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

(CNR) beoordeelde ieder plan en wezen geregeld aanvragen af. In de jaren zestig sneuvelden jaarlijks rond de vijftig à zestig aanvragen bij het CNR.²¹⁰

Een serie maatregelen volgde in de jaren zestig - bijvoorbeeld in de vorm van: fiscale voordelen voor het openstellen voor publiek en bewaren van de landschappelijke waarden op landgoederen, meer aandacht voor het esthetisch aspect bij ruilverkavelingen en de aankoop van natuurgebieden. Ook kaderde de streekplannen de ruimte exact in.²¹¹ Tot slot steunde de overheid in deze periode ook een aantal particuliere initiatieven. Dit deed de provincie of gemeente wanneer een project de welvaart van de plaatselijke gemeenschap kon verbeteren, door bijvoorbeeld extra werkgelegenheid en meer klandizie in de lokale winkels en cafés als gevolg van de aanleg van een hotel.²¹²

In 1965 was het ontwerp van het facetstreekplan voor Natuurschoon en Recreatie gereed.²¹³ Een van de kernpunten van dit document was dat de maximale capaciteit in de hele provincie gesteld werd op 70.000 slaappleatsen. Op het moment dat het streekplan werd opgesteld waren er 47.500 slaappleatsen aanwezig in Drenthe. In het plan werd een verdeling gemaakt per gemeente. Het noorden van het Drentsche Aa-gebied kreeg nauwelijks extra plaats, omdat het volgens de overheid al vol was. In het zuiden van het onderzoeksgebied was wel ruimte voor een deel van de beschikbare plaats.²¹⁴ In 1975 was het maximum aantal slaappleatsen van 70.000 bereikt. Het gevolg van het streekplan was dat een aantal gebieden die wel waren aangewezen voor verblijfsrecreatie nooit zijn ontwikkeld. Opvallend is dat alle verblijfsrecreatieterreinen uit de periode 1965-1980 niet later dan 1970 zijn aangelegd.²¹⁵ Dit doet vermoeden dat het maximum aantal slaappleatsen in de gemeenten van het zuiden van het Drentsche Aa-gebied rond deze periode werd bereikt.

Overheidsbeleid en locatiekeuze

In de periode 1900-1950 bleef het overheidsbeleid inzake de locatiekeuze zeer beperkt. De Woningwet werd pas vanaf het einde van de jaren dertig in beperkte mate toegepast. Deze wet werd echter met voeten getreden. De invloed van de zomerhuisjesverordening was groter. Het onbedoelde gevolg was dat de zomerhuisjes veel van de recreatieruimte innamen. Dit gebeurde met name in het noorden van het Drentsche Aa-gebied, waar de verblijfsrecreatie in deze periode hoofdzakelijk lag. Het gevolg was een zekere versnippering van de verblijfsrecreatie in de regio.

Vanaf de jaren vijftig veranderde het beleid van de overheid op de locatiekeuze aanzienlijk. De indeling van de ruimte werd sterk ingekaderd door de provincie onder leiding van de PPD en de Commissie Natuurschoon en Recreatie. De locatiekeuze van de verblijfsrecreatie werd sterk beïnvloed door de streekplannen en zelfs initiatieven van de gemeenten werden veelal niet gehonoreerd. Dit had tot gevolg dat in het noorden van het Drentsche Aa-gebied weinig nieuwe verblijfsrecreatie werd aangelegd. In het zuiden leidde dit tot uitbreiding op aangewezen plekken. Het gevolg was dat de verblijfsrecreatie op een aantal terreinen geconcentreerd lag. Dit voorkwam dat er versnippering optrad, zoals was gebeurd in het noorden van het Drentsche Aa-gebied.

²¹⁰ Hanskamp (2012) 140.

²¹¹ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²¹² Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²¹³ Hanskamp (2012) 144.

²¹⁴ Hanskamp (2012) 144.

²¹⁵ Zie bijlage 2.

3.5 Trekpleisters

We hebben gezien dat rustige toeristen met een liefde voor natuur en historie doelgroep van Drenthe vormen. In deze paragraaf gaan we nader in op de aantrekkelijkheid van de provincie aan de hand de belangrijkste trekpleisters van het Drentsche Aa-gebied. Welke trekpleisters kregen de meeste aandacht in de toeristische gidsen en hoe verschilt dit per periode?

3.5.1 Locatie van de trekpleisters

Om een antwoord te kunnen geven op deze vraag zijn de attracties die de meeste aandacht kregen in de gidsen in een tabel gezet. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen het noorden en het zuiden van het Drentsche Aa-gebied. Voor het complete plaatje zijn de grootste trekpleisters die vlak buiten het onderzoeksgebied liggen eveneens opgenomen (het Drents museum, het verkeerspark Assen en Dierenpark Emmen). Nog belangrijk is dat de gids uit 1906 een misleidend beeld geeft van de spreiding van trekpleisters, omdat deze enkel op het noordoosten van Drenthe gericht was. De keuze om deze gids toch in de tabel op te nemen is gevolg van de beperkte aanwezigheid van bronnen uit de periode 1900-1925.

	Trekpleisters	1906	1928	1934	1939	1952	1958	1969	1974
NOORD									
1	<i>Zuidlaardermeer</i>	x	x	x	x	x	x	x	x
2	<i>Kymmelsberg</i>	x	x	x	x	x	x	x	
3	<i>Kerk Anloo</i>	x	x	x	x	x	x	x	x
4	<i>Omgeving Zeegse</i>	x	x	x	x	x	x	x	
5	<i>Grafkelder Eext</i>	x	x	x				x	
6	<i>Balloerkuil</i>	x	x		x		x	x	
7	<i>Balloërveld</i>		x					x	
8	<i>Schaapskooi Eext</i>			x					
9	<i>Natuurbad Tynaarlo</i>			x	x	x	x	x	
10	<i>De Sprookjeshof</i>							x	x
ZUID									
1	<i>3 Beelden Gasselte</i>	<i>n.v.t.</i>	x			x	x	x	
2	<i>Fruittwekerij Gasselte</i>	<i>n.v.t.</i>	x	x		x	x		
3	<i>Drouwenerzand</i>	<i>n.v.t.</i>	x	x	x	x	x	x	x
4	<i>Drents Museum</i>	<i>n.v.t.</i>	x	x	x	x	x	x	x
5	<i>Natuurgebied Hooghalen</i>	<i>n.v.t.</i>		x				x	x
6	<i>Dierenpark Emmen</i>	<i>n.v.t.</i>			x	x	x	x	x
7	<i>Nije Hemelriek</i>	<i>n.v.t.</i>				x	x	x	x
8	<i>'t Zwanemeer Gieten</i>	<i>n.v.t.</i>				x	x	x	x
9	<i>Verkeerspark Assen</i>	<i>n.v.t.</i>					x	x	x
10	<i>Radiotelescopen Hooghalen</i>	<i>n.v.t.</i>						x	x
11	<i>Joods monument Westerbork</i>	<i>n.v.t.</i>							x

3.5.2 De verschillen tussen noord en zuid

Als we kijken naar de attracties die in de gidsen van 1928, 1934 en 1939 stonden, valt direct op dat het merendeel van de trekpleisters in het noorden van het Drentsche Aangebied lag. In de gidsen vanaf 1952 zien we dat het aantal attractiepunten in het zuiden aanzienlijk gestegen is. Een parallel is zichtbaar tussen deze ontwikkeling en de verschuiving van de aanleg van de verblijfsrecreatie van noord naar zuid.

Het tweede dat opvalt is dat een groot deel van de trekpleisters in het zuiden later zijn aangelegd dan de trekpleisters in het noorden. De attracties uit het noorden waren hoofdzakelijk natuurlijke en historische trekpleisters, die al op de locatie aanwezig waren (De Sprookjeshof uitgezonderd). Terwijl een aanzienlijk deel van de attracties in het zuiden werden aangelegd ten behoeve van de recreatie, zoals het Dierenpark Emmen, Jeugdverkeerspark Assen en 't Nije Hemelriek.



Afbeelding 3.4 Jeugdverkeerspark Assen (Jaren zestig). Bron: Website nicospijt.com.

Voor deze verschillen zijn meerdere mogelijke oorzaken. Ten eerste stond in de vroegste jaren het toerisme nog in de kinderschoenen, waardoor de ontwikkeling van aangelegde trekpleisters nog niet tot stand was gekomen. Daarnaast werd er slechts op relatief kleine schaal gerecreëerd en was het budget van de recreanten vrij laag, waardoor betaalde trekpleisters economisch hoogstwaarschijnlijk niet rendabel waren.²¹⁶ Het is daarnaast niet onwaarschijnlijk dat de toerist uit de jaren twintig en dertig een andere eisenpakket had dan de meer welvarende toerist uit de jaren vijftig en zestig. Een dagje uit was in de jaren twintig en dertig nog nieuw en uniek, terwijl het in de latere jaren een recht was geworden.²¹⁷

Een tweede oorzaak kan liggen in de toegenomen concurrentie in de recreatiesector vanaf de jaren vijftig.²¹⁸ De concurrentie groeide door de stijging van de welvaart en de

²¹⁶ Radiointerview Lex Heerma van Voss in OVT op 12 juni 2005.

²¹⁷ Aerts ea. (2007) 293-294.

²¹⁸ Aerts ea. (2007) 293-294.

technologische mogelijkheden. Toeristen konden steeds gemakkelijker naar verre exotische oorden reizen, waardoor de concurrentie voor Drenthe groeide. De provincie en de ondernemers moesten een uitgebreider pakket kunnen bieden om aantrekkelijk te blijven voor de toeristen. Rust en natuur waren nog altijd de hoofdthema's in de gidsen, maar de aanleg van moderne attracties bood een zekere afwisseling.

Een ding is zeker: de aanleg van trekpleisters wierp zijn vruchten af. Het Dierenpark Emmen werd bijvoorbeeld een steeds grotere publiekstrekker. Het jaarlijks aantal bezoekers steeg tussen 1961 en 1976 van 229.000 tot 408.797. Ook het verkeerspark trok rond 1958 circa 110.000 en in 1962 al circa 180.000 bezoekers aan.²¹⁹

Trekpleisters en locatiekeuze

Opvallend is de scheiding tussen de periode 1900-1950 en 1951-1980. De meest genoemde trekpleisters lagen in de eerste fase in het noorden en in de tweede fase zagen we een toename van het aantal trekpleisters in het zuiden. De cijfers uit de jaarverslagen van de provinciale VVV tonen aan dat de attracties een groot publiek aantrokken. Dit laat zien dat de toeristen op de trekpleisters afkwamen en de afwisseling blijkbaar werd gewaardeerd. De hoge bezoekersaantallen doen vermoeden dat trekpleisters, zoals de naam al zegt, extra toeristen trok.

De locatie van de aangelegde attractiepunten was geen toeval. De PPD gebruikte de trekpleisters om de recreatie in de gewenste richting te sturen. Hierbij keek de dienst niet alleen naar de grote attracties, maar ook naar de locatie van bijvoorbeeld picknickbanken en zwembijvers. Door deze voorzieningen op bepaalde plaatsen aan te leggen, kon de dienst de recreant naar de gewenste gebieden lokken.²²⁰

3.6 Hiërarchie van de factoren

In deze paragraaf beantwoorden we de centrale vraag van het hoofdstuk: Wat waren de belangrijkste invloeden op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied? Bij het beantwoorden van deze vraag maken we een tweedeling tussen de periode tussen 1900 en 1950 en de periode tussen 1951 en 1980. Het grote probleem bij het aanbrengen van een hiërarchie is dat de gevonden informatie niet kwantitatief van aard is. Een volledig objectieve beschouwing kan hierdoor onmogelijk worden gemaakt. Dit belemmert ons echter niet een aantal uitspraken te doen op basis van de aanwezige informatie.

Periode 1900-1951

De factor bereikbaarheid lijkt bij de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied in deze periode de belangrijkste rol te hebben gespeeld. Deze factor wordt gevolgd door de naamsbekendheid en trekpleisters, en tot slot door het overheidsbeleid.

Het merendeel van de toeristen kwam uit Groningen en omgeving. Het noorden van de regio was goed bereikbaar vanuit Groningen, waardoor het mogelijk was om op en neer te gaan vanuit het werk. Het recht van het opnemen van vakantiedagen was tijdens deze periode ingevoerd door de overheid, maar sneed nog weinig hout. De meeste vakantiegangers konden het zich namelijk niet veroorloven een langere tijd vrij te nemen, omdat vakantiedagen niet werden doorbetaald. De reisafstand werd voor het grootste deel

²¹⁹ Jaarverslagen Provinciale VVV (1958/1961/1962/1976) DA 0726 inv.nr. 13.

²²⁰ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

bepaald door de reistijd en kosten van het openbaar vervoer en de fiets, omdat weinig mensen zich een auto konden permitteren.

De marketingstrategie van de VVV was op de gehele provincie gericht, niet op een specifieke regio binnen Drenthe. Hierdoor stuurde zij de toerist niet in een bepaalde richting. De genoemde trekpleisters in de toeristische gidsen waren daarentegen vooral gericht op het noorden van het Drentsche Aa-gebied, dan op het zuiden. Dit is echter ook te verklaren: er lagen simpelweg meer trekpleisters in het noorden van het Drentsche Aa-gebied dan in het zuiden. De attractiepunten waren namelijk voor het merendeel van een natuurlijke of historische oorsprong en niet aangelegd. Het karakter van de trekpleisters past binnen het plaatje van de technologische en economische toestand; technologie was prijzig en de mensen hadden niet veel te besteden. Het investeren in een grote trekpleister in het noorden van het Drentsche Aa-gebied zou hoogstwaarschijnlijk weinig winst opleveren. Deze trekpleisters konden gratis worden bezocht tijdens een wandeling of een fietstocht in de omgeving.

Officieel had de overheid het recht om aanpassingen te doen in de ruimtelijke indeling waar zij dat nodig achtte. In de praktijk bestonden echter tot aan het einde van de jaren dertig geen bestemmingsplannen het Drentsche Aa-gebied. Daarnaast controleerde de overheid zelden of de bestaande wetgeving werd gehandhaafd. Dit had tot gevolg dat de aanleg van verblijfsrecreatie in de periode 1900-1950 niet werd belemmerd door de overheid. Dit bevestigt het beeld dat de bereikbaarheid van belang was. In principe kon er overal gerecreëerd worden, maar toch kozen de mensen voor het noorden, dat op fietsafstand van Groningen lag en nabij het treinstation Vries-Zuidlaren.

Periode 1951-1980

De situatie in deze periode ligt ingewikkelder dan in de voorgaande tijdsspanne, waardoor het aanbrengen van een hiërarchie met meer kanttekeningen komt. De belangrijkste factor voor de locatiekeuze in deze periode was het overheidsbeleid, op de voet gevolgd door de bereikbaarheid en tot slot de marketing en trekpleisters.

De overheid, in de voorgaande periode van minimale invloed, is in de periode 1951-1980 de belangrijkste factor in de locatiekeuze. De situatie in het noorden van het Drentsche Aa-gebied, was ontstaan zonder overheidsinvloed. Een wildgroei van vakantiehuisjes zoals in het noorden was niet wat de provincie in gedachten had voor het zuiden van het Drentsche Aa-gebied. Uit angst de landschappelijke waarde te verliezen, besloot zij in te grijpen in de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie. Door middel van strikte regelgeving werden recreatiezones ingesteld, waardoor de verblijfsrecreatie geconcentreerd lag op aangewezen locaties. Daarnaast belemmerde de provincie een verdere uitbreiding door een maximum aantal slaapplekken te stellen. Tot slot stuurde de overheid de toerist richting bepaalde locaties door op de gewenste plaats picknickbanken, zwembaden enzovoorts aan te leggen.

Al deze maatregelen waren noodzakelijk door een sterke groei van het aantal toeristen dat naar Drenthe kwam. De vraag naar verblijfsrecreatie was dermate gegroeid dat een beleid van laissez faire niet langer mogelijk was. Zonder ingrijpen zou de hele regio volgebouwd kunnen raken met verblijfsrecreatie, waardoor de landschappelijke waarde zou gaan inboeten, terwijl dit juist de aantrekkingskracht was van toeristen. Het overheidsbeleid is dus leidend geweest voor de locatiekeuze, maar de onderliggende oorzaken komen uit alle factoren voort.

De overheid zelf droeg bij aan de toename van het aantal toeristen via een aantal sociale wetten. Zo werd in de jaren zestig de vrije zaterdag ingevoerd, waardoor het weekendje weg een stuk toegankelijker werd. De invoer van doorbetaalde vakantiedagen leidde daarnaast tot een groei van het aantal toeristen.

De bereikbaarheid nam sterk toe vanaf de jaren vijftig en vooral in de jaren zestig. Het wegennet naar en binnen het Drentsche Aa-gebied verbeterde aanzienlijk. Met de opkomst van de brommer en later de auto voor de gehele bevolking, werd het vervoer over de weg in deze periode belangrijker dan het openbaar vervoer en de fiets. Dit had tot gevolg dat Drenthe ineens bereikbaar werd voor toeristen uit het gehele land, in plaats van alleen het noorden. Deze ontwikkeling is onmisbaar geweest voor de verschuiving van het toerisme uit het noorden naar het westen en zuiden. Daarnaast was de economische bereikbaarheid steeds groter, door een grote stijging van de welvaart die tot stand kwam na de Tweede Wereldoorlog.

Deze bevindingen worden ondersteund uit een rapport van de PPD uit 1963. In de nota wordt de verklaring van de locatiekeuze en de toename van het toerisme eveneens gezocht in meerdere factoren. De toename van de welvaart, vrije tijd en verstedelijking leidde tot een groei in de vraag van het aantal zomerhuisjes in Drenthe. Mensen wilden een tweede huisje in de natuur, om even weg te zijn uit de Randstad. Vanaf het einde van de jaren vijftig had men de middelen om dit te realiseren. Daarnaast speelde de motorisering een grote rol volgens de PPD, omdat Drenthe beter bereikbaar werd.²²¹

Tot slot speelde ook de marketingstrategie en de trekpleisters in het Drentsche Aa-gebied een rol in de groei van het toerisme. De naamsbekendheid van Drenthe groeide vanaf de jaren vijftig aanzienlijk. Enerzijds kwam dit door een schaalvergroting van de verspreiding van folders, advertenties en toeristische gidsen en anderzijds doordat journalisten Drenthe hadden ontdekt en vol lof schreven over de provincie. Tegelijkertijd werd geïnvesteerd in een aantal grote trekpleisters, zoals het Verkeerspark Assen en het Sprookjeshof. Maar ook bestaande attracties, zoals het Dierenpark Emmen (1935), werden beter bezocht in de loop der tijd.

Ondanks dat de overheid het grootste gedeelte van de indeling bepaalde, was het beleid niet mogelijk, of noodzakelijk, geweest zonder de andere factoren. Het beleid van vrijheid uit de vroegste periode was niet meer mogelijk. Hierdoor was de bereikbaarheid, zo belangrijk in de eerste periode, niet langer de leidraad in de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie.

²²¹ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

Hoofdstuk 4 Effecten van de recreatie op het landschap

4.1 Introductie

Tot zover hebben we bekeken waar de verblijfsrecreatie gelegen is en waarom het op deze locaties gevestigd is. In dit hoofdstuk kijken we nader naar relatie tussen het landschap en de recreatie. In de vorige hoofdstukken lag de focus op de verblijfsrecreatie. In dit hoofdstuk komt echter ook de dagrecreatie aan bod. De reden voor deze keuze is dat we weinig relevante uitspraken kunnen doen over de invloed van de recreatie op het landschap als we een groot gedeelte van de sector buiten beschouwing laten.

Hoofdvraag en deelvragen

De doelstelling van dit hoofdstuk is het bekijken van de effecten van de recreatie op het landschap van het Drentsche Aa-gebied. We doen dit aan de hand van de volgende hoofdvraag:

Op welke manier beïnvloedde de recreatie de ontwikkeling van het landschap van het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980?

We beantwoorden deze hoofdvraag aan de hand van de volgende deelvragen:

- 1 Op welke manier heeft de recreatie bijgedragen aan de ontdekking van de Drentse identiteit en het Drentse landschap en wat waren de gevolgen voor de landschappelijke ontwikkeling?
- 2 Op welke manier werd de verblijfsrecreatie ingepast in het landschap?
- 3 Hoe heeft het fietspadennetwerk van het Drentsche Aa-gebied zich ontwikkeld en welke gevolgen had dit voor het landschap?
- 4 Op welke manier beïnvloedde de dagrecreatie de inrichting van de buitengebieden van het Drentsche Aa-gebied?

Bronnen en methoden

De moeilijkheid van het meten van de invloed van de recreatie op het landschap zit in het feit dat het landschap zelf een belangrijk onderdeel is van de recreatie. In de jaren dertig en veertig was een beweging gaande waarin een verbinding werd gevormd tussen het landschap en de identiteit van de Drenten. Deze koppeling kwam mede tot stand door de groei van het aantal toeristen in de regio. We kijken in paragraaf 4.2 naar de invloed van de recreatie op relatie tussen de Drentse identiteit en het landschap. We bekijken dit aan de hand van de dissertatie van Spek en het Bioplan Drentsche Aa 2.0 van het Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa.²²²

In paragraaf 4.3 kijken we naar de invloed van de verblijfsrecreatie op het landschap. Dit doen we aan de hand van de eerder getoonde in kaart gebrachte recreatie. Deze leggen we op de historische kaartbladen van 1930, 1960 en 1980 om te kijken in welk type begroeiing de verblijfsrecreatie lag in verschillende perioden. Dit biedt ons de mogelijkheid de zichtbaarheid van de terreinen in de drie perioden met elkaar te vergelijken. Deze informatie is aangevuld met visies op de verblijfsrecreatie in het landschap uit de recreatierapporten van de provincie.²²³

²²² Spek, (2004) en Bioplan Drentsche Aa 2.0 (2012).

²²³ DA 0923 inv.nr. 11657 en DA 0915 inv.nr. 289.

In paragraaf 4.4 behandelen we de invloed van het recreatief fietsen op het landschap. Bij het in kaart brengen van de fietspaden is voornamelijk gebruik gemaakt van de topografische kaarten. Deze zijn aangevuld met informatie uit de secundaire literatuur en archiefmateriaal. Van groot belang waren *Het Drentsche Fietspadenplan* uit 1937 en *Het Centrale Fietspadenplan* uit 1953.²²⁴ Met name het Centrale Fietspadenplan heeft de basis gevormd voor het huidige fietsnetwerk dat door het Drentsche Aa-gebied loopt.

Tot slot wordt in paragraaf 4.5 gekeken naar de manier waarop de natuur van het Drentsche Aa-gebied werd ingericht op de dagrecreatie. Naast de fietspaden en de verblijfsrecreatie waren er verscheidene andere recreatieve componenten die een invloed hadden op het landschap. In deze paragraaf besteden we aandacht aan de manier waarop het landschap van het Drentsche Aa-gebied was ingericht op toeristen. Hiervoor gebruiken we ten eerste de historische kaarten van 1930, 1960 en 1980. De informatie van deze kaarten is aangevuld met informatie uit de beleidsprogramma's uit 1963 en 1984 en de toeristische gids van 1928.²²⁵

4.2 Recreatie, landschap en de Drentse identiteit

De term recreatie en het landschap

Het woord re-creatie betekende in eerste instantie 'tijd voor het herscheppen van de mens'. Rust na de intensieve arbeid stond in samenhang met tijd voor bezinning op het leven, opvoeding en educatie. Deze betekenis van het woord was die gestoeld op het opvoedkundige ideaal van de Verlichting. Het landschap had hierbij een beperkte functie.²²⁶

In 1922 kreeg het woord recreatie een andere betekenis door een geschrift van het bestuurslid H. Cleyndert van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Hij beschreef hoe de Nationale Parken in de Verenigde Staten dienstbaar werden gemaakt voor recreatie. Recreatie betekende in deze context 'het ontspannen in de natuur'. Cleyndert zag recreatie in de natuur als tegenwicht voor het drukke stadsleven. Bij deze tweede betekenis, voortgekomen uit de idealen van de Romantiek, stond de beleving van de omgeving centraal. Door deze nieuwe opvatting raakten recreatie en landschap onlosmakelijk met elkaar verbonden.²²⁷

Deze verbintenis maakt de invloed van de recreatie op het landschap lastig meetbaar. Veel landschapselementen hebben meerdere functies. Neem bijvoorbeeld een bos: veel bossen werden aangelegd voor bijvoorbeeld de houtproductie, het tegengaan van zandverstuivingen en/of natuurwetenschappelijke doeleinden. In de jaren vijftig werden enkele bossen in het Drentsche Aa-gebied opengesteld voor publiek. Dit had tot gevolg dat de bossen naast hun andere functies ook een recreatieve waarde kregen.²²⁸ Het lastig om de bijdrage van de recreatie te meten in dit soort gevallen.

Om toch enig inzicht te verwerven in deze complexe relatie tussen het landschap en de recreatie kijken we in deze paragraaf naar de ontdekking van de uniciteit van het Drentse

²²⁴ Simons (1990), van den Muyzenberg (1973) Collectie Hanskamp en Wieringa (1955) Collectie Hanskamp.

²²⁵ Cohen ea. (1928), DA 0915 inv.nr. 289 en DA 0923 inv.nr. 11657.

²²⁶ Woestenburg (2009) 10.

²²⁷ Gehele alinea uit Woestenburg (2009) 10.

²²⁸ Hanskamp (2012) 38.

landschap en cultuurhistorie en welke rol de recreatie hierbij speelde. Dit doen we aan de hand van de vraag: Op welke manier heeft de recreatie bijgedragen aan de ontdekking van de Drentse identiteit en het Drentse landschap en wat waren de gevolgen voor de landschappelijke ontwikkeling?

Recreatie en de bewustwording van de Drentse identiteit en het landschap

In de loop van de negentiende en de twintigste eeuw kwamen de veranderingen van het Drentse landschap in een stroomversnelling. Onder andere de ontwikkelingen in de landbouw, de modernisering, de grootschalige ontginningen van de heidevelden en de opkomst van het toerisme hadden grote gevolgen voor het landschap en de interne en externe beeldvorming van de provincie.²²⁹

De grote landschappelijke en maatschappelijke veranderingen leidden tot een groeiend besef dat belangrijke aspecten van de Drentse natuur en cultuur verloren dreigden te gaan. In het voorwoord van de toeristische gids uit 1928 werd bijvoorbeeld gewaarschuwd voor het verdwijnen van het Drentse landschap.²³⁰ In de jaren dertig en veertig vond, mede door de toename van het aantal toeristen, een opleving van het regionale bewustzijn plaats. Wat typisch Drents was, werd in zekere zin geleerd van de toeristen. De Drenten toetsten hun eigen inzichten en ideeën aan die van de buitenstaanders om te zien waarin zij overeenkwamen en verschilden.²³¹ Deze vorm van het ontdekken en vormen van de eigen identiteit aan de hand van het beeld van toeristen komt voor op meerdere plaatsen en landen. O'Connor geeft bijvoorbeeld in zijn werk *Myths and Mirrors: tourist images and national identity* uit 1993 aan dat: 'tourist imagery plays a significant role in providing a native self image'.²³²

Al in de negentiende eeuw was er aandacht voor Drenthe binnen de hogere kringen, maar de groeiende aandacht voor het leven en de cultuur van de 'gewone Drent' was nieuw. Er verschenen in de jaren dertig en veertig talloze boeken over bijvoorbeeld de Drentse kleding, volksverhalen, en het traditionele boerenleven. De beeldvorming van Drenthe die tot stand kwam, was aanzienlijk geromantiseerd.²³³ Zowel het toeristisch als het landschappelijk beleid van Drenthe was, en is tot op heden nog altijd deels, gebaseerd op dit romantische beeld. De negentiende-eeuwse topografische kaarten werden hierbij vaak als ideaaltype beschouwd.²³⁴

Deze beeldvorming had twee gevolgen voor het landschap van het Drentsche Aa-gebied. Enerzijds was de beeldvorming van het verleden en het landschap gestoeld op romantische historische clichés. Aan de andere kant werd het landschap in stand gehouden door een conservatieve houding ten opzichte van on-Drentse nieuwigheden.

In de praktijk bleek dat de historische werkelijkheid niet altijd even nauw werd genomen. Spek geeft in zijn dissertatie als voorbeeld het dorp Orvelte, dat werd omgebouwd tot een museumdorp. Het dorp werd zo accuraat mogelijk teruggebracht in de staat waarin zij verkeerde rond 1830. Na nadere inspectie van de kaarten bleek dat het dorp in haar oorspronkelijke staat geen brink had. Men was echter van mening dat in een esdorp een

²²⁹ Spek (2004) 78.

²³⁰ Cohen ea. (1928).

²³¹ Spek (2004) 79.

²³² O'Connor (1993) 69.

²³³ Spek (2004) 80-82.

²³⁴ Spek (2004) 82.

brink hoorde, dus werd besloten alsnog een brink aan te leggen, hoewel dit historisch incorrect was.²³⁵

Dit voorbeeld geeft aan dat er bepaalde verwachtingen waren van de opbouw van een esdorp, van zowel bewoners als toeristen. Orvelte voldeed niet aan deze verwachtingen, dus werd het in het gewenste clichématig patroon gedrukt. De aanleg van de brink is op zichzelf geen probleem. Het is begrijpelijk dat je bij een voorbeeld van een esdorp alle elementen aanwezig wilt hebben. Het probleem zat in het feit dat deze brink werd gepresenteerd als historische werkelijkheid.²³⁶ Het verschil tussen fictie en historie is hierdoor voor de bezoeker niet herkenbaar. Het weergeven van fictie als feit kan de toerist een onjuist beeld van het landschap en de cultuur van het Drentsche Aa-gebied. Dit kan leiden tot een verwachtingspatroon van de toeristen dat is gestoeld op onwaarheden. Het doel van de ondernemer is winst maken, waardoor zij zullen inspelen op de wensen van de toerist. Het gevolg zou kunnen zijn dat hierdoor het landschap en de Drentse identiteit vervallen tot een romantisch historisch cliché.

In de praktijk is het landschap tot nu toe voor een groot deel gespaard gebleven. Ondanks een aantal historische onjuistheden is het Drentsche Aa-gebied tot op het heden een van de meest gawe landschappen van Nederland is. Veel beeklandschappen in Nederland en Europa zijn in de loop der tijd gekanaliseerd of genormaliseerd. Het Drentsche Aa-gebied verschilt hierin, omdat de beek voor een groot gedeelte niet is gekanaliseerd.²³⁷ Hetzelfde geldt voor de herkenbaarheid van de agrarische geschiedenis van het esdorpenlandschap. De Nota Ruimte wees erop dat alle elementen die het agrarische stelsel nodig had vandaag de dag nog aanwezig zijn, waardoor de geschiedenis te lezen is in het landschap.²³⁸

Deze intactheid van het landschap is te danken aan het landschappelijk beleid van de provincie dat is voortgevloeid uit de bewustwording van het Drent zijn. Het Gedachtenplan uit 1965 wees op het belang van de bescherming van het landschap.²³⁹ De provincie koos sindsdien bewust voor een duurzaam beleid, waarin ook het duurzaam toerisme een belangrijke rol kreeg. Het toerisme was essentieel in dit beleid, omdat het een manier was om geld te verdienen aan natuurlijke en cultuurhistorische waarden. Zonder deze bron van inkomen was het beleid waarschijnlijk niet lang houdbaar geweest.

Het toerisme is tot op heden een belangrijke economische sector in Drenthe. Een op de tien mensen in de provincie is werkzaam in deze sector. In de gemeente Aa en Hunze is dit zelf één op de vijf.²⁴⁰ Interessant is dat het toerisme enerzijds een gevaar vormde voor het landschap en de Drentse identiteit, maar anderzijds bescherming bood tegen grootschalige veranderingen.

In de volgende paragrafen kijken we naar de manier waarop verschillende vormen van recreatie hebben doorgewerkt op het landschap.

²³⁵ Spek (2004) 82.

²³⁶ Spek (2004) 82.

²³⁷ Bioplan Drentsche Aa 2.0 (2012) 9.

²³⁸ Bioplan Drentsche Aa 2.0 (2012) 8.

²³⁹ Modderkolk, Stapelveld en de Vroome (1965) 2.

²⁴⁰ Briene en Wienhoven (2010) 11 en 14.

4.3 Verblifsrecreatie en het landschap

Begroeiing en verblifsrecreatie

We zagen in hoofdstuk 2 dat in de eerste helft van de twintigste eeuw vooral verblifsrecreatie werd aangelegd in het noorden van het Drentsche Aa-gebied. De zomerhuisjes lagen verspreid in het landschap, omdat er geen regelgeving was betreffende de locatiekeuze. Vanaf de jaren vijftig vond geen wildgroei van de verblifsrecreatie meer plaats, door een strikt overheidsbeleid. Enkel aangewezen terreinen werden als camping of zomerhuisjesterrein in gebruik genomen. Het gevolg was een verschil in de verspreiding tussen het noorden en het zuiden van het Drentsche Aa-gebied. In het noorden lag de verblifsrecreatie willekeurig gespreid door het landschap, terwijl in het zuiden een aantal afgebakende terreinen te herkennen zijn.

We kijken in dit hoofdstuk nader naar de kampeer- en zomerhuisjesterreinen en hun plaats in het landschap. We beantwoorden hierbij de vraag: Op welke manier werd de verblifsrecreatie ingepast in het landschap? We bekijken dit aan de hand van de begroeiing op en om de terreinen. Een camping op de heide of op een grasveld is bijvoorbeeld beter zichtbaar dan een camping in de bossen. We bekijken of er een verband was tussen de begroeiing en de houding ten opzichte van de verblifsrecreatie. We gebruiken hiervoor de topografische kaarten van circa 1930, 1960 en 1980.²⁴¹

Begroeiing	1930 (10 campings)	1960 (18 campings)	1980 (37 campings)
Heide	67%	0%	0%
Bos	11%	56%	51%
Gras	0%	12%	33%
Combinatie bovengenoemden	22%	32%	16%

Tabel 4.1 De begroeiing op campings/zomerhuisjesterreinen anno 1930, 1960 en 1980

Overnachten op de heidevelden

De verblifsrecreatie was voor de Tweede Wereldoorlog gering. Enkel rondom Zeegse en Zuidlaren was een noemenswaardige hoeveelheid zomerhuisjes aanwezig. Van de huisjes en tenten bij Zeegse is bekend dat zij op de heide lagen tot ver in de jaren vijftig. Dit betekent dat zij duidelijk zichtbaar waren in het landschap. Slechts een gedeelte van deze huisjes waren in deze periode van een permanente aard. Buiten het zomerseizoen was daardoor weinig terug te zien van de verblifsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied. Als we op de historische kaart kijken, wordt duidelijk deze trend eveneens gold voor de meeste andere campings en zomerhuisjes uit deze tijd – ongeveer twee derde van de kampeerterreinen lag op de heide.²⁴²

De duidelijke zichtbaarheid van de zomerhuisjes in het landschap werd niet door iedereen gewaardeerd. De inspecteur van Staatstoezicht op de Volksgezondheid van de sector Volkshuisvesting vond het '*werkelijk phantastisch op welke brute manier het natuurschoon [...] is bedorven*' door de aanleg van bepaalde huisjes, waarbij het toppunt het huisje 'de Barg' was dat ook nog eens boven op een heuvel was gebouwd (1933).²⁴³

²⁴¹ Zie bijlage 3,4 en 5.

²⁴² Zie bijlage 1 en 2.

²⁴³ Bericht Liebert betreffende Verordening zomerhuisjes Anloo op 25 september (1933) GA Aa en Hunze, Anloo, inv.nr. 1209.

Dat zoveel huisjes en campings op de heide lagen is niet vreemd als we kijken naar de verhoudingen van grondgebruik in deze periode. De heidevelden besloegen in 1930 nog grote delen van het Drentsche Aa-gebied. De ontginningen waren in volle gang, maar de ontgonnen gronden werden voornamelijk ingezet voor de landbouw.



Afbeelding 4.1 Vakantiehuisje op de heide (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek

De bebossing nam net als de oppervlakte landbouwgrond tussen 1930 en 1980 sterk toe. Een groot deel van de bossen lag in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied. Deze staatsbossen waren echter voor de houtteelt bedoeld en waren tot in de jaren vijftig niet toegankelijk voor publiek.²⁴⁴ Dit betekende dat er geen kampeerterreinen lagen in deze bossen. De camping Tienelsheem was de enige camping uit de vooroorlogse periode waar aanzienlijk meer bos lag dan heide.²⁴⁵

Bossen in de jaren zestig

We zagen dat de verblijfsrecreatie rond 1930 duidelijk zichtbaar was in het landschap. Welke veranderingen zijn er geweest in de begroeiing op de campings tussen 1930 en 1960? Als we kijken naar de begroeiing op de campings en/of zomerhuisjesterreinen is tussen 1930 en 1960 veel veranderd. In 1930 lag nog twee derde van de campings op de heide, terwijl in 1960 geen enkele camping en/of zomerhuisjesterrein geheel gelegen was op de heide. De campings die in 1930 nog op de heide lagen, liggen in 1960 in de bossen. Dit was het gevolg van een sterke afname van het aantal heidevelden door ontginningen tussen 1930 en 1960. Er heeft een verschuiving in de voorkeur plaatsgevonden naar een bosrijke omgeving. Meer dan de helft van de terreinen was in 1960 voor het merendeel bedekt met bossen. Verder was een afwisselende begroeiing erg populair. Een derde van de terreinen had een gecombineerde begroeiing van bos, gras en/of heide.²⁴⁶

De bebossing van kampeer- en zomerhuisjesterreinen werd toegejuicht door de overheid. In 1963 verscheen een Recreatienota waarin de toenemende vraag naar zomerhuisjes werd aangekaart.²⁴⁷ Bij aanleg van zomerhuisjes- en kampeerterreinen werd nagedacht

²⁴⁴ Hanskamp (2012) 138.

²⁴⁵ Berekend aan de hand van de begroeiing op terreinen op de topografische kaart van circa 1930. Bijlage 3.

²⁴⁶ Berekend aan de hand van de begroeiing op terreinen geopend voor 1960 op de historische kaart van 1960. Bijlage 4.

²⁴⁷ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

over de invloed van deze verblijfsrecreatie op de omgeving. Een van de kernideeën was de gemeenten een strook land rondom de terreinen te laten kopen. De gemeente kon deze strook vervolgens bebossen om de huizen aan het oog van de buitenwereld te onttrekken. Daarnaast zou dit de recreant de illusie van rust en natuur te bieden. In de praktijk bleek dit echter onhaalbaar. De recreanten wilden zon en uitzicht. De bosstrook werd vaak uitgedund of geheel verwijderd, waardoor de huisjes duidelijk zichtbaar waren.²⁴⁸ Deze maatregel doet sterk vermoeden dat de verblijfsrecreatie in de jaren vijftig en zestig als een storende factor werd ervaren in het landschap.

Gras en bos in de jaren tachtig

De veranderingen in de begroeiing op de campings tussen 1960 en 1980 was minder groot dan tussen 1930 en 1960.²⁴⁹ Toch is een verschuiving zichtbaar. Grasvelden gingen een prominentere rol spelen. Vooral de combinatie tussen gras, heide en bos heeft plaats moeten maken voor de open veldjes. Deze verschuiving werd grotendeels veroorzaakt door de terreinen die zijn aangelegd tussen 1960 en 1980. Bijna 60% van deze campings en/of zomerhuisjesterreinen werd aangelegd op grasvelden.²⁵⁰ Ook de bossen bleven zeer populair. De helft van de terreinen had hoofdzakelijk bos als begroeiing. Er werden bijvoorbeeld twee campings aangelegd in de eerder gesloten staatsbossen in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied.²⁵¹

In het beleidsprogramma van de recreatie uit 1984 werden geen negatieve uitspraken gedaan over de invloeden van de verblijfsrecreatie op de landschappelijke waarden van het Drentsche Aa-gebied.²⁵² Integendeel: in het rapport stond dat de overnachtende toerist zich goed tot zeer goed gedroeg in de bos- en natuurgebieden. Verder werd aangegeven dat deze toeristen een beperkte actieradius hadden en dat om deze reden extra overnachtingsterreinen konden worden toegestaan in Drenthe. De overheid stond vooral positief tegenover het openen van een aantal nieuwe kleine kampeerterreinen en natuurkampeerterreinen.²⁵³

De houding tegenover de verblijfsrecreatie lijkt tussen het einde van de jaren vijftig en het midden van de jaren tachtig aanzienlijk milder geworden. Deze verandering is niet geheel onverwacht. In de jaren vijftig stond het toeristisch beleid nog in de kinderschoenen. Nog nooit eerder was op zo'n schaal gerecreëerd. Enige terughoudendheid jegens de stromen met buitenstaanders is daarom niet vreemd. Men voerde in deze jaren een zeer behoudend recreatiebeleid. Hierdoor was in Drenthe in de jaren zeventig en tachtig een duidelijke landschapsvisie aanwezig, waarbinnen de verblijfsrecreatie een eigen plaats had verworven. De angst voor aanwezigheid van de recreatie in het landschap was weggeëbd in de jaren tachtig.

4.4 Ontwikkeling van het fietspadennetwerk

Het fietspadennetwerk van het Drentsche Aa-gebied

We beantwoorden in deze paragraaf de volgende deelvraag: Hoe heeft het fietspadennetwerk van het Drentsche Aa-gebied zich ontwikkeld tussen 1901 en 1980 en

²⁴⁸ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁴⁹ Zie bijlage 4 en 5.

²⁵⁰ Berekend aan de hand van de begroeiing op terreinen geopend na 1960 op de historische kaart van 1980

²⁵¹ Natuurcamping Uteringskamp en de Dennen openden in 1965.

²⁵² Ontwerp Beleidsprogramma Recreatie en toerisme (1984) DA 0915 inv.nr. 289.

²⁵³ Ontwerp Beleidsprogramma Recreatie en toerisme (1984) DA 0915 inv.nr. 289.

welke gevolgen had dit voor het landschap? In de eerste helft van de paragraaf onderzoeken we hoe het fietspadennetwerk zich heeft ontwikkeld. Hierbij staan twee fietspadenplannen centraal: Het Drentsche Fietspadenplan uit 1938 en het Centrale Rijwielpadenplan uit 1953. In de tweede helft van de paragraaf kijken we naar de manier waarop de fietspaden het landschap van het Drentsche Aa-gebied beïnvloedden.

De vroegste geschiedenis van de fietspaden in Nederland

In 1885 werd in Utrecht voor het eerst een gedeelte van een pad beschikbaar gesteld voor fietsers. In de jaren die daarop volgden werden in meerdere plaatsen stukken van de weg voor de fietsers gereserveerd, allen als onderdeel van de bestaande wegen. Pas een decennium later, in 1896, werd bij Nuenen een fietspad aangelegd langs de bestaande keienweg: het eerste aangelegde fietspad van Nederland.²⁵⁴

De overheid legde enkele fietspaden aan, maar haar bijdrage bleef beperkt in de vroegste jaren. De meeste initiatieven kwamen vanuit de ANWB en een aantal particulieren.²⁵⁵ Fietsliefhebbers door heel Nederland richtten zelf fietspadenverenigingen op. Deze clubs legden zich toe op de aanleg van toeristische fietspaden in hun regio. De eerste vereniging van Nederland werd opgericht in Meppel in 1906. De club had de heldere naam *Het Fietspad*.²⁵⁶

Om leden aan te trekken bedachten de leden een propagandarij:

*'Naar 't Wold, Zuidwolde of Nijeveen
Naar Staphorst of De Wijk
Daar fietst men toch zo heerlijk heen
Is men een fietspad rijk*

*Dus ieder, die een wiel bezit
Die worde van 'Het Fietspad' lid
En helpt gij allen met elkaar
Dan zijn de paden spoedig klaar'²⁵⁷*

Van de aanlegde paden van *Het Fietspad* is vandaag de dag helaas niets terug te vinden.²⁵⁸

Het Drentsche Fietspadenplan

In 1938 was het zandfietspadennetwerk van Drenthe circa 180 kilometer in lengte.²⁵⁹ De zandpaden kwamen tot stand op initiatief van de Centrale Vereniging van Opbouw Drenthe (CVOD) in samenwerking met onder andere de ANWB, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Nederlandse Jeugdherberg Centrale. Zij werkten samen aan dit project: *Het Drentsche Fietspadenplan*. Het project diende hoofdzakelijk ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid.²⁶⁰

²⁵⁴ Simons (1990) 19-20.

²⁵⁵ Simons (1990) 21.

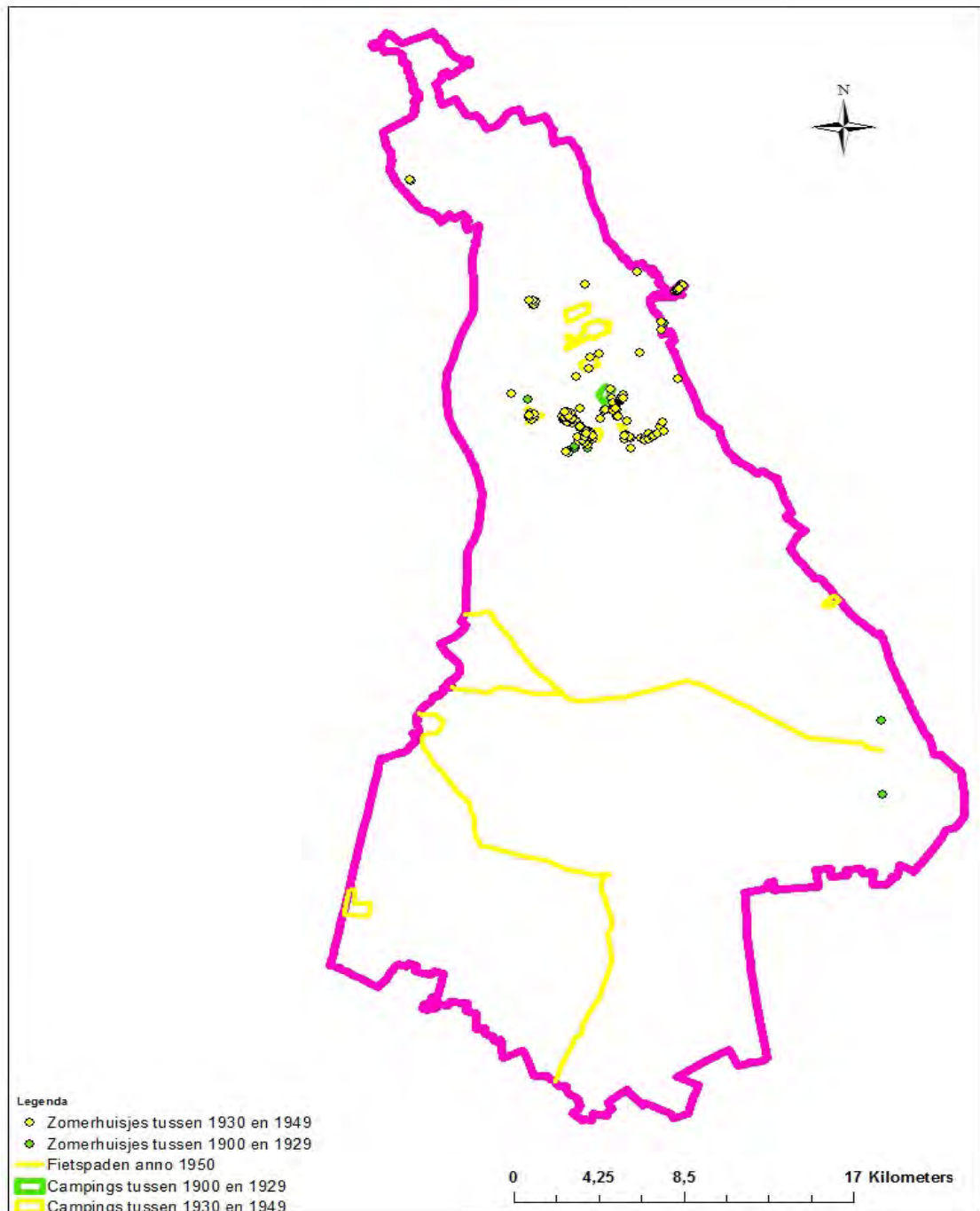
²⁵⁶ van den Muyzenberg (1973) Collectie Hanskamp.

²⁵⁷ Simons (1990) 21.

²⁵⁸ van den Muyzenberg (1973) Collectie Hanskamp.

²⁵⁹ Wieringa (1955) Collectie Hanskamp.

²⁶⁰ Simons (1990) 30-31.



Kaart 4.1 Fietspaden en verblijfsrecreatie tot 1950.

We zien op afbeelding 4.2 dat er drie zandfietspaden door het Drentsche Aa-gebied liepen.²⁶¹ Het is interessant te zien de recreatieve fietspaden van *het Drentsche Fietspadenplan* grotendeels door het midden en zuiden van het Drentsche Aa-gebied lopen. Bij de verblijfsrecreatie zagen we een andere trend, waarbij de huisjes en campings in deze periode vooral in het noorden van het Drentsche Aa-gebied lagen.

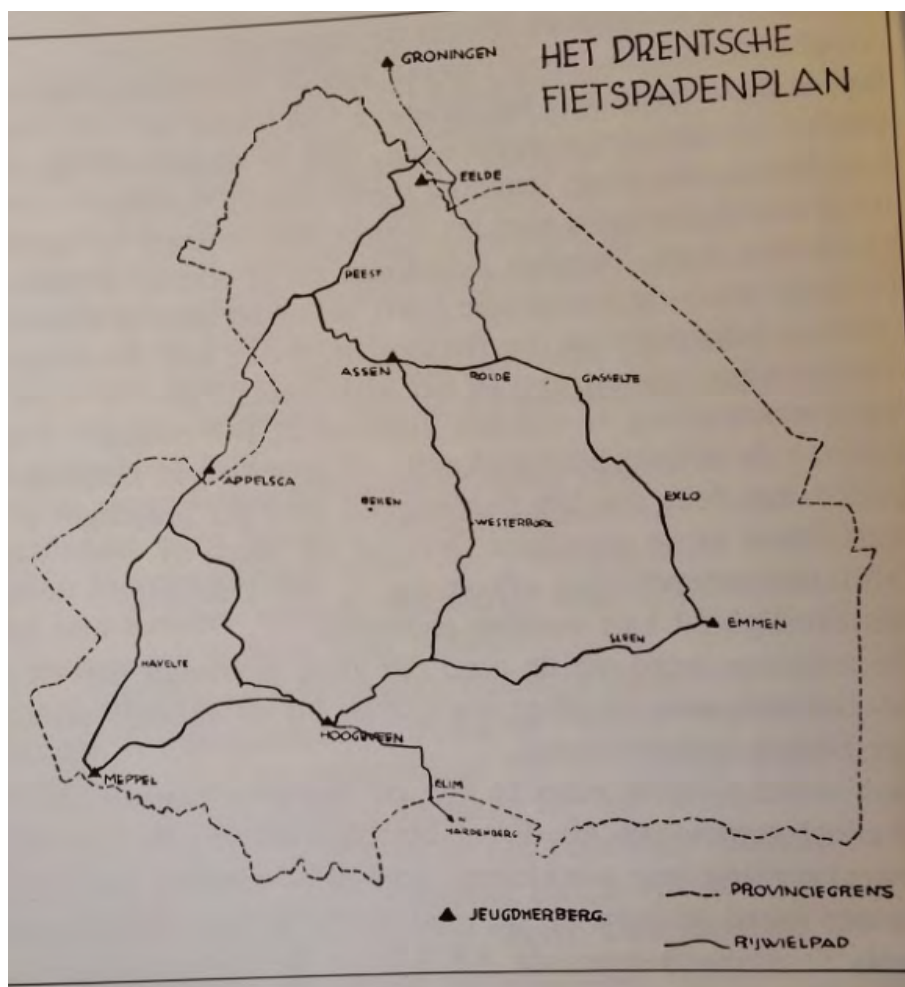
Het eerste fietspad liep tussen Assen, Rolde en Gasselte. Van de dit rijwielpad is op de Bonnebladen van 1945 en 1947 alleen een stuk onverharde weg tussen Rolde en

²⁶¹ Simons (1990) 32.

Gasselte te identificeren als fietspad. Als we kijken naar de weg tussen Assen en Rolde op de Bonnebladen van 1926 en 1945 is het fietspad niet te onderscheiden. Waarschijnlijk liep dit fietspad parallel aan de verharde weg, hoewel dit niet met zekerheid te zeggen is. Bij het intekenen op de kaart is gemakshalve deze weg aangehouden.

Het tweede zandfietspad van het Drentsche Fietspadenplan liep van Assen naar Westerbork. Op de Bonnebladen staat enkel een gedeelte tussen Grolloo en Elp aangegeven als rijwielpad. Het aangegeven gedeelte was een onverharde weg. De rest van het zandfietspad is onherkenbaar op de kaart. Bij het intekenen is daarom de verharde weg die naar Assen liep aangehouden als leidraad.

Het laatste zandfietspad liep van Rolde naar Eelde en lag waarschijnlijk gedeeltelijk in het Drentsche Aa-gebied. Op *het Drentsche Fietspadenplan* is de precieze route niet duidelijk, maar het is goed mogelijk dat het pad bij Loon uit het onderzoeksgebied liep en via Vries naar Eelde liep. Van dit rijwielpad is helemaal niet terug te vinden op de Bonnebladen. Ik heb de vrijheid genomen het fietspad op de voorgenoemde manier in te tekenen in de bovenstaande fietspadenkaart. Het lijkt erop dat de makers van de Bonnebladen de zandfietspaden die waarschijnlijk parallel liepen met de verharde wegen niet belangrijk genoeg vonden om specifiek aan te duiden.



Afbeelding 4.2 Fietspadenplan 1938. Bron: Collectie Hanskamp.

De CVOD wilde geen verantwoordelijkheid voor het onderhoud van zandfietspaden. De vereniging claimde dat er voldoende rijwielpadenverenigingen bestonden die het onderhoud op zich konden nemen.²⁶² De taak van de rijwielpaden werd in 1940 door de nieuwe Provinciale Drentse Rijwielpadvereniging (PDRV) overgenomen. De PDRV heeft in haar eerste jaren weinig kunnen betekenen. Zij werd gehinderd door de Tweede Wereldoorlog en daarna door het vertrek van een aantal bestuursleden.²⁶³ Het gevolg was dat de fietspaden er na verloop van tijd zeer slecht bij lagen. Op sommige plaatsen stond bijvoorbeeld wel een ANWB-paddenstoel, maar was het bijbehorende fietspad geheel verdwenen. Op andere plaatsen waren paden volledig overwoekerd geraakt of zaten vol met kuilen, waardoor de fietser met geen mogelijkheid kon blijven zitten op het rijwiel.²⁶⁴



Afbeelding 4.3 Een slecht onderhouden fietspad. Bron: Simons (1990) 46.

Aan eind jaren veertig was de PDRV voor het eerste sinds haar ontstaan in volle werking. Voor het Drentsche Aa-gebied was de impact hiervan nog altijd gering te noemen. Er werden een aantal onverharde paden aangelegd in de provincie, waarvan een gedeelte al snel onzichtbaar was. Een voorbeeld is het fietspad dat door het Terhorsterzand liep. Het is niet geheel verrassend dat van het zandpad dat dwars door de zandverstuiving liep al snel weinig overbleef.²⁶⁵

Het Centraal Rijwielpadenplan

Het plan dat van grotere invloed was op het landschap van het Drentsche Aa-gebied kwam tot stand in de eerste helft van de jaren vijftig. In 1953 stelde de PDRV, in samenwerking met onder andere de overheid en de ANWB, het Centraal Rijwielpadenplan op. Hierin stond een verhard fietspadennetwerk van 400 kilometer gepland.²⁶⁶ De bedoeling was dat het netwerk gereed zou zijn in 1964.²⁶⁷

²⁶² Wieringa (1955) Collectie Hanskamp.

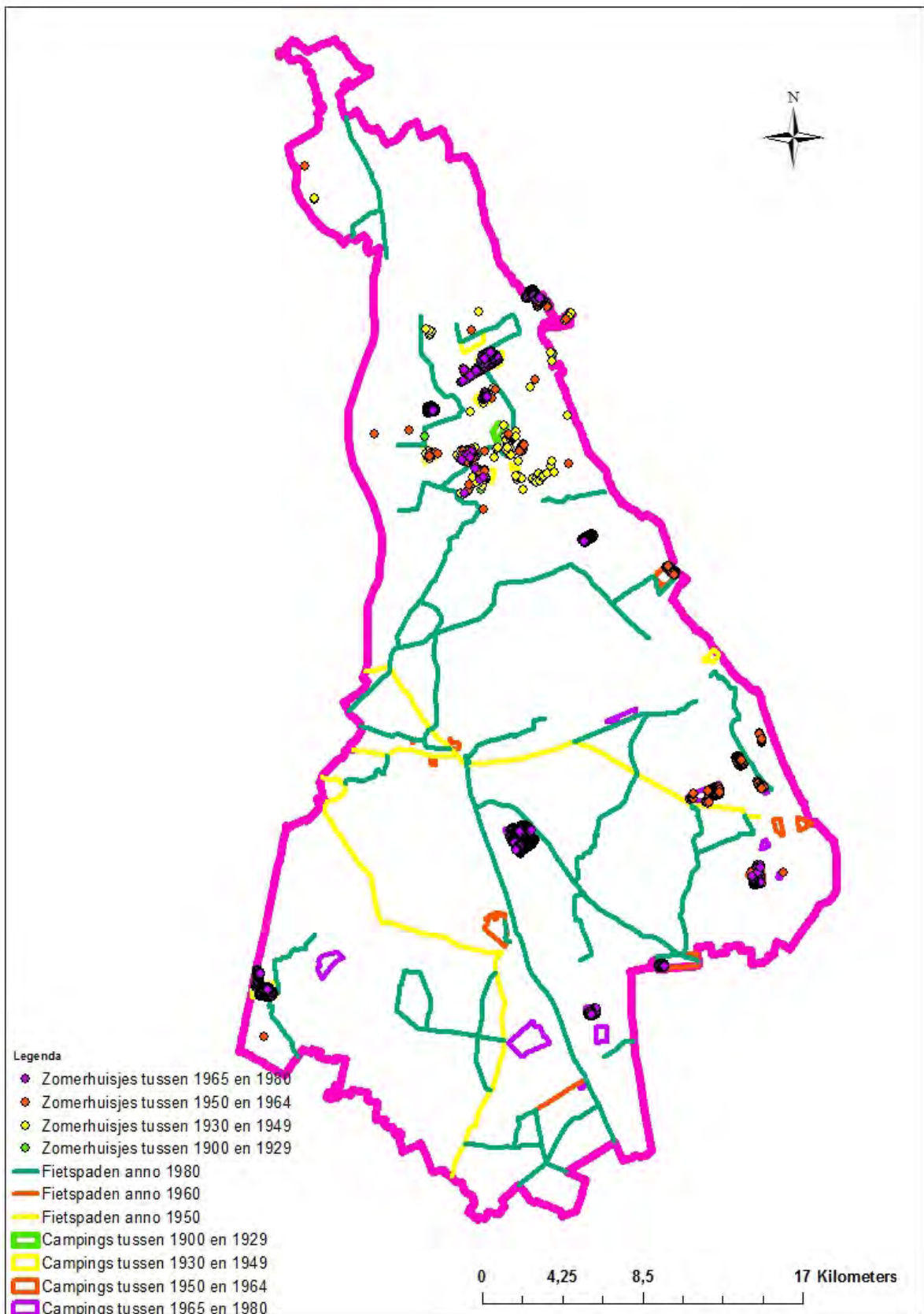
²⁶³ Wieringa (1955) Collectie Hanskamp.

²⁶⁴ van den Muyzenberg (1973) Collectie Hanskamp.

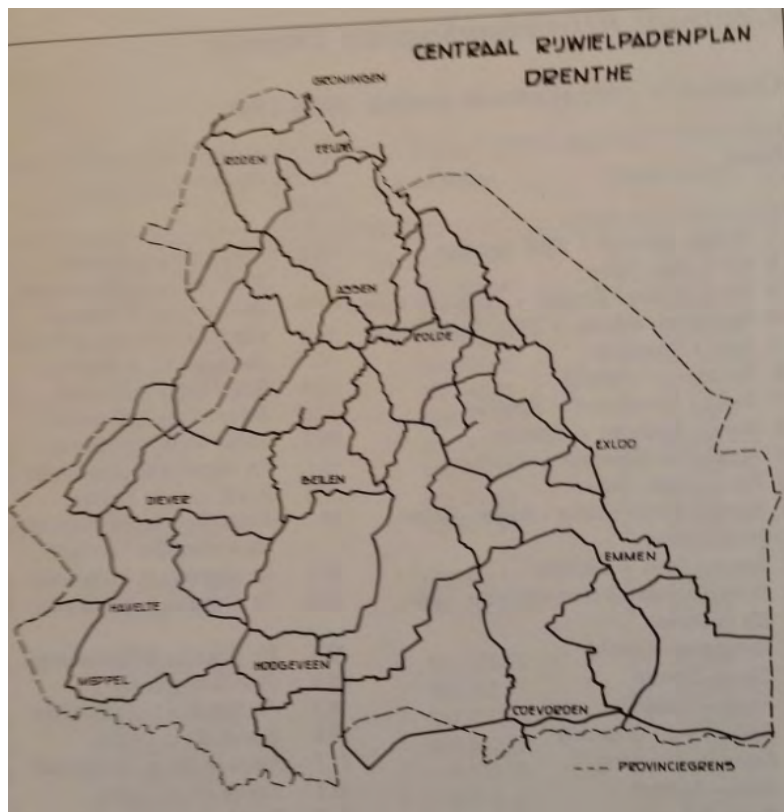
²⁶⁵ van den Muyzenberg (1973) Collectie Hanskamp.

²⁶⁶ Historie fietspaden (1965) Collectie Hanskamp.

²⁶⁷ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.



Kaart 4.2 Fietspaden en verblijfsrecreatie tot 1980.



Afbeelding 4.4 Centraal Rijkwielpadenplan Drenthe 1953. Bron: Simons (1990) 79.

De uitvoering van de plannen liepen aanzienlijke vertraging op door een aantal factoren, zoals financiële ongemakken, trage reacties van betrokken gemeenten en tegenvallende weersomstandigheden. Typerend was de officiële opening van het eerste verharde fietspad van Drenthé dat lag tussen Emmen en Borger. Bij de opening in 1959 bleek ineens een grote kei midden op het pad te liggen, die ter plekke verwijderd moest worden met een lier. Eenmaal onderweg zorgde een flinke regenbui dat iedereen die deelnam kleddernat aankwam bij het eindpunt in Emmen.²⁶⁸

Als we op de historische kaart kijken zien we dat de verharde fietspaden in tegenstelling tot hun onverharde voorgangers wel zijn aangegeven. Op de topografische kaart van 1960 staat welgeteld één rijwielpad aangegeven. Dit is een kort stuk in het noorden van het Schoonloërveld. Net als op de kaart van 1930 lijken enkel de paden die los liggen van de verharde wegen aangegeven te zijn op de kaart.

Als we naar kaart 4.2 kijken, zien we dat dichtheid van het fietspadennetwerk tussen 1960 en 1980 sterk toenam. In 1964 was 100 kilometer van de geplande 400 kilometer verhard rijwielpad in Drenthé gereed. In 1973 was de totale lengte van het fietspadennetwerk gegroeid tot 250 kilometer.²⁶⁹ Ook in het Drentsche Aa-gebied kwam in de loop van de jaren zestig het eerste gedeelte van het netwerk tot stand.

Enkele voorbeelden van openingsjaren van de verharde fietspaden in het Drentsche Aa-gebied zijn:

Assen-Zuidlaren (plus zijtakken): 1965

Boswachterijen Grolloo-Borger-Gieten: 1966-1967

²⁶⁸ Schut (circa 1967) Collectie Hanskamp.

²⁶⁹ Simons (1990) 68.

Het Nije Hemelriek-Gasselte: 1980.

De complete lijst kunt u vinden in het boek *Daar fietst men toch zo heerlijk heen* uit 1990 van de Stichting het Drentse Fietspad.²⁷⁰

Van de fietspaden werd enthousiast gebruik gemaakt. Een meting uit 1966 die het aantal fietsers bijhield op een aantal punten toont dat het pad tussen Schipborg en Zeegse uitzonderlijk populair was. Op de Pinksterzondag van dat jaar kwamen 3458 fietsers langs het meetpunt. De nummer twee volgde op afstand met 660 fietsers bij Balloo-Taarlo. Ook de volgende dag eindigde Schipborg-Zeegse ruim aan kop met 3792 tegenover 924 fietsers bij Exloo.²⁷¹ De populariteit hield aan, in 1989 kwamen tussen 1 mei en 30 september gemiddeld 400 fietsers per dag langs bij elk van de 21 meetpunten verspreid in Drenthe.²⁷²

Fietspaden en het landschap

We hebben de ontwikkeling van het Drentse fietspadennetwerk kort behandeld, maar wat was nu de impact op het landschap van het Drentsche Aa-gebied? Tot in de jaren zestig was de impact van de fietspaden in het landschap gering. Net als bij de verblijfsrecreatie was het fietstoerisme aanwezig, maar op een relatief kleine schaal. Het aantal fietspaden in deze periode was beperkt tot de enkele eerder genoemde paden. De paden lagen daarnaast waarschijnlijk voor een gedeelte naast de bestaande wegen, waardoor zij weinig extra veranderingen brachten. Ook lieten de zandwegen weinig blijvende sporen achter in het landschap. Het gebrek aan onderhoud in de jaren veertig leidde ertoe dat in enkele gevallen de paden letterlijk verzanden in het bestaande landschap, terwijl andere paden waren overwoekerd en opgingen in het aanwezige landschap.

De zichtbaarheid van de verharde fietspaden is een ander verhaal. De fietspaden zijn tot op de dag van vandaag duidelijk aanwezig in het landschap. Als je op een willekeurige plek in het Drentsche Aa-gebied gaat staan, is de kans aanzienlijk dat je een fietspad door het landschap ziet slingeren. De toeristische fietspaden liggen vaak los van de autowegen, waardoor zij een eigen element vormen in het landschap. Als toerist heb je de keuze de grotere directe wegen te volgen naar de eindbestemming of de slingerende langere fietsroute. Het doel van deze paden is de toerist langs de mooiste plekken in het Drentsche Aa-gebied te laten komen.²⁷³

De invloed van de paden is tweeledig. Aan de ene kant kan het bestaande landschap in gevaar worden gebracht door het fietstoerisme. Hoe meer toeristen, hoe meer kans op zwerfafval, overlast en onwetende toeristen die rondbanjeren over akkers en in natuurgebieden. De paden zelf beïnvloedden eveneens het uitzicht van het huidige cultuurlandschap. Een zandpad is nog te plaatsen in het romantische plaatje van het 'oorspronkelijke' cultuurlandschap van Drenthe, een asfaltpad heeft deze charme niet.

De andere kant van het verhaal is dat het landschap juist omwille van het toerisme goed wordt onderhouden. Vooral langs de verbindingswegen werd veel aandacht besteed aan landschappelijke verzorging.²⁷⁴ Toeristen hebben tenslotte bepaalde verwachtingen van hun fietstochten door het Drentse landschap. Zij willen geen tochten langs grote industrieterreinen, megastallen en ruilverkavelingslandschappen. Het Drentsche Aa-

²⁷⁰ Simons (1990) 80-81.

²⁷¹ Schut (circa 1967) Collectie Hanskamp.

²⁷² Simons (1990) 78.

²⁷³ Toelichting Recreatieplan Drenthe (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁷⁴ Toelichting Recreatieplan Drenthe (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

gebied propageert haar landschappelijke en culturele waarden en is hierdoor ook gedwongen dit te beschermen.

4.5 Invloed recreatie op de inrichting van het landschap

Geen fratsen tijdens het wandelen

Uit een onderzoek van de Stichting Recreatie in de jaren negentig blijkt dat bezoekers van een natuurgebied weinig eisen stellen aan het voorzieningsniveau. Het belangrijkste voor de gasten is een goede ontsluiting, duidelijk aangegeven routes en eventueel een simpele picknickvoorziening met afvalbak.²⁷⁵ Maar hoe zat het met de voorzieningen in het Drentsche Aa-gebied?

Dat bekijken we in deze paragraaf aan de hand van de volgende vraag: op welke manier beïnvloedde de dagrecreatie de inrichting van de buitengebieden van het Drentsche Aa-gebied? We laten hierbij de fietspaden buiten beschouwing. Deze zijn immers uitgebreid aan bod gekomen in de vorige paragraaf. We bekijken de ontwikkeling van de dagrecreatie van circa 1930, 1960 en 1980.

Dagrecreatie en het landschap tot circa 1950

In het vorige hoofdstuk keken we naar de genoemde trekpleisters in de toeristische gidsen. We zagen dat de dagrecreatie rond 1930 vooral was gericht op de cultuurhistorie. Het merendeel van de attractiepunten waren hunebedden, grafkelders en kerken. In de buitengebieden lagen geen noemenswaardige voorzieningen. Alle verwijzingen uit de toeristische gids van 1928 naar voorzieningen, zoals cafés en restaurants, stuurden de bezoekers naar de dorpen.²⁷⁶



Afbeelding 4.5 Zwemmen in de Drentsche Aa (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek

²⁷⁵ Stichting Bos en Hout (1992) 2. Beschikbaar via:
<http://www.probos.nl/images/pdf/bosberichten/bosenhoutberichten1992-02.pdf>

²⁷⁶ Cohen ea. (1928).

De ANWB-gids van 1932 beschrijft tot in detail een aantal wandelroutes in Drenthe. Binnen het Drentsche Aa-gebied werd een route van Assen, via Rolde naar Borger beschreven.²⁷⁷ Hierin staat een uitgebreide beschrijving van alles wat de toerist tegenkwam op de route. De focus lag in deze gids op de cultuurhistorische en natuurlijke waarden van Drenthe. Ook beschreef de gids alle plaatsen waar pauze gehouden kon worden. Wederom werden alleen voorzieningen in de dorpen beschreven. Dit doet sterk vermoeden dat in deze periode geen picknickbanken of aangelegde attracties in de omgeving van Assen, Rolde en Borger aanwezig waren. De enige zichtbare elementen van de dagrecreatie lijken blauwe en witte driehoekjes te zijn geweest die de richting van de wandelroutes aangaven.²⁷⁸ Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam de ontwikkeling van de dagrecreatie op gang. Dit betekent dat pas vanaf deze periode een duidelijke invloed op het landschap zichtbaar was.

Dagrecreatie en het landschap na 1950

In de jaren dertig bestond geen centraal overheidsbeleid voor de dagrecreatie in het Drentsche Aa-gebied. In de jaren vijftig en zestig stond de recreatie uitgebreid op de agenda van zowel het gemeentelijk als het provinciaal bestuur van Drenthe. Dit had tot gevolg dat het landschap in deze periode zorgvuldig werd ingericht op de dagrecreatie.

Drenthe's nationale recreatietaak

In 1960 verscheen het document Drenthe's Nationale Recreatietaak van de PPD.²⁷⁹ Volgens dit plan lag in 1960 11% van de recreatieruimte van Nederland in Drenthe. Dit kon volgens de PPD toenemen tot 15% in de jaren tachtig en negentig. Als Drenthe dit wilde realiseren, moest het wel voorzichtig zijn in de omgang met het landschap. Drie verbeterpunten stonden centraal in het document. Ten eerste moest voorzichtiger worden omgegaan met het landschap bij de ruilverkavelingen. Ten tweede moest de verzorging van de landschappelijk achtergebleven ontginningsgebieden worden verbeterd. Tot slot moest de aansluiting van wegen en fietspaden worden verbeterd.²⁸⁰

De PPD had enkele ideeën hoe de provincie haar landschappelijke aantrekkelijkheid kon verbeteren. Zo moest een recreatief wegenstelsel aangelegd.²⁸¹ We zagen in de vorige paragraaf en in het vorige hoofdstuk dat in de loop van de jaren zestig, zowel het wegenstelsel als het fietspadennetwerk van het Drentsche Aa-gebied behoorlijk was verbeterd. Daarnaast moest de overheid zwembaden, picknickplaatsen en parkeergelegenheden aanleggen. Tot slot was het van groot belang dat de landschappelijke verzorging van de recreatiestreken werd verbeterd. Dit kon gerealiseerd worden door de restauratie van de landschappen, het aankleden van ruilverkavelingslandschappen en beeknormalisaties.²⁸²

Het landschap en de dagrecreatie in de praktijk

In 1960 had de PPD grote verwachtingen van de recreatie in Drenthe. We zullen nu bekijken op welke manier de recreatie in de praktijk het landschap heeft beïnvloedt vanaf de jaren vijftig.

²⁷⁷ ANWB (1932).

²⁷⁸ ANWB (1932) 10.

²⁷⁹ Drenthe's Nationale Recreatietaak (1960) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸⁰ Drenthe's Nationale Recreatietaak (1960) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸¹ Drenthe's Nationale Recreatietaak (1960) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸² Drenthe's Nationale Recreatietaak (1960) DA 0915 inv.nr. 283.

Verschillende plaatsen in het Drentsche Aa-gebied kregen attractiepunten toegewezen. Veel van deze nieuwe attractiepunten waren gericht op het badtoerisme. In 1963 lagen zwembaden bij Tynaarlo, Anloo, Schipborg, Gieten en Rolde. Bij Hooghalen en Westerbork stond de aanleg een zwembad op de planning.²⁸³ De aanleg van voorzieningen als zwembaden, vermaakcentra en cafés werd voornamelijk gepland nabij de dorpen en de grotere centra, zodat ze gemakkelijk bereikbaar waren.²⁸⁴ Als we kijken rond 1980 bleef het zwemmen onverminderd populair. Er verschenen een bijvoorbeeld nieuwe zwemgelegenheden bij Zuidlaren, Westlaren en Annen en Nooitgedacht.²⁸⁵

De meeste attractiepunten waren gericht op kleinschalige recreatie. Zo werd bijvoorbeeld bij Rolde een recreatiebad gepland voor deze vorm van recreatie. Enkele attractiepunten waren echter aangewezen voor het massatoerisme. 't Nije Hemelriek is hier een voorbeeld van.²⁸⁶ Bij de spartelvijver werd een theehuis aangelegd, zodat bezoekers wat te eten en te drinken konden halen.²⁸⁷



Afbeelding 4.6 Volleyballen (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek.

In de jaren vijftig en zestig werd veel aandacht besteed aan de voorzieningen en uitzichten langs de fiets- en wandelroutes. Op een aantal plaatsen werden de uitzichten langs de routes verfraaid.²⁸⁸ Er werden daarnaast speeltuinen en picknickplaatsen aangelegd. Bij Rolde en het Drouwenerzand lagen bijvoorbeeld populaire speeltuinen.²⁸⁹ De PPD was van mening dat het aantal picknickplaatsen in het Drentsche Aa-gebied aanzienlijk uitgebreid kon worden. In de regio lagen in ieder geval picknickgelegenheden in de buurt van Oudemolen en Zeegse.²⁹⁰

De reeds geplande ruilverkavelingen werden aangepast op de dagrecreatie. De plannen werden zodanig ingericht dat de landbouwwegen slingerden langs natuurlijke grenzen,

²⁸³ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸⁴ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸⁵ Topografische kaart circa 1980.

²⁸⁶ Toelichting Recreatieplan Drenthe (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸⁷ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸⁸ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁸⁹ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁹⁰ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

zoals beekdalen. Daarnaast zorgden kleine boscomplexen, houtsingels en stukjes heide voor afwisseling in het landschap.²⁹¹

Een andere manier om de afwisseling in het landschap te behouden was het tegengaan van het afgraven van het microreliëf ten behoeve van de zandwinning. De PPD gaf aan dat het geheel tegengaan van dit proces onmogelijk was. Dit belemmerde de instantie niet de zandwinning via zuigputten te promoten als alternatieve methode.²⁹²

Niet alle ruimte in het Drentsche Aa-gebied was bedoeld voor de recreatie. In een aantal gebieden werd de recreatie geweerd ten behoeve van de flora en fauna en de landbouw.²⁹³ Een van de strategieën van de Drentse overheid om de recreanten te weren was het tactisch plaatsen van recreatieve elementen.²⁹⁴ Picknickbanken en zwembijvers werden bijvoorbeeld aangelegd in de gebieden waar de overheid de recreant het liefste wilde hebben. Op deze manier probeerde zij de dagrecreanten te sturen naar de gewenste gebieden.

In de jaren tachtig verschoof de aandacht voor de dagrecreatie vanuit de overheid gedeeltelijk naar de stedelijke omgeving. In de beleidsnota van 1985 stond aangegeven dat focus van het overheidsbeleid lange tijd op de recreatie in de buitengebieden lag.²⁹⁵ Het gevolg was dat deze recreatie goed was ontwikkeld. De ontwikkeling van de recreatie in de steden was daarentegen beperkt gebleven. Hier kon de recreatieve sector volgens de Provinciale Staten van Drenthe nog flinke slagen slaan.²⁹⁶

4.6 Synthese

De invloed van de recreatie op het landschap voor 1950

In de periode voor 1950 bleef de invloed van zowel de dag- als de verblijfsrecreatie beperkt in het Drentsche Aa-gebied. De verblijfsrecreatie kwam vanaf de jaren dertig vooral op in het noorden van het onderzoeksgebied. We zagen in het tweede hoofdstuk dat deze recreatie versnipperd lag in de omgeving van Zeegse en Zuidlaren. Door deze versnippering nam de recreatie redelijk wat ruimte in. Daarnaast waren de huisjes en tenten duidelijk zichtbaar, omdat ze op de heide lagen. Dit betekende dat ondanks de beperkte aanwezigheid de invloed in deze periode in het noorden van het Drentsche Aa-gebied niet weg te cijferen was. In het zuiden van het Drentsche Aa-gebied lag daarentegen zo weinig verblijfsrecreatie dat de impact op het landschap verwaarloosbaar is te noemen.

De invloed van de dagrecreatie op het landschap was in deze periode zeer beperkt. Er lagen een aantal zandfietspaden in het gebied vanaf het eind van de jaren dertig. Deze waren echter veelal snel weer verdwenen en hadden hierdoor nauwelijks blijvende invloed. Andere vormen van dagrecreatie hadden eveneens weinig impact. Op enkele routewijzers na, waren er praktisch geen sporen aanwezig in het landschap tot 1950.

²⁹¹ Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁹² Nota betreffende de ontwikkeling van de recreatie in Drenthe sedert het jaar 1956 (1963) DA 0915 inv.nr. 283.

²⁹³ Ontwerp voor een nota inzake de recreatie (1963) DA 0923 inv.nr. 11657.

²⁹⁴ Ontwerp voor een nota inzake de recreatie (1963) DA 0923 inv.nr. 11657.

²⁹⁵ Beleidsprogramma Recreatie en Toerisme (1985) DA 0923 inv.nr. 11656.

²⁹⁶ Beleidsprogramma Recreatie en Toerisme (1985) DA 0923 inv.nr. 11656.

De belangrijkste invloed van het toerisme uit de periode 1901-1950 was de manier van denken over het Drentse landschap. Mede dankzij de toestroom toeristen ontdekten de Drenten dat zij een eigen identiteit en landschap hadden. In de jaren dertig en veertig werd een romantisch beeld gevormd van de Drenten en hun landschap, dat het beleid ten opzichte van het landschap lange tijd bepaald heeft. Zelfs nu we weten dat dit beeld van een oeroud romantisch landschap onjuist is, heeft het nog invloed op het overheidsbeleid van Drenthe.



Afbeelding 4.7 De Kymmelsberg bij Zuidlaren (jaren twintig). Bron: Website Oudzuidlaren.

De invloed van de recreatie op het landschap na 1950

De verblijfsrecreatie nam in de periode 1950-1980 sterk toe. De overheid nam al gauw een conservatieve houding aan tegenover de aanleg van de terreinen en huisjes. In het noorden werd vanaf de jaren vijftig nauwelijks nieuwe verblijfsrecreatie aangelegd. In het zuiden werd de aanleg sterk gecontroleerd, waardoor alle verblijfsrecreatie op zorgvuldig aangewezen terreinen lag.

In de jaren vijftig en zestig was de overheid overwegend negatief over de verblijfsrecreatie in het Drentsche Aa-gebied. Ze wilden het zoveel mogelijk uit het zicht hebben. Ze moedigden ondernemers aan hun terreinen te verbergen achter een strook met bomen. Meer dan 85 procent van de terreinen was in deze jaren begroeid met bos of een combinatie van bos, gras en heide.

In de jaren tachtig was de houding ten opzichte van de verblijfsrecreatie aanzienlijk milder. Het beleidsrapport van 1984 liet zich positief uit over het gedrag van de toeristen en zag ruimte om op kleine schaal nieuwe verblijfsrecreatie toe te laten. De begroeiing was in deze periode ook veranderd. Het aantal terreinen dat overwegend gras als begroeiing had, was met ruim twintig procent toegenomen.

De dagrecreatie nam evenals de verblijfsrecreatie sterk toe in de periode 1950-1980. De invloed van de dagrecreatie op het landschap ging verder dan alleen de aanwezigheid van attractiepunten, wandel- en fietspaden. De landschapsinrichting van zowel het bestaande landschap als de nieuwe ruilverkavelingen werden aangepast op de recreant. De overheid streefde ernaar om de landschappelijke aantrekkelijkheid zo hoog mogelijk te maken. Daarom zorgde zij, vooral langs de recreatieve routes, voor zoveel mogelijk afwisseling in het landschap.

Hoofdstuk 5 Detailstudies: Mooi Zeegse en Landgoed de Berenkuil

5.1 Introductie

We hebben tot nu toe gekeken naar de spreiding van verblijfsrecreatie in het landschap en geprobeerd deze ontwikkeling te verklaren en impact op het landschap te bepalen. Wat echter nog ontbreekt is inzicht welke impact de verblijfsrecreatie op lokale schaal heeft. We bekijken dit aan de hand van twee kampeergelegenheden: de kampeervereniging Mooi Zeegse en landgoedcamping de Berenkuil.

Mooi Zeegse is opgericht in 1932. Dit was de periode waarin de recreatie nog weinig werd gestuurd door de overheid, waardoor de vereniging in eerste instantie vrij spel had. We concentreren ons in deze casestudy op Mooi Zeegse Zuid, het grootste complex van de vereniging, waar 2/3e van de huisjes staan. De Berenkuil is opgericht in 1952, de periode waarin de overheid een sterke hand had in de ruimtelijke ordening. We bekijken de ontwikkeling van beide campings van het oprichtingsjaar tot aan 2015.

Hoofdvraag en deelvragen

De doelstelling van dit hoofdstuk is het huidige karakter van de twee campings en hun directe omgeving te verklaren aan de hand van het verleden. We zullen hierbij een aantal ideeën uit het derde hoofdstuk (locatiekeuze) terug zien in de praktijk, zoals de impact van bereikbaarheid en het overheidsbeleid. We beantwoorden in dit hoofdstuk de volgende hoofdvraag: *Hoe kunnen we het huidige karakter van kampeervereniging Mooi Zeegse en landgoedcamping de Berenkuil verklaren aan de hand van het verleden?*

Het antwoord zoeken we aan de hand van de volgende drie deelvragen:

- 1 Wat was de grondgedachte bij de oprichting van de twee campings en is dit in de loop der tijd veranderd?
- 2 Wat is de doelgroep van Mooi Zeegse en de Berenkuil en waarom komen juist deze mensen naar de campings?
- 3 Welke belangrijke ontwikkelingen hebben Mooi Zeegse en de Berenkuil en hun directe omgeving doorgemaakt?

Bronnen en methoden

We gebruiken voor het beantwoorden van deze vragen verscheidene bronnen. Ten eerste is voor zowel Mooi Zeegse als de Berenkuil een boekje uitgekomen. Het werk van Dekker Huisman over Mooi Zeegse is in 1987 in delen verschenen in het verenigingsblad de Klapekster. Helaas waren slechts enkele delen beschikbaar. Deze beslaan de periode 1945-1965. Dit heeft tot gevolg dat er een lacune is in de beschikbare informatie. Gepoogd is dit aan te vullen met archiefmateriaal en emailcontact met Jan Bos, de webmaster van de website van Mooi Zeegse en redacteur van het verenigingsblad de Klapekster. Het grote probleem met het archiefmateriaal is dat het zelden direct verwijst naar Mooi Zeegse.

Voor de Berenkuil is het Berenkuilse Berenboek beschikbaar. Dit boekje bevat de geschiedenis van de camping van 1952 tot 1992. Voor de Berenkuil waren daarnaast een aantal archiefbronnen beschikbaar bij de gemeente Aa en Hunze, zoals een rapport

inzake de oprichting van de Berenkuil en enkele jaarverslagen van het stichtingsbestuur in de eerste periode.

Naast de voorgenoemde bronnen heb ik gesproken met enkele lieden die al lange tijd naar Mooi Zeegse en de Berenkuil komen. Ten eerste heb ik gesproken met mevrouw Vedder, een van de oudste leden van Mooi Zeegse. Ze komt al 58 jaar naar Mooi Zeegse en heeft veel meegemaakt op de vereniging. Daarnaast heb ik gesproken met Martin en Willy Niemeijer. Martin komt al ruim 30 jaar naar de vereniging en zijn echtgenote Willy al 50 jaar. Tot slot heb ik gesproken met het echtpaar Leeuwerke. 2014 was hun 34e jaar op de camping.

5.2 Kampeervereniging Mooi Zeegse

De eerste jaren

Kampeervereniging Mooi Zeegse is opgericht in 1932. De eerste voorzitter van de vereniging was de heer J. Menkveld.²⁹⁷ Hij bleef bestuurslid tot zijn overlijden in 1947. Ter nagedachtenis van Menkveld werd in datzelfde jaar een zilverspar geplant met een gedenksteen. Tot op de dag van vandaag is het monument te bewonderen, hoewel in 2010 wel een nieuwe boom (een rode beuk) is geplant door de familieleden van de eerste voorzitter. Menkveld was zeer belangrijk voor Mooi Zeegse. Zo was hij de initiatiefnemer voor de aanleg van de eerste loods in 1938, het eerste onroerend goed van de vereniging.²⁹⁸ Daarnaast heeft Menkveld veel van de eerste kinderziektes van Mooi Zeegse verholpen.²⁹⁹

Mooi Zeegse was bedoeld voor mensen met een smalle beurs. De meeste leden waren arbeiders uit de stad Groningen. Ideaal aan Zeegse was haar afstand tot Groningen. Het belangrijkste vervoermiddel was in deze tijd immers de fiets. De meeste kampeers vertrokken in het zomerseizoen ieder weekend op de fiets naar Mooi Zeegse en verbleven doordeweeks in Groningen om te werken.³⁰⁰



Afbeelding 5.1 Mooi Zeegse (jaartal onbekend). Bron: Website Zeegse dorpsbelang.

²⁹⁷ Emailcontact met Jan Bos van kampeervereniging Mooi Zeegse.

²⁹⁸ Kampeervereniging Mooi Zeegse, de Klapekster 43 (november 2012) 28.

²⁹⁹ Huisman, 1945-1955 (1987) 3.

³⁰⁰ Huisman, 1945-1955 (1987) 1.

Wat deden de leden als ze op Mooi Zeegse waren? Wandelen, fietsen en het bezoeken van nabijgelegen dorpen en markten waren populaire activiteiten. Daarnaast gingen veel leden geregeld zwemmen. Op het terrein zelf was geen zwembad. Daarom gingen de gasten vaak naar het natuurbad bij Tynaarlo of naar de Drentsche Aa. Een andere zwemgelegenheid lag bij de camping 't Veenmeer. Hiervoor moest wekelijks een vergunning worden gehaald bij de veldwachter. Tijdens de bezetting controleerde de veldwachter of de personen in kwestie niet in het opsporingsregister stond. Dit leidde tot de nodige onrust onder de kampeerders - straks zou iemand onverhoopt op de lijst staan.³⁰¹

Het grootste deel van het leven speelde echter af op de vereniging zelf. Langdurige vriendschappen werden gesmeed tussen de leden. Dit is de reden dat nog altijd generatie op generatie naar Mooi Zeegse komt. Zo kwamen de schoonouders van mevrouw Vedder naar Zeegse en staan haar kinderen en een van de kleinkinderen ook op het terrein.³⁰²

De tenthuisjes en houten huisjes die vandaag de dag op Mooi Zeegse staan, waren er nog niet in 1932. De meeste gasten kampeerden in tenten - slechts enkele leden hadden een permanent zomerhuisje. Na de Tweede Wereldoorlog begon langzaam de ontwikkeling van tenten tot tenthuisjes. In eerste instantie waren dit linnen huisjes met houten frontjes en raampjes en een deur. In de loop der tijd ontwikkelde dit door tot de tenthuisjes die tegenwoordig op het terrein staan.³⁰³ In de jaren zestig werden de meeste huisjes van hout gebouwd. Triplex kwam in een later stadium en uiteindelijk kregen de meeste huisjes een basis van hardboard bekleed met hetzelfde zeil waar vrachtwagens van zijn gemaakt.³⁰⁴ Zelfs anno 2015 is dit proces nog altijd gaande. De laatste jaren zijn er een aantal nieuwe houten huisjes bijgekomen. Deze zijn natuurlijk wel gebouwd in een stijl die bij Mooi Zeegse past. Dit betekent dat ze met schotten zijn opgezet en niet groter dan 30 m² in oppervlakte zijn.³⁰⁵



Afbeelding 5.2 en 5.3 Links een hardboard huisje en rechts een houten huisje. Bron: Anita Pigmans

³⁰¹ Huisman, 1945-1955 (1987) 1.

³⁰² Interview J.B. Vedder op 22-7-2014.

³⁰³ <http://www.kampeerverenigingmooizeegse.nl/>, geraadpleegd op 15-6-2015.

³⁰⁴ Interview Martin en Willy Niemeijer op 22-7-2014.

³⁰⁵ <http://www.kampeerverenigingmooizeegse.nl/>, geraadpleegd op 15-6-2015.

Impact van de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog had de nodige gevolgen voor kampeervereniging Mooi Zeegse. Toen de eerste feestroes van de bevrijding voorbij was, werd de toestand van het terrein opgenomen. Al gauw bleek dat bijna alles wat de vereniging had opgebouwd was verdwenen. De permanente zomerhuisjes waren tijdens de oorlog door de NSB gevorderd. Een van de figuren die daar zat had zichzelf opgeworpen als 'verwalter', een zogenaamde 'beheerder of zaakwaarnemer' die het recht had de onroerende goederen van een vijandelijke of Joodse bedrijven te verwerven en te verkopen. Deze verwalter had de loods waarin goederen en hout lag opgeslagen flink geplunderd.

Daarnaast moesten na de oorlog vele herstelwerkzaamheden worden verricht aan de waterpompen en de loods.³⁰⁶ Al sinds de oprichting van Mooi Zeegse regelen de leden zelf de aanleg en het onderhoud van benodigde voorzieningen en de omgeving. Ieder lid voert jaarlijks verplicht een aantal uur vrijwilligerswerk uit. Zo werden ook de herstelwerkzaamheden door de leden zelf gedaan.³⁰⁷ Dit systeem is mogelijk omdat de meeste leden een praktisch beroep beoefenen in het dagelijks leven. Velen zijn schilder, bouwvakker of hebben een vergelijkbaar beroep. Ook was er vlak na de oorlog een bakker bij de vereniging. Deze bakker in kwestie, de heer Bolt, was zo vriendelijk tijdens de eerste feestavond na de oorlog koeken zonder voedselbonnen beschikbaar te stellen.³⁰⁸

Binnen enkele jaren na het herstel van de loods ging het bergopwaarts met de vereniging. De gerepareerde loods bleek al gauw te klein door een aanwas van nieuwe kampeerders. Hierop werd besloten de loods flink uit te breiden. Ook deze uitbouw werd uiteraard door de leden zelf opgepakt. In 1947 schrok het bestuur van de vereniging van een behoorlijk aantal opzeggingen van het lidmaatschap. Dit bleken echter voornamelijk de bezitters van de permanente huisjes te zijn - de huisjes waren door de overheid gevorderd in verband met de woningschaarste en waren de eerstvolgende jaren niet beschikbaar voor de recreatie.³⁰⁹ Deze pechvogels hadden dus zowel tijdens als de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog geen beschikking over hun zomerhuisjes.

Groei leidt tot nieuwe afspraken

De flinke groei van de vereniging had tot gevolg dat er spanningen ontstonden tussen verscheidene gasten. Het bestuur moest ingrijpen via een aantal nieuwe regels die collectief werden aangenomen tijdens ledenvergaderingen. Een aantal leden was zich al vroeg bewust dat hun gedragingen een impact hadden op de omgeving. Zo wees een van de kampeerders vlak na de Tweede Wereldoorlog op de gevolgen van de aanwezigheid van katten op het terrein: *'Als wij in Zeegse als kampeerders de vogels op de kampeerterreinen in stand willen houden dan zullen wij de katten moeten weren van onze terreinen'*. Een meerderheid van de leden sloot zich hierbij aan en een verbod op katten werd ingesteld om de biodiversiteit te beschermen.³¹⁰

Een ander voorbeeld is een aantal klachten aan het begin van de jaren vijftig over enkele leden die hun bezit transformeerde tot halve boerderijen in plaats van tenten en tenthuisjes. Als gevolg van deze klachten ging het bestuur in gesprek met de gemeente en dit proces werd succesvol tegengegaan.³¹¹ Tot op de dag van vandaag is er een strikt

³⁰⁶ Huisman, 1945-1955 (1987) 2.

³⁰⁷ Huisman, 1945-1955 (1987) 2.

³⁰⁸ Huisman, 1945-1955 (1987) 2.

³⁰⁹ Huisman, 1945-1955 (1987) 2-3.

³¹⁰ Huisman, 1945-1955 (1987) 1.

³¹¹ Huisman, 1945-1955 (1987) 3.

limiet in de oppervlakte die een tenthuisje mag innemen. Dit begon met een maximale oppervlakte van 18 m² en dit is inmiddels toegenomen tot 30 m² per huisje anno 2015.³¹²

We zagen dat in eerste instantie vooral in de weekenden werd gekampeerd op Mooi Zeegse. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit. Mede door verbeterde vervoersmiddelen verbleven de gezinnen de hele zomer op locatie, terwijl de kostwinner ging forensen.³¹³ Deze opkomst van nieuwe vervoersmiddelen na de oorlog ging gepaard met klachten over te hard rijden op het terrein. Dit probleem bleef een aantal jaar bestaan, mede door de populariteit van de brommer in de jaren vijftig en zestig.³¹⁴ Tegenwoordig is hardrijden geen probleem meer door de instelling van een maximum snelheid van 10km per uur op het gehele terrein. Daarnaast is maximaal één auto per huisje op het terrein toegestaan en mogen de leden geen gebruik maken van de auto om naar de kantine of de douches te gaan om het autogebruik te beperken.³¹⁵

Halverwege de jaren vijftig begon de provincie zich sterk te mengen in de inrichting van de ruimte van Drenthe. In de regio waar Mooi Zeegse ligt wilde zij dat de zomerhuisjes ingezet werden in de vakantierecreatie. Dit betekende dat de verhuur van huisjes werd aangespoord, terwijl de leden zelf dit juist wilden inperken.³¹⁶ Ook wilde de provincie het forensenkamperen remmen, ten gunste van de dagrecreatie.³¹⁷ Dit was problematisch voor Mooi Zeegse, waar, volgens een rapport van de PPD over de gemeente Vries in 1955, alle 200 leden van de vereniging forensen waren.³¹⁸ In 1956 kregen de leden inzage in de planologische plannen van de provincie. Het bestuur ging direct het gesprek aan en wist de gevolgen van de recreatienota in te perken: het forensenkamperen is tot op heden de belangrijkste kampeervorm op Mooi Zeegse.³¹⁹

Dezelfde vereniging in een modern jasje

Wat is er eigenlijk veranderd bij Mooi Zeegse sinds haar ontstaan? In de woorden van Martin Niemeijer: *'eigenlijk weinig'*. Het karakter van de vereniging is sinds 1932 niet veranderd. De vereniging is nog altijd bedoeld voor de smalle beurs. Voor een seizoensplek betaalt een lid pakweg 500 euro - voor de huidige maatstaven is dat een zeer schappelijk bedrag (op een gemiddelde camping betaal je al snel 1000 tot 2000 euro).³²⁰

We lazten al dat veel van de leden afstammen van de vroegste kampeerdere. Dit heeft tot gevolg dat de meeste leden ook vandaag de dag uit de stad Groningen komen. Ook vindt het merendeel nog steeds haar heil in de praktische ambachten. Martin Niemeijer is bijvoorbeeld schilder van beroep. Deze continuïteit heeft tot gevolg dat de leden nog altijd het gros van het onderhoud zelf uitvoeren. De grootste veranderingen vonden plaats in de voorzieningen. Circa 30 jaar geleden werd de riolering aangelegd, zodat de gasten niet langer in de weer hoefden met emmertjes. Pakweg tien jaar later volgde de aansluiting op het elektriciteitsnet. Ook plaatsten de leden zelf aan het begin van de jaren negentig een

³¹² Interview Martin en Willy Niemeijer op 22-7-2014 en www.kampeerverenigingmooizeegse.nl, geraadpleegd op 15-6-2015.

³¹³ Huisman, 1945-1955 (1987) 1.

³¹⁴ Huisman, 1945-1955 (1987) 1 en 5.

³¹⁵ www.kampeerverenigingmooizeegse.nl, geraadpleegd op 15-6-2015.

³¹⁶ Huisman, 1945-1955 (1987) 4.

³¹⁷ Toelichting Recreatieplan (1957) DA 0915 inv.nr. 283.

³¹⁸ PPD Rapport Gemeente Vries (1956) Collectie Hanskamp.

³¹⁹ Huisman, 1955-1965 (1987) 1.

³²⁰ Interview Martin en Willy Niemeijer op 22-7-2014.

aantal speeltoestellen op het terrein. Al deze voorzieningen worden gefinancierd uit een gezamenlijke pot met geld. Deze is gevuld met onder andere het lidmaatschapsgeld en de opbrengsten van activiteiten, zoals de bingo.³²¹

Mevrouw Vedder is een van de oudere leden van de vereniging. Ze komt al 58 jaar naar Mooi Zeegse. Ze kwam voor het eerst naar Zeegse met haar schoonfamilie. Al gauw kocht de jonge Vedders een eigen plaatsje. Zo vertrok het gezin Vedder iedere zomer, met het oudste kind achter op de brommer en de jongste kinderen, met moeder en bagage in de bus, naar Mooi Zeegse. De omgeving is behoorlijk veranderd sinds mevrouw Vedder voor het eerst naar Zeegse kwam. Het landschap bestond 58 jaar geleden voor een groot gedeelte uit zandverstuivingen en heide. Vanuit haar zomerhuisje had mevrouw Vedder een weids uitzicht over de omgeving. Tegenwoordig is haar huisje volledig omgeven door bossen en dat vindt ze erg spijtig – alleen op warmere dagen is het prettig dat er schaduw is.³²²



Afbeelding 5.4 Mooi Zeegse Kamp Zuid (jaartal onbekend). Bron: Website Zeegse dorpsbelang

Als we kijken naar de historische kaarten (Kaart 5.1 - 5.5) van Mooi Zeegse bevestigen deze het geschetste beeld van mevrouw Vedder. Rond 1930 bestond het terrein bijna volledig uit heide en zandverstuivingen. Op de kaart van 1954 zien we de eerste bomen verschijnen, maar zoals mevrouw Vedder al aangaf overheerste de heidevelden nog altijd. In de decennia die daarop volgden groeide het gehele terrein vol met bos. De bossen bepalen tot op heden het landschap van Mooi Zeegse.

De omgeving is meer afwisselend. Ook hier zijn, ten koste van de zandverstuivingen en de heidevelden, veel bossen aangelegd in de periode tussen 1960 en 1980. Sinds de jaren tachtig is de opbouw van het landschap rond Zeegse in grote lijnen hetzelfde gebleven. Kenmerkend zijn bijvoorbeeld het beekdal van de Drentsche Aa, de Zeegser es, het nabijgelegen landgoed bij Schipborg en de restanten van de heide en de zandverstuivingen. Al deze elementen zorgen voor een grote variatie in het landschap - de

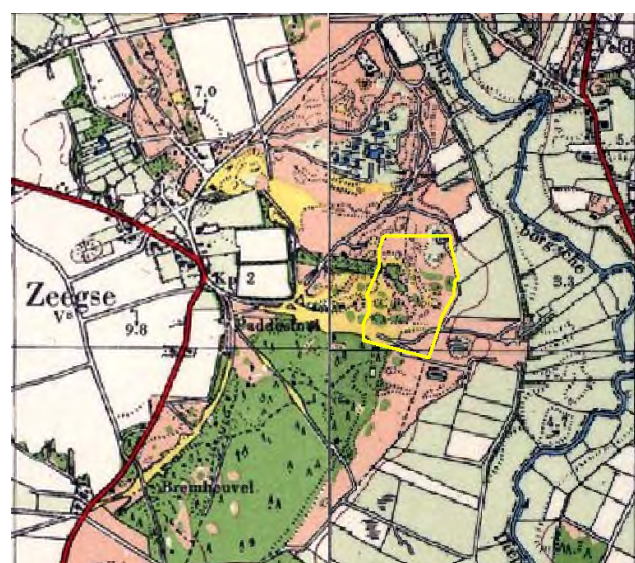
³²¹ Interview Martin en Willy Niemeijer op 22-7-2014.

³²² Interview J.B. Vedder op 22-7-2014.

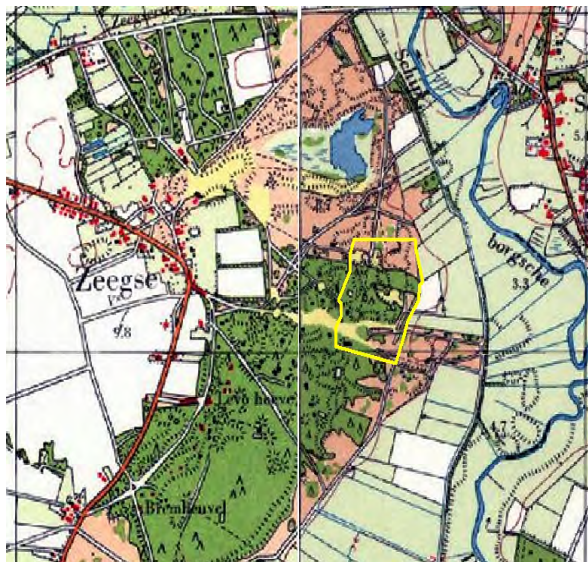
belangrijkste reden dat Zeegse en omgeving al decennia een grote trekpleister zijn voor het wandel- en fietstoerisme.



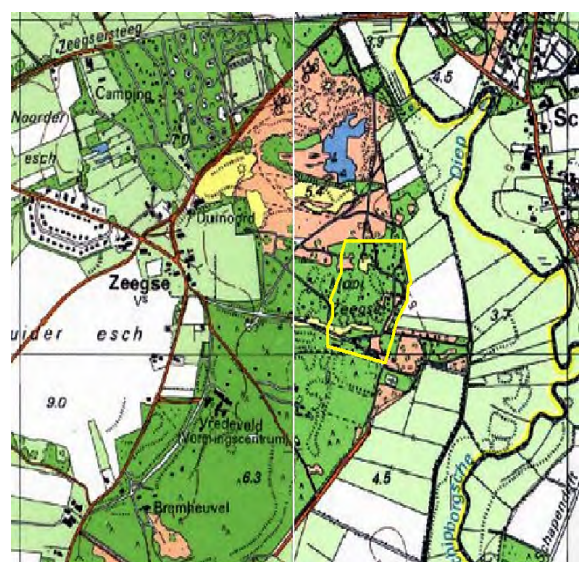
Kaart 5.1 Mooi Zeegse anno 1930



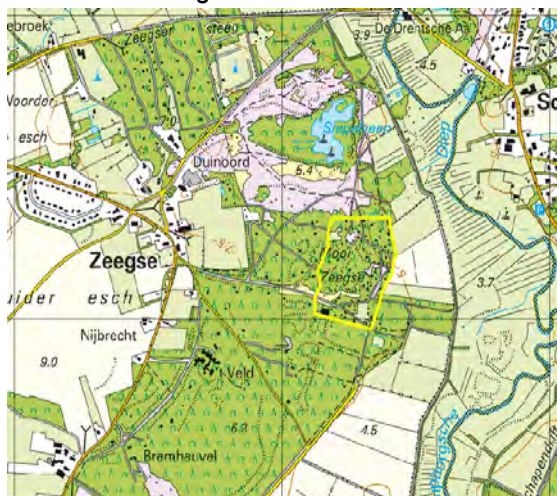
Kaart 5.2 Mooi Zeegse anno 1950



Kaart 5.3 Mooi Zeegse anno 1960



Kaart 5.4 Mooi Zeegse anno 1980



Kaart 5.5 Mooi Zeegse anno 2009

Martin Niemeijer en zijn echtgenote Willy komen beiden al lange tijd naar Mooi Zeegse. De grootste aantrekkingskracht van de vereniging is voor hen het sociale aspect. In de winter wonen ze in een Groningse wijk en in de zomer wonen ze in de gemeenschap van Zeegse. De activiteiten zijn eigenlijk weinig veranderd vergeleken met de beginjaren. Vroeger zwommen de vakantiegangers in de Drentsche Aa, het natuurbad bij Tynaarlo of bij camping 't Veenmeer, maar tegenwoordig gaan veel kinderen liever naar het zwembad bij Vries. Naast typische campingactiviteiten als jeu de boules, cricket en badminton, zijn vooral bezoeken aan andere gasten, wandelen en fietsen populaire activiteiten. En de kinderen gaan 's avonds op de fiets naar Tynaarlo om feest te vieren in de *History*.³²³

De grootste verandering die het echtpaar Niemeijer ziet, is de schaalvergroting van het toerisme bij Zeegse. Er lagen vijftig jaar geleden minder fietspaden en ook waren de wegen minder druk. Dit is niet vreemd - pas in de loop van de jaren zestig werden de eerste verharde fietspaden aangelegd in de omgeving van Zeegse.³²⁴ Daarnaast is het nu drukker en er zijn meer vakantieparken. Maar dat heeft ook een positieve kant: het voordeel is dat er ieder jaar een volleybaltoernooi kan plaatsvinden tussen verschillende verenigingen. *'Mooi Zeegse wint het toernooi al jaren achter elkaar'*, zegt Martin Niemeijer met een tevreden glimlach. Willy vult aan: *'Ja, er is eigenlijk niet veel meer aan zo.'*³²⁵



Afbeelding 5.5 Het volleybalveld bij Mooi Zeegse Zuid. Bron: Anita Pigmans.

Tijdens mijn bezoek viel het op dat iedereen op vriendelijke voet met elkaar staat en het heel gewoon is even bij elkaar langs te wippen, waardoor ook de oudere leden die minder ter been zijn kunnen delen in de gezelligheid. Het sfeertje oogde heel gemoedelijk en de interviews met de leden bevestigde dit beeld. Tijdens mijn bezoek werd ik enthousiast ontvangen door mevrouw Vedder en hetzelfde gold voor Martin en Willy Niemeijer waar het gesprek plaatsvond onder het genot van een heerlijk kopje thee en een broodje met ei.

³²³ Interview Martin en Willy Niemeijer op 22-7-2014.

³²⁴ Schut (1967) Collectie Hanskamp.

³²⁵ Interview Martin en Willy Niemeijer op 22-7-2014.

5.3 Landgoedcamping de Berenkuil

De Berenkuil als landgoed

De grond waarop de camping ligt was tussen 1900 en 1934 in het bezit van Jan Lels, een reder uit Rotterdam. Hij verkocht in 1934 zijn lap grond aan twee mannen, Levy en Franken. Levy verkocht zijn gedeelte een jaar later aan Nina Mouton van Rossum. Zij liet op de lap grond een houten villa bouwen, die zij had gekocht op een tentoonstelling in Heemstede. Mouton van Rossum gaf de villa de naam de Berenkuil, ter nagedachtenis aan haar overleden echtgenoot, die een verwoed verzamelaar was van beer-gerelateerde spulletjes.³²⁶ Zij liet naast de villa een gastenhuis, een grote keuken, een bibliotheek en een overdekte tennishal aanleggen.³²⁷ Het gastenhuis werd later in gebruik genomen als kamphuis van de camping.

Van landgoed tot camping

Na het vertrek van Mouton van Rossum werd de villa tussen 1946 en 1952 tijdelijk bewoond door de burgemeester van Rolde. Tijdens de ambtsperiode van deze burgemeester, baron Mackay, kwam het idee tot stand een camping aan te leggen op het landgoed. Dit was makkelijker gezegd dan gedaan, omdat de financiering een probleem bleek. De gemeente Rolde was zoals Mackay het beschreef: *'arm, doch rijk aan natuurschoon'*.³²⁸

Om de financiering rond te krijgen schreef de gemeente in eerste instantie verschillende grote gemeenten in het westen van Nederland aan. Geen van de gemeenten hapte toe. Een rapport uit 1950 inzake de stichting van de Berenkuil beschreef het probleem: *'De gehele gemeente is één groot natuurschoongebied, maar is als zodanig tot dusver vrijwel onbekend, zoals alles in het Noorden bij de inwoners van "Holland" vrijwel onbekend is.'*³²⁹

Een tweede groep die de gemeente aanschreef was het bedrijfsleven. De gedachte achter het aanschrijven van gemeenten en bedrijven was dat werknemers tegen een gereduceerd bedrag konden vertoeven op de camping. In ruil hiervoor zouden de instanties garant staan voor een aantal verhuurweken van de huisjes per jaar. Het bedrijfsleven hapte net als het westen niet toe.³³⁰

In het noorden had de Berenkuil meer succes. De gemeente Groningen toonde interesse, evenals de gemeenten Hoogezand-Sappemeer en Veendam. De drie Groningse gemeenten en Rolde kregen gezamenlijk de financiering rond en in 1952 opende Vakantie-Kampeervan de Berenkuil haar poorten.³³¹

De Berenkuil als sociaal-toeristisch project

Voor de Tweede Wereldoorlog was het merendeel van de bevolking voor hun vakantie afhankelijk van initiatieven van barmhartige particulieren, verenigingen en vakbonden. De overheid ontpopte zich na de Tweede Wereldoorlog - een ontwikkeling die sinds de jaren twintig op kleine schaal was ingezet - met sneltreinvaart tot een zorgstaat. Deze ontwikkeling had tot gevolg dat de overheid in de jaren vijftig de verantwoordelijkheid nam voor het oplossen van sociale problemen. We zijn hierbij geneigd te denken aan

³²⁶ Zingstra (1992) 2.

³²⁷ Bouwvergunningen (verscheidene jaartallen) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1784.

³²⁸ Zingstra (1992) 6.

³²⁹ Rapport stichting Berenkuil (1950) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1785.

³³⁰ Zingstra (1992) 5.

³³¹ Zingstra (1992) 5.

existentiële vraagstukken als de bejaardenhuisvesting, de zorg en de werkloosheid, maar ook de kwestie van de vrijetijdsbesteding viel binnen het takenpakket van de overheid.

De Berenkuil was het eerste 'sociaal-toeristische' overheidsproject in het noorden van het land. Volgens de Drentse en Asser Courant uit 1952 leefde 4/5e deel van de bevolking op dat moment onder het toeristisch minimum – het inkomen dat noodzakelijk was op vakantie te gaan. Alleen al in de drie deelnemende Groningse gemeenten vielen 100.000 mensen binnen deze categorie.³³² Het oprichten van camping de Berenkuil werd gezien als hét overheidsantwoord op dit probleem van het 'sociaal toerisme'. De tarieven van de camping waren laag, waardoor een vakantie betaalbaar was voor de smalle beurs. De Berenkuil was daardoor mede *'voor hen, die tot dusverre niet de gelegenheid hadden, de vakantie met hun gezinnen in de natuur door te brengen, hiermede een kans geven, opdat ook zij lichaam en geest kunnen ontspannen.'*³³³

De vier initiatiefnemende gemeenten kozen ervoor de uitbating van de Berenkuil niet aan een particuliere ondernemer over te laten, maar een stichtingsvorm aan te nemen. Deze opzet kwam tot stand ondanks enig gebakkelei tussen de Gedeputeerde Staten van Drenthe en de burgemeester van Groningen – *'de burgemeester van Groningen heeft medegedeeld er voor te gevoelen een gemeenschappelijke regeling in plaats van een Stichting in het leven te roepen als Gedeputeerde Staten van Drenthe moeilijkheden blijven maken.'*³³⁴

De keuze voor een stichting kwam voort uit de wens zelf het 'sociaal toerisme' in goede banen kunnen leiden en mogelijkheid tot direct ingrijpen wanneer dat nodig was. Het grote verschil met een particuliere uitbater was dat de stichting niet tot doel had winst te maken.³³⁵

Er waren hoge economische en sociale verwachtingen van het overheidsproject de Berenkuil. Zo sprak de commissaris van de koningin J. Cramer toentertijd over een moment van niet te onderschatten betekenis tegenover de historische achtergronden. Het Ministerie van Economische Zaken was eveneens zeer positief en juichte het sociale toerisme van de Berenkuil voor de ontsluiting van het oosten van het land sterk toe.³³⁶

Direct vanaf de opening in 1952 was de Berenkuil een groot succes. Een stijgende lijn van het aantal bezoekers was jaarlijks zichtbaar. Interessant is dat het merendeel van deze gasten uit Zuid-Holland kwam, in plaats van uit het verwachte noorden. In het jaarverslag van 1955 werd gesproken van een stijgende lijn van het aantal bezoekers uit de vier gemeenten, maar de stichting betreurde dat niet meer bezoekers uit de deelnemende gemeenten naar de Berenkuil kwamen.³³⁷

In deze jaren werden verscheidene activiteiten gehouden. Onder andere vonden een aantal sportevenementen en optredens in het openluchttheater plaats. Ook hield de Berenkuil een ware strijd met de camping Witterzomer in Assen om een 'rode steen'. Het doel was de steen te veroveren of, indien in bezit, te beschermen tegen de concurrent. Bij

³³² Zingstra (1992) 6.

³³³ Zingstra (1992) 6.

³³⁴ Verslag bespreking 10 maart (1951) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1785.

³³⁵ Raadsverslag (1950) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1785.

³³⁶ Brief Ministerie Economische Zaken aan B&W Rolde oktober (1950) GA Aa en Hunze, Rolde inv.nr. 1785.

³³⁷ Zingstra (1992) 23.

het veroveren gebruikten de campinggasten van allerlei listen. Zo vermoedden de gasten zich onder andere als de brandweer, politie en buitenlandse toerist.³³⁸



Afbeelding 5.6 De eerste kampeerdere op de Berenkuil (1952). Bron: Zingstra (1992) 7.

Het einde van het sociaal toerisme

Het succes van het sociaal toerisme kwam ten einde in de loop van de jaren zestig. Terwijl het exploiteren van vakantiecentra in de jaren vijftig als vanzelfsprekend werd gezien, veranderde dit halverwege van de jaren zestig. De subsidies en renteloze rekeningen die werden verleend aan de Berenkuil stonden ter discussie. Deze discussie werd vanaf 1965 aangewakkerd door een terugloop van het aantal kampeerdere. Het aantal bezoekers van circa 37.000 in 1965 tot 26.000 in 1970. Daarnaast draaide de Berenkuil in deze jaren verlies in plaats van winst, waardoor de gemeenten extra geld moesten bijleggen.³³⁹

Hoe kan het dat de Berenkuil in de problemen kwam, terwijl het toerisme in Drenthe vanaf de jaren zestig juist op begon te komen? De belangrijkste oorzaak van het dalende bezoekersaantal was, volgens de Stichting Nederlandse Kampeerraad, het ontbreken van attractieve elementen (bijvoorbeeld water, zand en spelleiding), het ontbreken van stacaravans en het gebrekkige onderhoud van de kampeerhuisjes.³⁴⁰ Om de camping er boven op te helpen werd een reddingsplan opgesteld. Auto's mochten niet langer op de camping komen, er moest een zwembad worden aangelegd en de kampeerplaatsen moesten van de heide naar het bos worden verplaatst. Tot slot moesten ook de prijzen omhoog, omdat de camping anders niet rendabel was te krijgen.³⁴¹

De plannen vielen niet bij alle gasten in goede aarde. Een van de gasten vreesde voor het unieke karakter van de Berenkuil: *'door de ligging en de inrichting heeft men tot op heden een min of meer geselecteerd publiek getrokken en werd het "nozumdome" op natuurlijke wijze afgestoten, immers zij konden hier geen bodem vinden voor hun spelletjes.'*³⁴² De Berenkuil zou met de uitvoer van de voorgenomen plannen veranderen in een commerciële instelling. Dit zou het bestuur, volgens deze bezorgde gast, niet moeten

³³⁸ Zingstra (1992) 31.

³³⁹ Zingstra (1992) 40-41.

³⁴⁰ Zingstra (1992) 41.

³⁴¹ Zingstra (1992) 41.

³⁴² Zingstra (1992) 10.

nastreven, 'want U kunt me geloven of niet, in het seizoen moet u een extra politiemacht detacheren op het terrein dat voorheen geen enkele aandacht van de politie behoefde.'³⁴³

Een nieuwe directie, een nieuw publiek?

Ondanks de zorgen van de vaste gasten werd een begin gemaakt aan de werkzaamheden. De vraag of de camping moest worden opgeheven bleef echter bestaan. Eind 1972 werd besloten de stichtingsvorm te beëindigen en het voortbestaan van de camping in handen te leggen van de gemeente Rolde, de eigenaar van de grond. De gemeente verpachtte de grond aan een particuliere ondernemer, H.J. Zingstra, de directeur van camping Witterzomer te Assen, tot de definitieve verkoop aan bovengenoemde in 1976. Aan de verpachting was echter wel een regel verbonden: de rust en de natuur op de camping moesten blijven bestaan.³⁴⁴

Zingstra had direct een belangrijke taak te volbrengen. De vaste gasten vreesden grote veranderingen in de identiteit van de camping, die met name gebaseerd was op gezinnen, rust en natuur. De nieuwe exploitant probeerde de zorgen van de gasten in de kiem te smoren via een zogenaamde Praat-Uit-Avond, waarin een dialoog plaats vond tussen de gasten en de leiding. Daarnaast gaf hij aan dat hij geen intentie had het karakter van de camping te veranderen. In het eerste jaar voerde Zingstra dan ook weinig veranderingen door. Naast noodzakelijk onderhoud werd enkel een peuterbadje aangelegd.³⁴⁵

Een jaar later werd dit aangevuld met de aanleg van een verwarmd buitenzwembad, een dierenkampje, speeltoestellen en een terras. De aanpassingen vielen in goede aarde, want het aantal overnachtingen was toegenomen tot circa 41.000 in 1974 en steeg tot circa 53.000 in 1975.³⁴⁶ De beheerder van de Berenkuil, de heer Rijpma, merkt in 1975 op dat het publiek van de camping aan het verjongen was als gevolg van de ontwikkelingen. Met deze verjonging veranderde de vraag naar het aanbod van activiteiten en de voorzieningen.³⁴⁷

Op verzoek van de gasten werd het sport- en spelprogramma uitgebreid, zowel in omvang als in periode. Daarnaast werden in 1975 een aantal stacaravans geplaatst op het terrein. De caravans waren allen van hout en geschilderd in een bruine kleur, zodat ze in de omgeving pasten. Bij de caravans werden elektriciteitsaansluitingen aangelegd op aandringen van de gasten. Enkele jaren later kreeg ook een deel van de campingplaatsen elektriciteit.³⁴⁸ Waar in de jaren zestig weerstand bestond tegen de aanleg van een zwembad en andere luxe voorzieningen, omdat dit het karakter van de camping zou kunnen veranderen, was is er in de jaren zeventig juist vraag naar betere faciliteiten. In de jaren die volgen bleef de Berenkuil de voorzieningen verbeteren. Enkele voorbeelden zijn de verbouwing van de kantine en receptie, verharde wegen en een uitbreiding van het recreatieteam.³⁴⁹

Weer een nieuw beheer

In 1980 kwam het echtpaar Leeuwerke voor het eerst naar de Berenkuil. Ze hebben een seizoensplaats en zijn de gehele zomer te vinden in Grolloo. In tegenstelling tot Mooi

³⁴³ Zingstra (1992) 10.

³⁴⁴ Zingstra (1992)44.

³⁴⁵ Zingstra (1992) 46.

³⁴⁶ Zingstra (1992) 47 en 49.

³⁴⁷ Zingstra (1992) 49.

³⁴⁸ Zingstra (1992) 49.

³⁴⁹ Zingstra (1992) 49.

Zeegse zijn er geen vaste plaatsen op de Berenkuil. Ieder jaar mogen de seizoensgasten een nieuwe plek uitzoeken. De vaste gasten zijn hierdoor vaak verspreid over de camping. Het contact tussen de gasten is dan ook vrijblijvender dan op Mooi Zeegse. Volgens de Leeuwerkes blijft het vaak beperkt tot vriendelijk groeten en zo nu en dan een kopje koffie met de burens, terwijl de kinderen met elkaar spelen bij een van de speeltuinen of bij het zwembad.³⁵⁰

In de eerste jaren dat het echtpaar Leeuwerke naar de Berenkuil kwam was het, ondanks de door Rijpma geobserveerde verjonging van het publiek, meer een natuurcamping dan een kindercamping. Met de komst van Tienke en Niekus Zingstra in 1988 werd de Berenkuil een echte kindercamping.³⁵¹ De website van de Berenkuil promoot de camping anno 2015 als 'een paradijs voor kinderen'.³⁵² De meeste gasten zijn jonge gezinnen. Tijdens mijn bezoek werd dit beeld bevestigd. Toen ik mij naar de plaats van het echtpaar Leeuwerke begaf, ben ik meerdere malen op een haar na gestruikeld over enthousiast spelende kinderen. Terwijl het echtpaar Leeuwerke vooral komt voor de omgeving en de rust, hebben veel gasten naast deze twee aspecten ook behoefte aan voorzieningen voor de kinderen. In deze behoefte voorziet de Berenkuil zonder twijfel.

Er is onder andere een uitgebreid assortiment aan speeltoestellen, een buitenzwembad, een speelvijver met speeltuin, sportvelden en een speelbos. De speelvijver en de immense speeltuin bij de ingang van de camping, die ter vervanging van het dierenkampje is gekomen, zijn aangelegd in de periode van Tienke en Niekus Zingstra. Daarnaast begon in 1989 het een eigen recreatieprogramma genaamd Berenpret, met een wekelijks wisselend thema.³⁵³ Op de camping begint ook het Natuurontdekkingspad, een wandeling die geschikt is voor kinderen. Daarnaast zijn verscheidene gps-tochten uitgezet in de omgeving, om het wandelen spannender te maken. Ook liggen het Klimbos bij Grolloo en het Boomkroonpad bij Drouwen nabij de camping.³⁵⁴



Afbeelding 5.7 De toegangspoort van de Berenkuil. Themaweek Wilde westen. Bron: Anita Pigmans

³⁵⁰ Interview echtpaar Leeuwerke op 31-7-2014.

³⁵¹ Interview echtpaar Leeuwerke op 31-7-2014.

³⁵² <http://www.berenkuil.nl/>, geraadpleegd op 16-6-2015.

³⁵³ Zingstra (1992) 69.

³⁵⁴ <http://www.berenkuil.nl/>, geraadpleegd op 16-6-2015.

Ondanks de overgang van natuurcamping tot kindercamping blijft de natuur een zeer belangrijke factor in het beleid van de Berenkuil. Enkele voorbeeld van het beleid zijn het op zonne-energie verwarmde zwembad en toiletruimten, ook zijn de laatste jaren een aantal weilanden op het landgoed teruggegeven aan de natuur.³⁵⁵ Uit een interview van Tienke Zingstra met de landschapshistorica Rieja Raven wordt duidelijk dat het echtpaar waarde hecht aan het landschap waarin de camping ligt. Tienke Zingstra gaf aan dat het tegenwoordig onmogelijk zou zijn om op zo'n unieke plek midden in de natuur een camping te starten.³⁵⁶ De grote trots van de Berenkuil zijn de jeneverbessen die op het terrein staan - een appel (of bes) van het oog van menig natuurliefhebber.

Het landschap van de Berenkuil

Welke landschappelijke veranderingen hebben plaatsgevonden op de Berenkuil? Sinds haar oprichting is de Berenkuil behoorlijk gegroeid. Tegenwoordig is de camping ruim 50 hectare in omvang. Als we de kaarten vergelijken wordt duidelijk dat de grootste groei plaatsvond in de periode waarin de Berenkuil in particulier bezit was. In 1985 werd bijvoorbeeld 4,5 hectare grond gekocht van de familie Meems en in gebruik genomen als kampeerveld met uitloopruijme en een speelveldje. Daarbij werden 5000 boompjes gepoot op de opgekochte grond.³⁵⁷ Het kampeerveldje is nog altijd herkenbaar aan haar naam: het Meemsveld.³⁵⁸

Niekus en Tienke Zingstra breidde de camping verder uit met een speelvijver en een aantal nieuwe kampeerveldjes. In 2001 groeide de camping met elf hectare. Deze grond was landbouwgrond overgenomen van een boer in de omgeving.³⁵⁹ Dankzij al deze grondaankopen had De Berenkuil de mogelijkheid extra faciliteiten aan te bieden, zonder dat dit ten koste ging van de omvang van de kampeerplaatsen.

Net als bij Mooi Zeegse is een aanzienlijke toename van de bossen zichtbaar op de historische kaarten. Bij de Berenkuil vond het merendeel van deze bosaanleg op plaats na 1960. We zagen dat dit voornamelijk gebeurde in de periode dat de familie Zingstra de leiding overnam. Op de kaart zien we dat dit in de periode tussen 1960 en 1980 vooral ten koste ging van heidevelden, terwijl in periode na 1980 een aantal weilanden het veld moesten ruimen ten bate van het bos.

Het echtpaar Leeuwerke vertelde sinds 1980 niet heel veel was veranderd in de omgeving van de Berenkuil. De fietspaden waren vernieuwd en het Klimbos en het Boomkroonpad waren nieuw, maar verder was er weinig anders dan toen ze voor het eerst kwamen. Op mijn vraag of dit landschap niet saai begon te worden naar 34 jaar kwam een duidelijk antwoord: *'absoluut niet, dit prachtige landschap van de Drentsche Aa gaat nooit vervelen.'*³⁶⁰

Als we de kaarten (Kaart 5.6-5.9) met elkaar vergelijken, valt de verandering in verkavelingsstructuur direct op. De eerste verandering vond plaats tijdens de jaren zestig, waarin de ruilverkavelingen werden uitgevoerd. Het hoofddoel was het verbeteren van de landbouw, maar er werd ook rekening gehouden met de recreatie. Er werden bijvoorbeeld diverse fietspaden, wandelpaden, picknickbanken aangelegd tijdens de herinrichting van

³⁵⁵ Interview echtpaar Leeuwerke op 31-7-2014.

³⁵⁶ Raven (2012) 56.

³⁵⁷ www.berenkuil.nl/geschiedenis, geraadpleegd op 16-6-2015.

³⁵⁸ Zingstra (1992) 69.

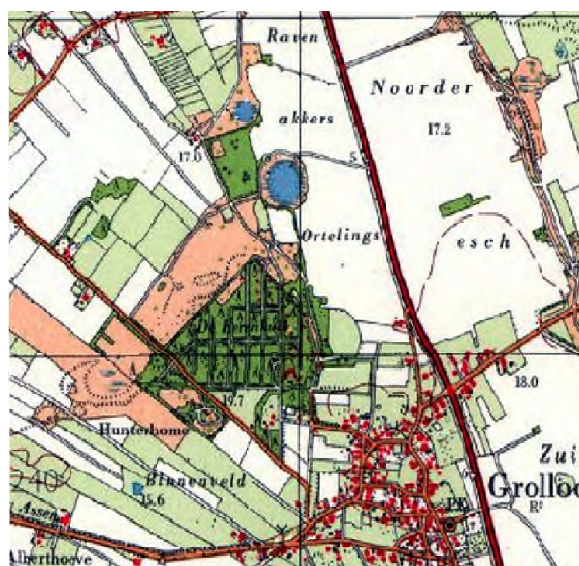
³⁵⁹ Raven (2012) 100.

³⁶⁰ Interview echtpaar Leeuwerke op 31-7-2014.

het landschap. Daarnaast werden in een aantal gevallen de natuurwetenschappelijke waarden, zoals houtwallen, meanderende loopjes en vennetjes, gespaard. Deze objecten zijn ook van belang voor de recreatieve sector, omdat zij variatie in het landschap brengen.³⁶¹ In overeenstemming met de observaties van de Leeuwerkes, zijn de veranderingen tussen de kaart van 1980 en 2009 gering. Het meest opvallend is wederom een verandering in de verkavelingsstructuur. Er heeft in deze periode een schaalvergroting van de landbouw plaatsgevonden - een trend die naar verwachting ook in de toekomst zal doorzetten.³⁶²



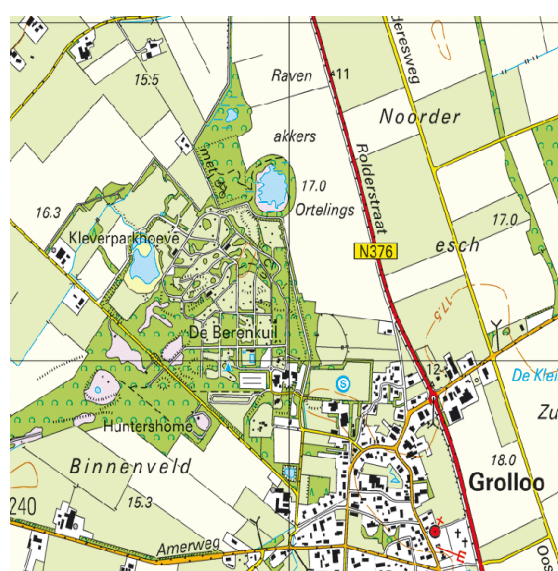
Kaart 5.6 de Berenkuil anno 1950



Kaart 5.7 de Berenkuil anno 1960



Kaart 5.8 de Berenkuil anno 1980



Kaart 5.9 de Berenkuil anno 2009

5.4 Synthese

We zagen in dit hoofdstuk een aantal van de theorieën uit de eerdere hoofdstukken in de praktijk. Het belangrijkste is het belang van de invloed van de welvaart, bereikbaarheid en

³⁶¹ Raven (2012) 44.

³⁶² Raven (2012) 114.

het overheidsbeleid op de ontwikkeling van de campings in verschillende perioden. We zetten de belangrijkste ontwikkelingen van Mooi Zeegse en de Berenkuil op een rij.

Gedachtegoed

Om te beginnen is de beleidsvorm van beide campings compleet anders. Het gedachtegoed past perfect in de tijd waarin de twee zijn ontstaan. Het zelfvoorzienende karakter van Mooi Zeegse past in de zelfvoorzienende stijl van de jaren dertig. De Berenkuil was daarentegen ontstaan als overheidsinitiatief, in een tijd waarin de overheid ieder probleem als haar verantwoordelijkheid zag. Toen in de jaren zeventig de overheid zich steeds meer terug begon te trekken ten gunste van het marktstelsel, kwam ook de Berenkuil in particuliere handen.

Deze verschillen in ideologie heeft ook geleid tot een verschil in de hoeveelheid voorzieningen. Sinds de Berenkuil een particuliere ondernemer als uitbater heeft, is sterk geïnvesteerd in de faciliteiten. De camping moet tenslotte opboksen tegen concurrerende campings om winst te maken. Mooi Zeegse heeft daarentegen geen winst oogmerk, zolang zij genoeg geld binnenhaalt om zichzelf in stand te houden is dit voldoende.

Doelgroep

Een derde verschil is de campinggast zelf. Mooi Zeegse is voor, zoals Martin Niemeijer het beschreef, Jan met de pet. De Berenkuil doelde in haar eerste jaren op dezelfde doelgroep, de inwoners van de vier deelnemende gemeenten mochten tenslotte kamperen met korting. In de praktijk kwamen de meeste gasten echter uit het westen van het land en betaalden dus de volle pond. Tegenwoordig komen ongeveer even veel bezoekers het noorden als uit het westen. Daarnaast is het publiek veranderd naar steeds meer jonge gezinnen vanaf de jaren tachtig, door de marketingstrategie van beide generaties Zingstra.

De verschillen in de afkomst van de gasten komen vermoedelijk door het verschil in periode waarin de twee zijn opgericht. In de jaren dertig waren de wegen, vervoersmiddelen, financiële middelen en de vrije tijd beperkt, waardoor Drenthe vooral bezocht werd door noordelingen. Toen de Berenkuil tot stand kwam was dit een ander verhaal, Drenthe was in de jaren vijftig en zestig, zowel in reistijd, vrije tijd en welvaartspeil bereikbaar geworden voor de rest van Nederland. In deze periode was de groep van Mooi Zeegse echter al een hechte club geworden, waardoor de nieuwe leden eveneens voornamelijk uit Groningen kwamen.

Omgeving

Zowel Mooi Zeegse als de Berenkuil liggen in het Nationaal Landschap Drentsche Aa. Dit betekent dat de omgeving rondom beide campings zeer geschikt is om te wandelen en te fietsen. Maar op welke manier gaan de twee campings om met hun eigen terrein? De belangrijkste overeenkomst is hun liefde voor de omgeving. Beide campings gaan hier op hun eigen manier mee om. We zagen dat Mooi Zeegse doelbewust katten weert, de omgeving schoon en netjes houdt en het autogebruik tot een minimum houdt. Daarnaast werden tot 2013 alle huisjes na het seizoen binnengehaald, zodat zij niet zichtbaar waren in het winterseizoen. De Berenkuil probeert zo veel mogelijk op zonne-energie te lopen en de jeneverbessen krijgen de benodigde ruimte om te groeien. Tot slot heeft zij ook een aantal weilanden teruggegeven aan de natuur. Ondanks de verschillende manieren waarop zij de omgeving proberen te beschermen, werd uit alle materialen duidelijk dat zowel Mooi Zeegse als de Berenkuil zonder twijfel veel waarde hecht aan het beschermen van de schoonheid van het Drentsche Aa gebied.

Hoofdstuk 6 Conclusie

De recreatiegeschiedenis is in de Nederlandse wetenschappelijke wereld een sterk onderbelichte discipline. Het meeste onderzoek naar dit onderwerp is theoretisch van aard en spitst niet toe op een specifiek onderzoeksgebied. Dit bood een interessante uitdaging voor deze masterscriptie. Ik heb geprobeerd de historische ontwikkeling van de relatie tussen de recreatie en het landschap te onderzoeken aan de hand van een praktijkvoorbeeld. Ik heb hierbij gekozen voor het Drentsche Aa-gebied in de periode tussen 1901 en 1980. Ik heb gebruik gemaakt van een interdisciplinaire onderzoeksaanpak. De belangrijkste methoden hierbij waren literatuuronderzoek, archiefonderzoek, GIS en enkele interviews.

6.1 Conclusie

Theoretische onderbouwing

Wetenschappelijke visies op de relatie toerisme en het landschap

Er zijn drie leidende visies in de wetenschappelijke wereld over de invloed van de recreatie op de identiteit van een plaats. De eerste visie is dat de recreatie de identiteit van een gebied en haar inwoners (re-)construeert. De tweede visie is dat de recreatie de identiteit vernietigt. Tot slot is er de visie dat een identiteit doorlopend verandert en de recreatie een van de invloeden is in dit proces. Het grote verschil met de eerste visie is dat zij verandering van de plaatsidentiteit zien als een natuurlijke gang van zaken.

Het Drentse model

Volgens Spek is de identiteitsvorming van Drenthe in drie fasen verlopen. In de eerste fase van 1550-1750 werd de identiteit gekoppeld aan het overwinnen van de woeste natuur. In de tweede fase werd de woestheid van Drenthe juist als positief gezien. In de eerste twee fasen werd de identiteit van de Drenten vooral door buitenstaanders gevormd. In de derde fase kwam dit hoofdzakelijk vanuit de bevolking zelf. De belangrijkste eigenschappen van de Drenten werden het gemeenschapsgevoel, de continuïteit en de onafhankelijkheid. Het gevolg was een statische kijk op het verleden, waarin het landschap als eeuwenoud en onveranderlijk werd gezien. Wetenschappers ontwikkelden een beeld van een samenhang van landschap, landgebruik, samenleving en volksaard in het oude Drenthe. Spek noemt dit beeld het Drentse model. Dit onjuiste Drentse model bleef bestaan tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Spek is een van de wetenschappers die dit model weerlegt in zijn dissertatie.

De ontwikkeling van de verblijfsrecreatie

De ruimtelijke ontwikkeling van de verblijfsrecreatie van het Drentsche Aa-gebied is in te delen in vier fasen. De pioniersfase liep van 1900 tot 1929. In deze periode was de verblijfsrecreatie zeer gering. In de tweede fase tussen 1930 en 1949 begon de verblijfsrecreatie zich te ontwikkelen in het noorden van het Drentsche Aa-gebied in de buurt van Zeegse en Zuidlaren. Tussen 1950 en 1964 begon de verblijfsrecreatie in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied langzaam tot ontwikkeling te komen. Tot slot kwam de verblijfsrecreatie in het zuiden tot bloei tussen 1965 en 1980.

De belangrijkste invloeden op de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie

In de periode tussen 1901 en 1949 was de bereikbaarheid van Drenthe van doorslaggevend belang voor de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie. Het merendeel van de bevolking had geen middelen om op vakantie te gaan. Enerzijds hadden zij geen vrije dagen en geld en anderzijds beschikten zij niet over een auto. De recreanten die wel naar Drenthe kwamen, waren veelal forensen uit Groningen en omgeving. Zij kwamen na het werk met het openbaar vervoer of met de fiets naar hun huisje of tent. Dit betekende dat de afstand vanaf Groningen niet te groot mocht zijn.

In de periode tussen 1950 en 1980 was er een groei van het aantal toeristen in deze periode door een samenspel van verbeterde bereikbaarheid, marketingstrategieën en de groei van het aantal trekpleisters. Hierdoor was het vrije beleid van de overheid niet langer mogelijk. Uit bescherming van het landschap mengde de overheid zich sterk in de landschappelijke ontwikkeling. Het gevolg was dat in deze periode het overheidsbeleid de belangrijkste factor was in de locatiekeuze van de verblijfsrecreatie.

De invloed van de recreatie op het landschap

De invloed van de recreatie op het landschap was tot 1930 verwaarloosbaar. Van de periode 1930-1949 zien we met name de versnipperde verblijfsrecreatie rondom Zeegse en Zuidlaren terug. De periode tussen 1950 en 1980 heeft de ontwikkeling van het landschap het meest beïnvloed. De verblijfsrecreatie werd geconcentreerd op aangewezen plaatsen in het landschap. In de periode tot 1960 lag veel van deze recreatie verscholen in een bosrijke omgeving. In 1980 had hierin een verschuiving plaatsgevonden en steeds meer terreinen lagen op grasvelden, waardoor ze beter zichtbaar waren in het landschap.

De invloed van de dagrecreatie op het landschap ging verder dan alleen de aanwezigheid van attractiepunten, wandel- en fietspaden. De landschapsinrichting van zowel het bestaande landschap als de nieuwe ruilverkavelingslandschappen werden aangepast op de recreant. De overheid streefde ernaar om de landschappelijke aantrekkelijkheid zo groot mogelijk te maken. Daarom zorgde zij, vooral langs de recreatieve routes, voor zoveel mogelijk afwisseling in het landschap.

Detailstudies Mooi Zeegse en de Berenkuil

De detailstudies tonen de eerder genoemde trends in de praktijk. Mooi Zeegse (1932) was een particulier initiatief voor goedkope vakanties voor arbeiders. Ze waren in grote mate zelfvoorzienend. Dit past in een tijd waarin de burgers voor zichzelf moesten zorgen. We zagen dat in de jaren dertig de meeste bezoekers uit Groningen kwamen. Dit was eveneens het geval in Zeegse. Tot op de dag van vandaag is het merendeel van de leden arbeiders uit Groningen. Ook landschappelijk gezien past Mooi Zeegse in het plaatje. Tot in de jaren vijftig lagen de tenten en zomerhuisjes op de heide, terwijl ze vanaf de jaren zestig in de bossen kwamen te liggen.

De Berenkuil (1952) is opgericht als overheidsinitiatief. Het was de bedoeling dat de armere lagen van de bevolking goedkoop konden recreëren op de camping. Dit past in de jaren vijftig, waarin de overheid ieder probleem als haar verantwoordelijkheid zag. Het publiek dat naar de camping kwam, kwam echter uit een hele andere groep dan waar de gemeenten op hadden gemikt. De gasten kwamen vooral uit het westen en zuiden van het land. Dit past binnen de verbeterde bereikbaarheid uit de jaren vijftig en zestig. In de jaren zeventig kwam de Berenkuil in handen van een particulier. Dit past in de overgang naar de

steeds grotere rol marktwerking, die vanaf de jaren zeventig en vooral vanaf de jaren tachtig opkwam.

We hebben inmiddels voldoende informatie voor een bondig antwoord op de centrale probleemstelling: *hoe kunnen we de ontwikkeling van het recreatielandschap van het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa tussen 1901 en 1980 verklaren en wat waren de gevolgen voor de inrichting van het landschap?*

In de eerste vijftig jaar concentreerde de recreatie zich in het noorden van het Drentsche Aa-gebied. Dit gebeurde voornamelijk omwille van de bereikbaarheid van het gebied. De overheid bemoeide zich in deze periode niet met de recreatie, waardoor de verblijfsrecreatie enigszins versnipperd in het landschap lag. Tussen 1950 en 1980 kwam het zuiden van het Drentsche Aa-gebied op. De overheid greep in deze periode sterk in, waardoor de verblijfsrecreatie op aangewezen terreinen kwam te liggen. De recreatieve sector had in deze periode een belangrijke invloed op het landschap. De gebieden waar toeristen kwamen werden speciaal ingericht op het toerisme.

Koppeling theorie en de lokale situatie in het Drentsche Aa-gebied tussen 1901 en 1980

De visie dat recreatie plaatsidentiteit vernietigt lijkt niet van toepassing op ons onderzoeksgebied. De bestaande identiteiten van Drenthe waren al tijden daarvoor ontwikkeld. De Drenten hadden zelf voor 1870 weinig bewustzijn van de eigen identiteit. De opkomst van het toerisme had tot gevolg dat de Drenten zagen dat er verschillen waren tussen hen en de bezoekers. Dit had tot gevolg dat zij zich bewust werden van de eigen identiteit en omgeving.

De eerste visie is in zekere zin toepasbaar. Met de komst van de toeristen werd een beeld geconstrueerd. Het beeld kwam echter hoofdzakelijk vanuit de Drenten zelf en werd niet opgelegd of ontwikkeld ten bate van de toeristische sector. We zagen dat de identiteit van de Drenten al langere tijd in ontwikkeling was. Dat proces kwam met de komst van de toeristen in een stroomversnelling. De visie van de recreatie als een van de factoren die de verandering van de plaatsidentiteit beïnvloed, sluit in ons onderzoeksgebied het beste aan.

Het Drentse model was van groot belang van de ontwikkeling van het recreatielandschap van het Drentsche Aa-gebied. Dit model leidde tot een conservatieve houding vanuit de bevolking en de overheid tegenover wijzigingen in het 'oeroude' landschap van Drenthe. In de praktijk had het Drentse model twee, tegenstrijdige effecten op het landschap. Enerzijds leidde het tot romantische clichés in het landschap, zoals de aanleg van de historische incorrecte brink in Orvelte, de terugkeer van schaapskudden en de opkomst van huifkartochten. Anderzijds zijn veel cultuurhistorische en landschappelijke waarden beschermd gebleven door de aanwezigheid van het toerisme.

Ik denk persoonlijk dat het Drentsche Aa-gebied gezien kan worden als een succesverhaal. De regio is er in geslaagd een balans te vinden tussen de recreatie en het landschap, die uniek is te noemen. Het is niet voor niets dat het Drentsche Aa-gebied in 2005 is verkozen tot een vijfsterrenlandschap.³⁶³ Slechts één ander landschap in Nederland heeft deze hoogste status gekregen. Ook is zij het enige gebied in Nederland dat zich zowel een Nationaal Park als een Nationaal landschap mag noemen.³⁶⁴

³⁶³ <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/661899/2005/08/17/Mooie-landschappen-krijgen-sterren-van-natuurminnaar.dhtml> , geraadpleegd op 15 maart 2015

³⁶⁴ <http://www.drentscheaa.nl/documents/gebiedskkenmerken.xml?lang=nl> , geraadpleegd op 16 maart 2015

6.2 Aanbevelingen voor nader onderzoek

Deze scriptie was een eerste overzicht naar de ontwikkeling van het recreatielandschap van het Drentsche Aa-gebied. Dit betekent dat er nog veel onontdekt terrein is voor verder onderzoek. Hieronder doe ik enkele aanbevelingen.

Allereerst beslaat deze scriptie een beperkte periode en een beperkt onderzoeksgebied en -onderwerp. De invloed van de recreatie is na 1980 aanzienlijk veranderd door bijvoorbeeld de steeds grotere invloed van de marktwerking. Een onderzoek naar de recreatieve ontwikkelingen na 1980 is dan ook aan te bevelen. Hierbij zou eventueel een onderzoek naar de toekomst van de recreatie gedaan kunnen worden.

Daarnaast bleef deze scriptie redelijk aan de oppervlakte van de historische ontwikkeling van de relatie tussen de recreatie en het landschap. Een diepteonderzoek voor de verschillende perioden en deelonderwerpen zou meer kennis kunnen opleveren.

Helaas heb ik in deze scriptie de invloed van het Drents model op de ontwikkeling van het Drentse recreatielandschap slechts kunnen schampen. Een nader onderzoek naar de invloed van dit model zou interessante resultaten kunnen opleveren. Dit zou bijvoorbeeld een breder inzicht geven in de manier waarop buitenstaanders de lokale beeldvorming en het beleid beïnvloeden. Daarnaast zou het helpen verklaren waarom onjuiste modellen soms een lange tijd klakkeloos worden geaccepteerd en overgenomen.

Een vergelijkende studie tussen meerdere regio's is ten eerste aan te raden. Op dit moment bestaan er weinig theorieën of modellen voor het Nederlandse recreatielandschap. Door een aantal regio's met elkaar te vergelijken kunnen de geslaagde en minder geslaagde beleidsstrategieën naast elkaar gelegd worden. Dit zou kunnen leiden tot een overkoepelend model of een theorie, waarin positieve en negatieve gevolgen worden aangegeven. Dit zou in de toekomst een basis kunnen bieden voor een duurzaam beleid.

Literatuurlijst

Literatuur:

Aerts, Remieg e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 2007).

ANWB, *Te voet door Drenthe* (Amsterdam 1932).

Bakker, J., *Reisboek voor de Provincie Drenthe* (Assen 1951).

Bakker, J., *Reisboek voor de Provincie Drenthe* (Assen 1952).

Bakker, J., *Reisboek voor de Provincie Drenthe* (Assen 1958).

Beckers, T.A.M. en H. van der Poel, *Vrijetijd tussen vorming en vermaak: een inleiding tot de studie van vrijetijd* (Antwerpen en Leiden 1990).

Bergen, A.E. van en H. Zandbergen, *Van stroomtram tot DVM* (Amsterdam/Dieren 1985).

Bodt, S.M.F. de, *De Haagse School in Drenthe* (Assen 1997).

Boshart, M., *De Grote Uittocht: Openluchtrecreatie in Nederland* (Alphen a/d Rijn 1973).

Cohen, J.W. e.a., *Naar Drenthe! Neêrlands Pompeji: Toeristenland en Vacantie-oord bij uitstek* (Assen 1928).

Doorn, J.W.M van, M.J. Kusters en K. Meulemeester, *Toeristisch Beleid in De Lage Landen* (Den Haag 1981).

Doyle, W., *The French Revolution: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Drents Landbouwgenootschap, *Deining Om De Drentse Aa : Rapport Van Het Hoofdbestuur Van Het Drents Landbouwgenootschap - Vastgesteld in Zijn Vergadering Van 4 September 1967* (Assen 1967).

Groneman, F.G., *Geïllustreerde gids voor Noord-Oost Drenthe: wandelingen over den Hondsrug in Groningen en in Noord-Oost Drenthe* (Utrecht 1906).

Hanskamp, B., *Bewogen Ruimte: De ruimtelijke ontwikkeling van Drenthe 1942-1970* (Assen 2012).

Havard, H., *De bedreigde grenzen. Een togt door de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg* (Haarlem 1876).
Vertaald door: Campbell, S.M.

Hertz-Penn, G.A., *75 Zuidlaren! VVV Zuidlaren [1911-1986]* (Zuidlaren 1986).

- Karsten, L., *De achturedag: arbeidsverkorting in historisch perspectief, 1817-1919* (Amsterdam 1990).
- Keynes, J.M., *Essays in Persuasion* (New York 1963).
- Linthorst Homan, J., *Reisboek voor de Provincie Drente* (Assen 1934)
- Modderkolk, F., E. Stapelveld en H. de Vroome, *Stroomdallandschap Drentsche A Beschrijving En Gedachtenplan Met Betrekking Tot Het Beheer En Agrarisch Gebruik, De Landschappelijke En Recreatieve Ontwikkeling* (Assen 1965).
- Mulder, A.F., *Territoriumverschijnselen in Een Recreatielandschap : Een Sociaal-Geografisch Onderzoek Naar De Structuur Van Het Territorium En Naar De Plaatskeuze in De Vrije Tijd Bij Bewoners Van "De Fransche Kamp" Te Bussum* (Delft: Delftse Universitaire Pers, 1974).
- Palmer, R.R., J. Colton en L. Kramer, *A History of the Modern World since 1815* (Boston 2007).
- Pieper, J., *Leisure the Basis of Culture* (Toronto 1998).
- Pot, L.J., *Gids voor Zuidlaren en omgeving: uitgave van de Vereeniging van Vreemdelingenverkeer "op den Hondsrug" Zuidlaren (Drenthe)* (1924 Assen).
- Provinciale VVV Drenthe, *Drenthe: gids voor vrije tijd en vakantie* (Assen 1974).
- Provinciale VVV Drenthe, *Mooi Drenthe: Toeristenhandboek* (Meppel 1939).
- Raven, R.M., *Strijd om de ruimte: Het landschap rondom Grolloo in het krachtenveld van landbouw, recreatie, natuur en wonen tussen 1950 en 2010* (Hooghalen 2012).
- Simons, W.J., *Daar fietst men toch zo heerlijk heen* (Assen 1990).
- Sluiter, J.W., *Beknopt overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven* (Leiden 1967).
- Spek, T., *Het Drentse Esdorpenland: Een Historisch Geografische Studie* (Utrecht 2004).
- Staal, P., *Automobilisme in Nederland* (Zutphen 2003).
- Stellinga, B., *Dertig Jaar Privatisering, Verzelfstandiging En Marktwerking* (Amsterdam 2012).
- Veen, C. van der, J. Tits en B. Boivin, *100 jaar automobilititeit in Drenthe* (Assen 2007).
- Woestenburg, M., J. Lengkeek en W. Timmermans, *Recreatie En Landschap: Van Bermtourisme Tot Dance Valley* (Wageningen 2009).
- Zingstra, T., *Het Berenkuilse Berenboek* (Groningen 1992).

Rapporten:

Briene, M. & M. Wienhoven, *Toerisme in Drenthe: 'in roerige tijden'. De economische betekenis van toerisme en recreatie in Drenthe* (Rotterdam 2010).

Overlegorgaan Drentsche Aa *Het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa Bioplan 2.0* (2013). Beschikbaar via: <<http://www.drentscheaa.nl/documents/organisatie-en-beleid/actualisatie-bio-plan-2012.xml?lang=nl>>.

Artikelen/ tijdschriften:

Aarden, M., 'Mooie landschappen krijgen sterren van natuurminnaar' in: *de Volkskrant* 17 augustus (2005).

ANWB, 'Drenthe' in: *Eigen land met open ogen* afl. 7 ('s Gravenhage 1969).

Bartelds, T., 'Recreatie Als Volwaardige Bron Van Inkomsten,' in: *Kijk op het Noorden* 14 afl. 66 (1982)

Blonk, A. en J.P. Kruijt, 'De Besteding Van De Vrije Tijd Door De Nederlandse Arbeiders: Uitkomsten Van Een Enquete Onder 621 Nederlandse Arbeiders' in: *Nutsboekery* afl. 16 (Amsterdam 1936).

Bontekoe, G.A., 'Pioniers van het personenvervoer per autobus in Drenthe' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* afl. 79 (1961) 24-50.

Bos, J., '100 jaar Drenthe, de Drenten en hun vervoer' in: *Als de dag van Gisteren* afl. 1 (1992)

Brink, E.J., 'Camera En Kunst, Geert Jannes Landweer (1859-1924), De Haagse School En De Musealisering Van Het Drentse Landschap,' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* (2004) 48-67.

Huisman, D., 'Rekreatief in de oude laantschap: 1945-1955' in: *de Klapekster* (1987).

Huisman, D., 'Rekreatief in de oude laantschap: 1955-1965' in: *de Klapekster* (1987).

Hulst, F., '100 jaar Drenthe, de Drenten en het toerisme' in: *Als de dag van Gisteren* afl. 9 (1992).

Kampeervereniging Mooi Zeegse, *de Klapekster* afl. 43 (november 2012).

Kneafsey, M., 'Tourism and Place Identity: A casestudy in rural Ireland' in: *Irish Geography* 31 afl. 2 (1998).

Lonsain, B., 'Het reizen en het verkeer in den ouden tijd' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* afl. 33 (1915) 163-187.

Mulder, R.D., 'Twee en een halve eeuw tolheffing en toerisme in Drenthe (1700-1950)' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* afl. 90 (1973) 15-37.

O'Connor, B., 'Myths and mirrors: tourist images and national identity' in: O'Connor, B. en M. Cronin, *Tourism in Ireland: A Critical Analysis* (Cork: Cork University Press 1993) 65-85.

Archiefbronnen:

Drents Archief

Bestuursarchief Drenthe, toegangsnr. 0923 inv.nr. 11657, *Stukken betreffende afzonderlijke onderwerpen: Ontwerpnota inzake de recreatie 1962-1964.*

Provinciale Planologische Dienst Drenthe, 0915 inv.nr. 283, *Stukken betreffende de recreatieve ontwikkeling van Drenthe 1957-1960.*

Provinciale Planologische Dienst Drenthe, toegangsnr. 0915 inv.nr. 289, *Stukken betreffende het beleidsprogramma recreatie en toerisme in Drenthe 1984-1985.*

Provinciale VVV Drenthe, toegangsnr. 0726 inv.nr. 13, *Jaarverslagen van de vereniging 1936-1939, 1941-1943, 1945, 1949, 1952, 1953, 1955-1959, 1961-1988.*

Provinciale VVV Drenthe, toegangsnr. 0726 inv.nr. 24, *Folders en brochures betreffende toerisme in Drenthe 1964-ca.1988.*

Gemeentearchief Aa en Hunze:

Gemeentearchief Anloo, inv.nr. 208, *Stukken betreffende de verkoop van kavels op het zomerhuisjesterrein te Schipborg + objectdossier de Holle Drift.*

Gemeentearchief Anloo, inv.nr. 980, *Verslagen en Rapporten van sociaal-geografische onderzoeken binnen de gemeente Anloo 1947-1982.*

Gemeentearchief Anloo, inv.nr. 1924, *Stukken betreffende het verlenen van vergunningen voor de bouw van recreatieverblijven 1928-1961.*

Gemeentearchief Anloo, inv.nr. 1209, *Stukken betreffende het vaststellen, wijzigen en aanvullen van een verordening op het bouwen en bewonen van zomerhuisjes in de gemeente en een verordening inzake voorschriften voor het verlenen van een vergunning voor het bouwen en bewonen van zomerhuisjes 1933-1936.*

Gemeentearchief Rolde, inv.nr. 1784, *Stukken betreffende het kampeer en vakantiecentrum de Berenkuil 1935-1939.*

Gemeentearchief Rolde, inv.nr. 1785, *Stukken betreffende het kampeer en vakantiecentrum de Berenkuil 1949-1952.*

Gemeentearchief Rolde, inv.nr. 1793, *Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van de verordening op de recreatiwoonverblijven, alsmede de stukken betreffende de inventarisatie van de situatie op de kampeerterreinen 1984-1985.*

Gemeentearchief Rolde, inv.nr. 1814, *Stukken naar het onderzoek van de toeristische en recreatieve capaciteit van de Gemeente Rolde met rapport 'Rolde....vol?' 1997.*

Gemeentearchief Rolde, inv.nr. 1850, *Agenda's, notulen en verslagen van vergaderingen van het bestuur van de stichting 1952-1973.*

Gemeentearchief Tynaarlo:

Inventarisatie Bouwvergunningen Gemeente Vries en Zuidlaren, beschikbaar via archivaris.

Gemeentearchief Tynaarlo, Archief van het Gemeentebestuur van Zuidlaren 1811-1997, inv.nr. 235.

Gemeentearchief Tynaarlo, Archief van het Gemeentebestuur van Zuidlaren 1811-1997, inv.nr. 2286.

Gemeentearchief Tynaarlo, Archief van het Gemeentebestuur van Zuidlaren 1811-1997, inv.nr. 2671.

Collectie Hanskamp:

Onbekend, *Historie fietspaden* (1965).

Provinciale Planologische Dienst van Drenthe, *Een beknopte beschrijving van Vries* (1956).

Provinciale Planologische Dienst van Drenthe, *Rapport Gemeente Vries* (1956).

Muyzenberg, G.A.M. van den, *Inleiding i.v.m. Onthulling Centraal Rijwielpadenplan* (1973).

Schut, B., *Drentse fietspaden- om te volgen!* (circa 1967).

Wieringa, *Naamloos document over Drentsche fietspaden* (1955).

Interviews:

L. Heerma van Voss (radio-interview), OVT, 12 juni 2005. Beschikbaar via: www.geschiedenis24.nl.

M. en W. Niemeijer, Zeegse, 22 juli 2014.

J.B. Vledder, Zeegse, 22 juli 2014.

Echtpaar Leeuwerke, Grolloo, 31 juli 2014.

Receptie Berenkuil, Grolloo, 31 juli 2014.

Websites:

Boerencampings Drenthe, www.kamperen-bij-de-boer.com - 12 augustus 2014.

Camping Lente van Drenthe, www.lentevandrenthe.nl - 24 augustus 2014.

Kamp Westerbork, transporten,
<http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/durchgangslager/transporten/index.html#/index> – 12 november 2014.

Kampeervereniging Mooi Zeegse, www.kampeerverenigingmooizeegse.nl – meerdere malen geraadpleegd.

Molukse treinkaping bij de Punt 1977,
http://www.isgeschiedenis.nl/nieuws/gewelddadig_einde_molukse_treinkaping_de_punt/ - 12 november 2014.

NPO Andere tijden, 100 jaar woningwet,
<http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2000-2001/Honderd-jaar-Woningwet.html> – 25 januari 2015.

Rol van netwerkorganisatie in de ontwikkeling van regionaal toerisme,
http://geo.kuleuven.be/projecten/index.htmproject_id=509&category=0&select_name=ALLE&title=&dsyyyy=2014&deyyyy=2015 – 27-03-2014.

Telos Brabants Centrum voor Duurzame Ontwikkeling,
<http://www.telos.nl/telos/medewerkers/mbeckers/default.aspx> – 13 februari 2014.

Stationsweb Lijnlijsten, <http://www.stationsweb.nl/lijlijst.asp?lijn=61> - 12 november 2014.

Stichting Bos en Hout,
<http://www.probos.nl/images/pdf/bosberichten/bosenhoutberichten1992-02.pdf> – 20 juni 2015.

Wat was waar, www.watwaswaar.nl – meerdere malen geraadpleegd.

Emailcontact:

Jan Glas, eigenaar Camping de Vledders, 2 juli 2014.

Jan Bos, webmaster site Mooi Zeegse en redacteur de Klapekster, meerdere malen emailcontact in 2014 en 2015.

Saskia van Dijk, adviseur cultuurhistorie en ruimte bij Provincie Drenthe, 19 oktober 2014.

Topografische Kaarten:

Kadaster, Bonnebladen omstreeks 1930, te raadplegen via www.watwaswaar.nl.

Kadaster, Topografische kaart omstreeks 1960, te raadplegen via www.watwaswaar.nl.

Kadaster Topografische kaart omstreeks 1980, te raadplegen via www.watwaswaar.nl.

Afbeeldingen:

Afbeelding 2.1: Hutten van Vincent Van Gogh (1883). Bron: Website van Gogh museum.

Afbeelding 2.2: Een omnibus te Nieuw-Schoonbeek tussen 1915 en 1925. Bron: Beeldbank Drents Archief.

Afbeelding 2.3: Recreatie bij Paviljoen Duinoord (1930) Bron: Website Oudzuidlaren.

Afbeelding 2.4: Een familie aan het recreëren in de omgeving Zeegse (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek.

Afbeelding 2.5: Recreatie bij Paviljoen Duinoord, Zeegse (1959). Bron: Website Oudzuidlaren.

Afbeelding 2.6: Hotel Duinoord, Zeegse (1981). Bron: Website Oudzuidlaren.

Afbeelding 3.1: Een ansichtkaart uit Zeegse (1929). Bron: Website Zeegse dorpsbelang.

Afbeelding 3.2: De trein komt aan op station Vries-Zuidlaren (jaartal onbekend). Bron: Website Stationsweb.

Afbeelding 3.3: Fietspad bij zandverstuiving Zeegse (jaartal onbekend) Bron: Website Zeegse Dorpsbelang.

Afbeelding 3.4: Jeugdverkeerspark Assen (Jaren zestig). Bron: Website nicospilt.com.

Figuur 3.1: Grafiek Percentage aandeel in reizigerskilometers. Bron: Staal (2003) 118.

Afbeelding 4.1: Vakantiehuisje op de heide (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek

Afbeelding 4.2: Fietspadenplan 1938. Bron: Collectie Hanskamp.

Afbeelding 4.3: Een slecht onderhouden fietspad. Bron: Simons (1990) 46.

Afbeelding 4.4: Centraal Rijwielpadenplan Drenthe 1953. Bron: Simons (1990) 79.

Afbeelding 4.5: Zwemmen in de Drentsche Aa (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek

Afbeelding 4.6: Volleyballen (jaartal onbekend). Bron: Theo Spek.

Afbeelding 4.7: De Kymmelsberg bij Zuidlaren (jaren twintig). Bron: Website Oudzuidlaren.

Afbeelding 5.1: Mooi Zeegse (jaartal onbekend). Bron: Website Zeegse dorpsbelang.

Afbeelding 5.2 en 5.3: Links een hardboard huisje en rechts een houten huisje. Bron: Anita Pigmans

Afbeelding 5.4: Mooi Zeegse Kamp Zuid (jaartal onbekend). Bron: Website Zeegse dorpsbelang

Afbeelding 5.5: Het volleybalveld bij Mooi Zeegse Zuid. Bron: Anita Pigmans.

Afbeelding 5.6: De eerste kampeerdere op de Berenkuil (1952). Bron: Zingstra (1992) 7.

Afbeelding 5.7: De toegangspoort van de Berenkuil. Themaweeek Wilde westen. Bron: Anita Pigmans

Bijlage 1 Zomerhuisjes

1.1 Zomerhuisjes Pioniersfase

1900	Villapark 8	Tynaarlo	238404,498	565828,643	BAG
1905	Schapedrift 19	Zeegse	239551,414	564645,031	BAG
1910	Stationsstraat 23	Tynaarlo	238202,072	566332,023	Bouwvergunningen Vries
1916	Schapedrift 15	Zeegse	239633,741	564714,125	Bouwvergunningen Vries
1920	Gieterweg 6e	Gasselte	249039,451	555734,828	BAG
1925	Schapedrift 13	Zeegse	239658,89	564770,755	BAG
1925	Schapedrift 11	Zeegse	239659,949	564777,634	BAG
1925	Koeweg 11	Zeegse	240017,203	564889,783	Bouwvergunningen Vries
1925	Koeweg 11	Zeegse	240017,203	564889,783	Bouwvergunningen Vries
1928	Schapedrift 3	Zeegse	239764,151	564954,553	BAG
1928	Duinrand 2	Zeegse	239798,858	565441,262	Bouwvergunningen Vries
1928	Duinrand 4	Zeegse	239799,916	565393,637	Bouwvergunningen Vries
1928	Groningerstraat 15	Zuidlaren	242230,521	568939,143	Bouwvergunningen Zuidlaren
1928	Duinrand 2	Zeegse	239798,858	565441,262	Bouwvergunningen Vries
1928	Duinrand 4	Zeegse	239799,916	565393,637	Bouwvergunningen Vries
1928	Groningerstraat 15	Zuidlaren	242230,521	568939,143	Bouwvergunningen Zuidlaren
1929	Gasselterstraat 7	Drouwen	249113,526	553249,634	BAG
1929	Koeweg 15	Zeegse	240022,131	564724,803	BAG
1929	Koeweg 3	Zeegse	239792,508	565032,215	Bouwvergunningen Vries
1929	Duinrand 7	Zeegse	239865,252	565357,064	Bouwvergunningen Vries
1929	Koeweg 3	Zeegse	239792,508	565032,215	Bouwvergunningen Vries
1929	Duinrand 7	Zeegse	239865,252	565357,064	Bouwvergunningen Vries
1929		Aa en Hunze	241168,79	565155,083	P 1924

1.2 Zomerhuisjes Fase 2

1929		Aa en Hunze	241168,79	565155,083	P 1924
1930	Kampweg 2	Zeegse	239574,482	565655,429	Bouwvergunningen Vries
1930	Okkenveen 1	De Punt	238292,573	569473,837	Bouwvergunningen Vries
1930	Okkenveen 2	De Punt	238339,537	569482,436	Bouwvergunningen Vries
1930	Okkenveen 3	De Punt	238368,641	569580,332	Bouwvergunningen Vries
1930	Okkenveen 5	De Punt	238293,235	569623,989	Bouwvergunningen Vries
1930	Duinrand 8	Zeegse	239872,476	565331,623	Bouwvergunningen Vries
1930	Zeegserweg 2	Schipborg	240735,175	566390,741	BAG
1930		Aa en Hunze	241145,639	565146,815	P 1924
1930	Hanjo en Jori	Aa en Hunze	241119,147	565140,844	P 1924
1931	Karrespoor 1	Zeegse	239566,545	565548,934	Bouwvergunningen Vries
1931	Schapedrift 23	Zeegse	239447,327	564543,008	Bouwvergunningen Vries
1932	Duinrand 5	Zeegse	239797,394	565380,262	Bouwvergunningen Vries
1932	Kampweg 6	Zeegse	239555,3	565748,034	Bouwvergunningen Vries
1932	Veentjesweg 7	Zeegse	239299,337	565666,365	Bouwvergunningen Vries
1932	Veentjesweg 9	Zeegse	239295,633	565680,653	Bouwvergunningen Vries
1932	Zuidlaarderweg	Tynaarlo	237703,226	566492,617	Bouwvergunningen Vries
1932	Kampweg 2	Zeegse	239574,482	565654,768	Bouwvergunningen Vries
1932	Vosbergerlaan	Paterswolde			Bouwvergunningen Eelde
1932	Groningerstraat	Zuidlaren	242156,977	568972,412	Bouwvergunningen Zuidlaren
1932	Hiljo	Aa en Hunze	240496,99	565978,257	P 1924
1932	Hanneke	Aa en Hunze	240525,433	566016,622	P 1924
1932	Week End	Aa en Hunze	241134,223	565042,011	P 1924
1932	Uit 't Gedrang	Aa en Hunze	241161,211	565135,562	P 1924
1932	Happy Day	Aa en Hunze	240834,687	566044,945	P 1924
1933	Heikant 2	Zeegse	240046,103	565283,689	Bouwvergunningen Vries
1933	Koeweg 13	Zeegse	240036,181	564838,527	Bouwvergunningen Vries
1933	Okkenveen 6	De Punt	238176,156	569639,864	Bouwvergunningen Vries
1933	Schipborgerweg	Zeegse	240165,011	565025,213	Bouwvergunningen Vries
1933	Schipborgerweg	Zeegse	239672,224	565601,344	Bouwvergunningen Vries
1933	Veenplasweg 2	Zeegse	239531,641	565659,486	Bouwvergunningen Vries
1933	Zandrivier 1	Zeegse	239947,567	565137,198	Bouwvergunningen Vries
1933	Zandrivier 4	Zeegse	239886,713	565096,452	Bouwvergunningen Vries
1933	Zeegsersteeg	Zeegse	239336,379	565903,433	Bouwvergunningen Vries
1933	Hoofdweg 25	Zeegse	239373,934	564593,566	Bouwvergunningen Vries
1933	Villapark 6	Tynaarlo	238424,03	565709,206	Bouwvergunningen Vries
1933	Schapedrift 5	Zeegse	239749,312	564913,596	Bouwvergunningen Vries
1933	Duivenberg	Aa en Hunze	241311,892	565083,116	P 1924
1933		Aa en Hunze	241338,483	564745,11	P 1924
1933	Onder 't Riet	Aa en Hunze	241636,483	565066,512	P 1924
1933	Colluma	Aa en Hunze	241853,441	565241,138	P 1924
1933	Nelmaroom	Aa en Hunze	240787,591	565968,744	P 1924
1933	Frederik	Aa en Hunze	241156,222	565167,651	P 1924
1933		Aa en Hunze	242314,443	565304,135	P 1924
1933		Aa en Hunze	240954,708	566276,14	P 1924
1933	Hilda	Aa en Hunze	240968,599	566317,812	P 1924
1933	Beja	Aa en Hunze	240992,412	566344,271	P 1924
1933	Ons Plekje	Aa en Hunze	240985,136	566368,745	P 1924
1933	Ineke	Aa en Hunze	241006,302	566384,62	P 1924
1933		Aa en Hunze	241028,792	566433,568	P 1924

1933	De Zwaluw	Aa en Hunze	241034,084	566439,521	P 1924
1934	Dennenlaan 9	Zeegse	239358,185	565854,529	Bouwvergunningen Vries
1934	Koeweg 7	Zeegse	239909,842	564940,391	Bouwvergunningen Vries
1934	Schipborgerwe	Zeegse	240102,834	565045,056	Bouwvergunningen Vries
1934	Veentjesweg 1	Zeegse	239421,575	565571,644	Bouwvergunningen Vries
1934	Veentjesweg 1	Zeegse	239234,778	565763,203	Bouwvergunningen Vries
1934	Veentjesweg 4	Zeegse	239336,379	565721,928	Bouwvergunningen Vries
1934	Zandrivier 8	Zeegse	240008,422	565064,702	Bouwvergunningen Vries
1934	Villapark 3	Tynaarlo	238263,956	565715,821	Bouwvergunningen Vries
1934	Villapark 5	Tynaarlo	238345,977	565629,169	Bouwvergunningen Vries
1934	Vosbergerlaan	Eelde	234558,68	573584,739	Bouwvergunningen Eelde
1934	De Bloemert 1	Midlaren	241418,788	570648,816	Bouwvergunningen Zuidlaren
1934	Groningerstraa	Zuidlaren	242174,618	568722,933	Bouwvergunningen Zuidlaren
1934	't Hoefijzer	Aa en Hunze	240898,32	565787,92	P 1924
1934	De Hoogte	Aa en Hunze	240937,903	565796,567	P 1924
1934	Het Hoefijzer	Aa en Hunze	241179,997	565625,91	P 1924
1934		Aa en Hunze	241639,79	565096,278	P 1924
1934	De Rietmuts	Aa en Hunze	241753,297	565075,996	P 1924
1934	Bos en Hei	Aa en Hunze	241955,306	565132,643	P 1924
1934	De Kiewiet	Aa en Hunze	241075,094	566528,818	P 1924
1934	Op de Barg	Aa en Hunze	241069,141	566394,541	P 1924
1935	Dennenlaan 5	Zeegse	239418,378	565767,216	Bouwvergunningen Vries
1935	Schipborgerwe	Zeegse	240406,047	565718,555	Bouwvergunningen Vries
1935	Villapark 4	Tynaarlo	238296,679	565733,777	Bouwvergunningen Vries
1935	Vosbergerlaan	Paterswolde			Bouwvergunningen Eelde
1935	Boslaan 6	Zuidlaren	241526,882	567925,454	Bouwvergunningen Zuidlaren
1935	Dennenlaan 7	Zeegse	239395,421	565812,652	BAG
1935	Dennenlaan 6	Zeegse	239451,174	565827,077	BAG
1935	Dennenlaan 3	Zeegse	239441,956	565721,444	BAG
1935	Dennenlaan 1	Zeegse	239478,468	565678,247	BAG
1935	Duinrand 1	Zeegse	239779,245	565452,943	BAG
1935	Zandrivier 3	Zeegse	239997,527	565133,094	BAG
1935	Bospad 4	Zeegse	240124,196	565189,649	BAG
1935	Koeweg 7a	Zeegse	239945,369	564914,314	BAG
1935	Sans Souci	Aa en Hunze	241872,068	565026,271	P 1924
1935	Aaltje	Aa en Hunze	241955,306	565134,643	P 1924
1936	Kampweg 4	Zeegse	239563,237	565703,716	Bouwvergunningen Vries
1936	Kampweg 8	Zeegse	239508,336	565894,216	Bouwvergunningen Vries
1936	Villapark 1	Tynaarlo	238289,753	565875,232	Bouwvergunningen Vries
1936	Dennenlaan 2	Zuidlaren	240065,122	567746,904	Bouwvergunningen Zuidlaren
1936	Meerzicht 3	Midlaren	242721,621	570187,823	Bouwvergunningen Zuidlaren
1936	Meerzicht 5	Midlaren	242742,126	570207,666	Bouwvergunningen Zuidlaren
1936	Meerzicht 7	Midlaren	242759,986	570231,479	Bouwvergunningen Zuidlaren
1936		Aa en Hunze	240766,548	566253,806	P 1924
1936		Aa en Hunze	240896,856	566023,486	P 1924
1936	Sonnehoeck	Aa en Hunze	240772,245	566026,424	P 1924
1937	Dennenlaan 10	Zeegse	239393,242	565912,076	Bouwvergunningen Vries
1937	Zeegsersteeg	Zeegse	239794,109	566028,845	Bouwvergunningen Vries
1937	Villapark 7	Tynaarlo	238394,925	565805,779	Bouwvergunningen Vries
1937	Hogeweg 2	Zuidlaren	242706,782	567067,232	Bouwvergunningen Zuidlaren

1937	Verlengde Sta	Zuidlaren	240027,573	567371,01	Bouwvergunningen Zuidlaren
1937	De Koekoek	Aa en Hunze	242003,778	565157,076	P 1924
1937		Aa en Hunze	242104,787	565243,184	P 1924
1937		Aa en Hunze	242194,084	565482,5	P 1924
1937	Trijnwio	Aa en Hunze	242267,739	565621,427	P 1924
1938	Zandrivier 2	Zeegse	239827,975	565105,977	Bouwvergunningen Vries
1938	Villapark 2	Tynaarlo	238233,529	565783,289	Bouwvergunningen Vries
1938	Vosbergerlaan	Paterswolde	234531,989	573620,254	Bouwvergunningen Eelde
1938	Verlengde Sta	Zuidlaren	239637,973	567114,363	Bouwvergunningen Zuidlaren
1938		Aa en Hunze	241760,176	564992,429	P 1924
1938		Aa en Hunze	241293,773	565098,511	P 1924
1939	Duinrand 9	Zeegse	239973,342	565292,949	Bouwvergunningen Vries
1939	Duinweg 9	Midlaren	239840,942	570186,852	Bouwvergunningen Zuidlaren
1939	Meerzicht 10	Midlaren	242572,793	570000,629	Bouwvergunningen Zuidlaren
1939	Meerzicht 15	Midlaren	242722,944	570138,213	Bouwvergunningen Zuidlaren
1939	Meerzicht 8	Midlaren	242611,819	570046,27	Bouwvergunningen Zuidlaren
1940	Koeweg 5	Zeegse	239856,008	564959,19	Bouwvergunningen Vries
1940	Dennenlaan 5	Zeegse	239418,916	565768,288	Bouwvergunningen Vries
1941	Koeweg 1	Zeegse	239724,774	565087,249	Bouwvergunningen Vries
1941	Zeegsersteeg	Zeegse	239336,365	565903,702	Bouwvergunningen Vries
1942	Zandrivier 6	Zeegse	239951,258	565086,19	Bouwvergunningen Vries
1942	Zandrivier 7	Zeegse	240079,846	565150,22	Bouwvergunningen Vries
1942	Bospad 2	Zeegse	240161,338	565118,999	Bouwvergunningen Vries
1942	Meerzicht 11	Midlaren	242762,116	570185,082	Bouwvergunningen Zuidlaren
1942	Meerzicht 13	Midlaren	242742,933	570163,915	Bouwvergunningen Zuidlaren
1942	Meerzicht 9	Midlaren	242781,298	570212,863	Bouwvergunningen Zuidlaren
1943	Meerzicht 12	Midlaren	242635,777	570024,347	Bouwvergunningen Zuidlaren
1943	Meerzicht 14	Midlaren	242662,235	570050,806	Bouwvergunningen Zuidlaren
1944	Duinrand 2	Zeegse	239798,329	565442,32	Bouwvergunningen Vries
1946	Verlengde Sta	Westlaren			Bouwvergunningen Zuidlaren
1946	Meerzicht 20	Midlaren	242697,954	570091,816	Bouwvergunningen Zuidlaren
1948	Lijsterbeslaan	Zuidlaren	240318,324	567859,888	Bouwvergunningen Zuidlaren
1949	Bospad 5	Zeegse	239982,942	565207,965	Bouwvergunningen Vries
? voor 1935	Zomerweelde	Aa en Hunze	241956,306	565134,643	P 1924
Voor 1937	Erica	Aa en Hunze	240688,394	566715,978	P 1924

1.3 Zomerhuisjes Fase 3

1950	Dennenlaan 2	Zuidlaren	240064,598	567746,867	Bouwwerunningen Zuidlaren
1950	Dennenlaan 5	Zeegse	239417,688	565767,735	Bouwwerunningen Vries
1950	Kampweg 3	Zeegse	239531,121	565740,424	BAG
1950	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239902,492	568551,255	BAG
1950	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240173,899	568703,671	BAG
1950	Dennenlaan 2	Zuidlaren	240064,598	567746,867	Bouwwerunningen Zuidlaren
1950	Dennenlaan 5	Zeegse	239417,688	565767,735	Bouwwerunningen Vries
1950	Kampweg 3	Zeegse	239531,121	565740,424	BAG
1950	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239902,492	568551,255	BAG
1952	Zandrivier 5	Zeegse	240040,783	565139,348	Bouwwerunningen Vries
1953	Bospad 6	Zeegse	240069,358	565218,856	Bouwwerunningen Vries
1953	Meerzicht 8	Midlaren	242614,61	570044,191	Bouwwerunningen Zuidlaren
1953	Schipborgerweg 17	Zeegse	239825,147	565736,646	Bouwwerunningen Vries
1954	Bospad 8	Zeegse	240007,048	565260,131	Bouwwerunningen Vries
1954	Kampweg 1	Zeegse	239458,698	565909,949	Bouwwerunningen Vries
1954	Koeweg 17	Zeegse	240091,075	564103,419	BAG
1954	Schipborgerweg 15	Zeegse	239787,444	565696,297	Bouwwerunningen Vries
1955	Akkerweg 1	Zeegse	239744,177	565726,952	BAG
1955	Akkerweg 3	Zeegse	239723,231	565778,674	Bouwwerunningen Vries
1955	Larixlaan 1	Zeegse	239694,839	565653,964	Bouwwerunningen Vries
1955	Larixlaan 11	Zeegse	239539,396	565946,329	Bouwwerunningen Vries
1955	Larixlaan 12	Zeegse	239596,282	565950,298	Bouwwerunningen Vries
1955	Meerwijk 1	Midlaren	241721,441	570379,551	Bouwwerunningen Zuidlaren
1955	Meerwijk 14	Midlaren	241894,082	570529,702	Bouwwerunningen Zuidlaren
1955	Meerwijk 20	Midlaren	241967,504	570559,468	Bouwwerunningen Zuidlaren
1955	Kavel 4	Mooi Schipborg	241376,763	566113,945	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 5	Mooi Schipborg	241296,329	566086,429	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 7	Mooi Schipborg	241340,779	566102,833	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 10	Mooi Schipborg	241253,467	566019,224	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 11	Mooi Schipborg	241270,4	565996,999	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 13	Mooi Schipborg	241314,85	565976,891	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 16	Mooi Schipborg	241252,408	565961,545	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 18	Mooi Schipborg	241285,746	565932,441	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 19	Mooi Schipborg	241304,796	565944,082	Gemeentearchief Anloo 208
1955	Kavel 8	Mooi Schipborg	241273,575	566045,683	BAG
1955	Kavel 9	Mooi Schipborg	241289,979	566017,637	BAG
1955	Kavel 17	Mooi Schipborg	241268,283	565964,191	BAG
1955	Kavel 20	Mooi Schipborg	241324,375	565947,257	BAG
1955	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239516,027	568135,245	BAG
1956	Akkerweg 7	Zeegse	239668,991	565956,607	Bouwwerunningen Vries
1956	Houtweg 2	Zeegse	239617,449	565747,23	Bouwwerunningen Vries
1956	Karrespoor 5	Zeegse	239487,141	565591,125	Bouwwerunningen Vries
1956	Larixlaan 10	Zeegse	239637,292	565910,61	Bouwwerunningen Vries
1956	Larixlaan 6	Zeegse	239672,35	565762,443	Bouwwerunningen Vries
1956	Larixlaan 7	Zeegse	239629,355	565806,1	Bouwwerunningen Vries
1956	Larixlaan 9	Zeegse	239612,818	565847,772	Bouwwerunningen Vries
1956	Kavel 12	Mooi Schipborg	241292,625	565989,062	Gemeentearchief Anloo 208
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249097,651	553198,834	BAG
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249116,701	553229,393	BAG
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249050,025	553208,756	BAG

1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249033,357	553227,806	BAG
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249026,61	553256,381	BAG
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249044,072	553264,318	BAG
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249098,444	553075,009	BAG
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249079,791	553065,484	BAG
1957	Gasselterstraat 7	Drouwen	249081,379	553040,48	BAG
1957	Houtweg 6	Zeegse	239551,485	565843,458	Bouwwerunningen Vries
1957	Larixlaan 2	Zeegse	239741,803	565672,485	Bouwwerunningen Vries
1957	Meerwijk 7	Midlaren	241756,499	570423,207	Bouwwerunningen Zuidlaren
1957	Oude Anloërweg 5	Zuidlaren	242791,807	565579,12	Bouwwerunningen Zuidlaren
1957	Kavel 1	Mooi Schipborg	241313,792	566144,637	Gemeentearchief Anloo 208
1958	Zandrivier 7	Zeegse	240079,809	565150,593	Bouwwerunningen Vries
1958	Kavel 2	Mooi Schipborg	241331,783	566150,458	Gemeentearchief Anloo 208
1958	Kavel 15	Mooi Schipborg	241229,125	565959,428	Gemeentearchief Anloo 208
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249069,525	552959,139	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249024,017	552956,493	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249006,025	552954,376	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248978,508	552941,676	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248958,797	552937,84	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249053,65	552938,501	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249012,904	552930,563	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248990,679	552927,388	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248963,559	552915,085	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249060	552912,572	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249038,304	552908,338	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248993,854	552904,105	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249068,467	552889,818	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249051,004	552888,759	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249023,488	552892,463	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248976,26	552869,577	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249051,004	552836,372	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249029,838	552844,309	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249013,963	552828,963	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249021,371	552812,03	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248998,286	552797,544	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249084,871	552795,626	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249059,802	552768,44	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249061,588	552795,626	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249021,9	552786,101	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	248999,609	552781,007	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249085,599	552771,747	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249008,869	552751,903	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249109,411	552709,57	BAG
1959	Gasselterstraat 7	Drouwen	249057,156	552685,757	BAG
1959	Steenhopenweg 1a	Drouwen	249149,76	552698,325	BAG
1959	Villapark 6a	Tynaarlo	238342,816	565790,886	Bouwwerunningen Vries
1960	Borgweg 10	Schipborg	240866,806	566411,246	BAG
1960	Bospad 1	Zeegse	240120,228	565136,732	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249155,052	552723,46	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249143,146	552782,992	BAG

1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249123,5	552880,293	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249121,913	552900,401	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249114,505	552930,563	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249109,213	552953,847	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249131,385	552978,876	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249082,755	552948,026	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249086,459	552929,505	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249085,4	552904,634	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249099,688	552911,513	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249088,575	552881,351	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249097,571	552864,417	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249103,921	552825,788	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249106,567	552804,092	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249114,703	552782,33	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249112,057	552762,487	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249153,729	552752,565	BAG
1960	Gasselterstraat 7	Drouwen	249119,333	552739,335	BAG
1960	Houtweg 4	Zeegse	239584,558	565791,202	Bouwvergunningen Vries
1960	Kavel 3		241355,596	566130,349	Archief Anloo Inv. 208
1960	Kavel 6		241318,554	566097,541	Archief Anloo Inv. 208
1960	Larixlaan 8	Zeegse	239687,953	565821,541	BAG
1960	Veentjesweg 2	Zeegse	239391,156	565704,97	BAG
1960	Verlengde Looweg 10	Gieten	249036,607	557341,725	BAG
1960	Verlengde Looweg 11	Gieten	249027,346	557369,506	BAG
1960	Verlengde Looweg 2	Gieten	249123,258	557081,771	BAG
1960	Verlengde Looweg 3	Gieten	249112,013	557117,49	BAG
1960	Verlengde Looweg 4	Gieten	249101,43	557155,194	BAG
1960	Verlengde Looweg 6	Gieten	249093,492	557230,6	BAG
1960	Verlengde Looweg 7	Gieten	249061,081	557255,735	BAG
1960	Verlengde Looweg 8	Gieten	249052,482	557283,517	BAG
1960	Verlengde Looweg 9	Gieten	249042,56	557313,944	BAG
1960	Zuidlaarderweg 3	Tynaarlo	237703,291	566493,277	Bouwvergunningen Vries
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239541,427	568155,354	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239525,552	568196,1	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239523,965	568195,041	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239572,119	568230,496	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239638,265	568309,871	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239645,673	568288,704	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239674,248	568323,629	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239792,782	568407,238	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239820,828	568423,642	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239848,344	568404,592	BAG
1960	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239948,357	568465,975	BAG
1960	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239750,092	568401,5	BAG
1960	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239510,908	568278,734	BAG
1960	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239444,762	568371,867	BAG
1960	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239384,966	568427,959	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240019,416	568724,469	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240154,354	568820,248	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	239969,543	568758,61	BAG

1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	239987,005	568866,957	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240008,833	568886,801	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240049,711	568836	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240036,615	568898,31	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240090,193	568900,691	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240098,527	568930,854	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240178,696	568954,269	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240210,446	568938,394	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240221,162	568978,876	BAG
1960	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240239,418	568988,798	BAG
1960	Tienelsweg 33 C	Zuidlaren	240171,618	568674,042	BAG
1960	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240126,375	568685,155	BAG
1961	Kavel 14		241215,367	565936,674	Archief Anloo Inv. 208
1961	Kavel 7 a		241359,829	566106,537	Archief Anloo Inv. 208
1961	Meerwijk 31	Midlaren	242033,217	570416,101	Bouwvergunningen Zuidlaren
1961	Scheperweg 1	Tynaarlo	236573,882	566374,852	Bouwvergunningen Vries
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249174,896	552713,539	BAG
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249162,328	552772,408	BAG
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249158,373	552801,076	BAG
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249154,139	552826,476	BAG
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249150,435	552854,522	BAG
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249145,673	552880,451	BAG
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249139,323	552913,26	BAG
1962	Gasselterstraat 7	Drouwen	249135,618	552946,068	BAG
1962	Hoofdweg 255	Paterswolde	234238,466	574622,764	Bouwvergunningen Eelde
1962	Houtweg 8	Zeegse	239567,752	565900,398	Bouwvergunningen Vries
1962	Meerwijk 29	Midlaren	241996,837	570392,95	Bouwvergunningen Zuidlaren
1962	Tienelsweg 33 C	Zuidlaren	240055,731	568602,208	BAG
1963	Duinrand 8a	Zeegse	239906,05	565278,503	Bouwvergunningen Vries
1963	Verlengde Looweg 5	Gieten	249090,846	557193,558	BAG
1963	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240309,731	568733,177	BAG
1964	Steenhopenweg 2	Drouwen	249124,625	552693,033	BAG
1964	Telefoonstraat 60a	Zuidlaren	241680,167	568157,258	Bouwvergunningen Zuidlaren
1964	Veentjesweg 5	Zeegse	239363,106	565655,068	Bouwvergunningen Vries
1964	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240428	568815,727	BAG

1.4 Zomerhuisjes Fase 4

1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249077,463	552822,084	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249060,344	553005,158	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249059,947	553019,049	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249046,454	553003,174	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249045,263	553016,668	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249017,085	553044,846	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249017,879	553058,34	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249003,591	553046,037	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249004,782	553058,34	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249002,4	552985,712	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	249003,988	553002,38	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248991,288	552986,108	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248986,525	552999,205	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248974,619	553024,605	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248975,016	553039,687	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248962,316	553024,209	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248962,316	553039,687	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248948,822	553070,246	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248949,219	553086,518	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248938,107	553067,071	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248934,535	553082,549	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248945,647	552970,63	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248931,757	552967,058	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248945,25	552982,933	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248927,788	552980,949	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248926,2	553013,493	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248920,247	553027,384	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248911,516	553011,905	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248907,944	553025,796	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248897,228	553051,99	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248897,625	553065,88	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248884,528	553052,784	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248883,338	553065,88	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248901,594	552962,296	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248898,022	552971,424	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248891,275	552957,93	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248882,941	552967,852	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248875,797	553005,158	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248872,225	553019,843	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248864,684	553000,396	BAG
1965	Gasselterstraat 7	Drouwen	248865,478	553010,715	BAG

1965	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247456,236	555401,066	BAG
1965	Gieterweg 6a	Gasselte	249123,787	555756,325	BAG
1965	Gieterweg 6a	Gasselte	249153,553	555737,143	BAG
1965	Gieterweg 6a	Gasselte	249188,61	555716,969	BAG
1965	Heuvingerweg 2	Hooghalen	233367,894	547688,549	BAG
1965	Noordlaarderweg 3	Midlaren	567746,867	570455,257	Bouwvergunningen Zuidlaren
1965	Larixlaan 3	Zeegse	239666,125	565677,343	BAG
1965	Schipborgerweg 10	Zeegse	240107,935	565911,279	BAG
1965	Schapedrift 17	Zeegse	239590,573	564656,673	BAG
1965	Karrespoor 3	Zeegse	239529,806	565578,743	BAG
1965	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239745,686	568280,237	BAG
1965	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239946,77	568420,467	BAG
1965	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240085,827	568807,029	BAG
1965	Tienelsweg 37	Zuidlaren	239967,161	568787,582	BAG
1965	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240173,206	568585,539	BAG
1965	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240245,437	568673,645	BAG
1966	Gasselterstraat 7	Drouwen	248838,888	553053,18	BAG
1966	Villapark 9	Tynaarlo	238524,361	565829,855	Bouwvergunningen Vries
1967	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247585,419	555478,788	BAG
1967	Heikant 4	Zeegse	240111,896	565314,487	Bouwvergunningen Vries
1967	Heikant 8	Zeegse	240126,713	565276,916	Bouwvergunningen Vries
1968	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247448,96	555369,316	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	248969,402	555860,505	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249004,857	555841,455	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249048,778	555804,414	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249092,169	555775,838	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249022,319	555779,543	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249065,182	555766,313	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249107,912	555723,914	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249142,639	555707,047	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249115,519	555693,817	BAG
1968	Gieterweg 6a	Gasselte	249148,261	555675,958	BAG
1968	Tolhuisweg 53	Midlaren	239615,467	569617,364	Bouwvergunningen Zuidlaren
1968	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239689,065	568295,054	BAG
1968	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240023,518	568859,019	BAG
1970	Gasselterstraat 7	Drouwen	249017,482	553189,706	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247525,557	555545,926	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247544,74	555573,046	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247555,984	555542,619	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247573,182	555578,999	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247595,672	555596,197	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247596,333	555560,478	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247618,823	555573,707	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247665,346	555595,756	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247691,143	555605,017	BAG
1970	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247717,601	555615,269	BAG
1970	Gieterweg 6a	Gasselte	249002,74	555807,059	BAG
1970	Westertseweg 8	Midlaren			Bouwvergunningen Zuidlaren
1970	Dennenlaan 25a	Zuidlaren	240157,388	567541,103	BAG
1970	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239614,981	568262,775	BAG

1970	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239596,46	568278,65	BAG
1970	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239703,882	568323,629	BAG
1970	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239767,382	568362,258	BAG
1970	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239818,711	568396,125	BAG
1970	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239958,411	568482,909	BAG
1970	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239831,055	568474,526	BAG
1970	Tienelsweg 50	Zuidlaren	239415,129	568325,829	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	239979,2	568718,119	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240199,333	568826,069	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240233,695	568892,054	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240194,537	568880,942	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240038,996	568791,947	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	239938,983	568705,031	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	239995,339	568795,519	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240015,977	568806,235	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240067,968	568884,816	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240085,43	568849,097	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240078,287	568924,107	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240141,39	568935,616	BAG
1970	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240200,127	568965,382	BAG
1970	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240236,309	568588,317	BAG
1970	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240381,566	568735,558	BAG
1970	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240169,237	568628,004	BAG
1970	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240079,146	568559,345	BAG
1970	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240062,875	568572,442	BAG
1970	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240026,362	568625,623	BAG
1970	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240135,503	568699,839	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247418,209	555515,442	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247430,969	555487,056	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247465,364	555502,27	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247454,12	555534,02	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247481,901	555530,713	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247497,776	555553,202	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247509,682	555523,436	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247455,443	555563,124	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247481,901	555577,015	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247504,391	555585,614	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247523,573	555593,551	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247546,724	555600,166	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247602,948	555625,301	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247626,761	555606,78	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247653,88	555565,77	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247679,898	555574,92	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247702,718	555586,496	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247729,177	555591,457	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247740,752	555627,837	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247751,666	555605,678	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247766,88	555641,066	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247775,148	555614,608	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247628,635	555635,113	BAG

1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247653,109	555618,246	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247653,439	555645,035	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247676,26	555629,491	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247679,898	555655,949	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247701,726	555637,428	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247705,033	555665,209	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247727,854	555650,657	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247730,83	555679,1	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247756,296	555661,241	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247439,7	555339,551	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247459,544	555320,368	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247464,835	555346,165	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247474,757	555375,931	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247488,648	555328,306	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247495,924	555360,056	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247504,523	555388,499	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247519,075	555338,889	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247525,028	555367,993	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247544,872	555347,488	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247464,835	555430,171	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247474,382	555459,032	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247490,831	555409,335	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247494,138	555440,423	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247501,414	555472,173	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247523,904	555433,809	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247553,008	555449,022	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247560,945	555476,142	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247553,008	555499,955	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247529,857	555477,465	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247580,789	555454,975	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247579,466	555511,199	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247608,57	555464,236	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247613,201	555497,97	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247621,138	555524,429	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247637,013	555476,804	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247641,643	555499,955	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247648,919	555534,351	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247669,425	555476,142	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247666,779	555511,861	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247673,394	555542,95	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247693,237	555490,694	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247694,56	555524,429	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247720,357	555501,939	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247719,034	555532,366	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247726,31	555560,809	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247745,493	555512,522	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247751,446	555550,226	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247758,06	555576,023	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247772,612	555523,106	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247783,196	555558,163	BAG

1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247783,196	555587,267	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247533,164	555400,736	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247431,101	555312,431	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247549,502	555381,223	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247554,794	555411,65	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247549,37	555381,884	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247577,151	555391,806	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247579,797	555422,895	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247595,011	555374,608	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247604,932	555430,171	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247620,807	555387,176	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247628,084	555411,65	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247627,422	555440,093	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247649,25	555396,436	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247655,203	555428,186	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247651,235	555449,353	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247675,709	555405,035	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247684,969	555438,108	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247694,891	555465,889	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247700,844	555419,587	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247710,766	555446,707	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247729,948	555476,473	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247735,24	555427,525	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247753,099	555455,306	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247757,73	555486,395	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247777,573	555446,046	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247789,48	555475,15	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247780,881	555495,655	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247804,032	555455,968	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247807,339	555505,577	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	246854,837	555280,284	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	246893,996	555283,459	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	246924,158	555289,809	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	246943,208	555306,213	BAG
1971	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	246965,962	555423,688	BAG
1971	Villapark 4a	Tynaarlo	238363,738	565724,835	Bouwvergunningen Vries
1971	Meidoornlaan 5	Zuidlaren	240399,076	567826,125	Bouwvergunningen Zuidlaren
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248992,994	552693,033	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248986,38	552722,138	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248981,088	552748,596	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248972,489	552774,393	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248967,859	552803,497	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248957,937	552831,278	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248951,984	552855,752	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248947,354	552887,502	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248935,447	552911,976	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248928,833	552941,742	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248905,682	552928,513	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248907,666	552901,393	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248916,265	552875,596	BAG

1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248922,218	552851,122	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248931,479	552822,018	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248940,078	552794,898	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248942,062	552767,117	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248956,614	552741,32	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248959,26	552715,523	BAG
1972	Gasselterstraat 7	Drouwen	248959,26	552689,726	BAG
1972	Eexterkoele 1	Eext	246244,084	562206,87	BAG
1972	Eexterkoele 2	Eext	246232,972	562239,149	BAG
1972	Eexterkoele 3	Eext	246265,78	562226,978	BAG
1972	Eexterkoele 4	Eext	246266,309	562259,786	BAG
1972	Eexterkoele 5	Eext	246295,943	562265,607	BAG
1972	Eexterkoele 6	Eext	246282,714	562295,241	BAG
1972	Eexterkoele 7	Eext	246258,901	562312,174	BAG
1972	Eexterkoele 8	Eext	246226,093	562311,645	BAG
1972	Eexterkoele 9	Eext	246199,634	562293,124	BAG
1972	Eexterkoele 10	Eext	246239,851	562280,424	BAG
1972	Eexterkoele 11	Eext	246212,334	562264,02	BAG
1972	Eexterkoele 12	Eext	246171,059	562272,486	BAG
1972	Eexterkoele 13	Eext	246175,822	562312,703	BAG
1972	Eexterkoele 14	Eext	246152,009	562333,341	BAG
1972	Eexterkoele 15	Eext	246116,555	562358,741	BAG
1972	Eexterkoele 16	Eext	246082,159	562387,845	BAG
1972	Eexterkoele 17	Eext	246114,438	562387,845	BAG
1972	Eexterkoele 18	Eext	246145,13	562364,562	BAG
1972	Eexterkoele 19	Eext	246143,013	562397,37	BAG
1972	Eexterkoele 20	Eext	246119,73	562418,007	BAG
1972	Eexterkoele 21	Eext	246094,859	562437,587	BAG
1972	Eexterkoele 22	Eext	246065,226	562449,228	BAG
1972	Eexterkoele 23	Eext	246041,413	562432,295	BAG
1972	Eexterkoele 24	Eext	246061,522	562410,07	BAG
1972	Eexterkoele 25	Eext	246022,892	562412,187	BAG
1972	Eexterkoele 26	Eext	246002,784	562432,824	BAG
1972	Eexterkoele 27	Eext	245977,913	562452,933	BAG
1972	Eexterkoele 28	Eext	245954,63	562435,999	BAG
1972	Eexterkoele 29	Eext	245976,326	562411,657	BAG
1972	Eexterkoele 30	Eext	245994,317	562389,432	BAG
1972	Eexterkoele 31	Eext	246022,363	562374,616	BAG
1972	Eexterkoele 32	Eext	246040,355	562347,628	BAG
1972	Eexterkoele 33	Eext	246060,463	562371,441	BAG
1972	Eexterkoele 34	Eext	246103,855	562333,87	BAG
1972	Eexterkoele 35	Eext	246065,755	562335,457	BAG
1972	Eexterkoele 36	Eext	246084,805	562306,882	BAG
1972	Eexterkoele 37	Eext	246108,088	562285,186	BAG
1972	Eexterkoele 38	Eext	246127,668	562311,645	BAG
1972	Eexterkoele 39	Eext	246150,422	562291,007	BAG
1972	Eexterkoele 40	Eext	246130,843	562269,311	BAG
1972	Eexterkoele 41	Eext	246154,655	562246,028	BAG
1972	Eexterkoele 42	Eext	246178,468	562224,861	BAG
1972	Eexterkoele 43	Eext	246201,222	562205,811	BAG

1972	Eexterkoele 44	Eext	246224,505	562187,29	BAG
1972	Eexterkoele 45	Eext	246043,001	562467,749	BAG
1972	Eexterkoele 46	Eext	246020,246	562452,403	BAG
1972	Eexterkoele 47	Eext	246000,667	562474,628	BAG
1972	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240202,575	568650,23	BAG
1972	Tienelsweg 33 C	Zuidlaren	240004,931	568574,426	BAG
1972	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240155,743	568714,92	BAG
1973	Gasselterstraat 7	Drouwen	249075,015	552700,971	BAG
1973	Schapedrift 4	Zeegse	239610,538	564854,297	BAG
1973	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240096,543	568537,55	BAG
1974	Bloemert 4	Midlaren	570629,798	570626,226	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241665,044	570547,247	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241673,775	570531,769	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241665,044	570559,551	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241653,931	570574,632	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241653,535	570584,951	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241681,316	570599,635	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241696,794	570587,729	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241695,207	570576,616	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241713,066	570561,932	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241710,685	570554,391	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241726,163	570539,31	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241724,972	570530,182	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241699,175	570536,929	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241694,413	570527,007	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241674,569	570519,863	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241711,875	570515,101	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241712,272	570503,194	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241684,491	570502,004	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241683,697	570493,272	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241697,985	570478,588	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241694,81	570467,872	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241723,385	570488,51	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241720,21	570477,794	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241748,785	570503,194	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241742,435	570493,669	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241739,489	570628,382	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241740,481	570618,129	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241762,971	570637,312	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241763,632	570627,39	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241785,46	570643,596	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241786,783	570634,004	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241807,289	570648,226	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241807,289	570636,65	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241823,825	570629,044	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241825,81	570617,799	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241840,692	570614,822	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241841,354	570603,577	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241856,237	570594,648	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241856,898	570584,064	BAG

1974	Bloemert 1	Midlaren	241873,104	570571,827	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241870,127	570561,575	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241849,622	570564,882	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241847,968	570552,314	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241829,117	570547,353	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241820,849	570536,77	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241805,304	570537,101	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241799,02	570526,187	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241779,507	570549,668	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241776,862	570538,424	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241797,367	570554,299	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241808,942	570555,952	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241826,471	570568,189	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241825,479	570579,765	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241810,927	570590,017	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241810,265	570600,27	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241780,169	570597,624	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241780,5	570607,877	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241756,026	570599,609	BAG
1974	Bloemert 1	Midlaren	241757,348	570589,356	BAG
1974	Tienelsweg 33 C	Zuidlaren	240091,45	568635,148	BAG
1974	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240010,09	568611,336	BAG
1975	Duinrand 3	Zeegse	239806,762	565422,615	BAG
1975	Dennenlaan 1	Zuidlaren	240315,468	567555,72	Bouwvergunningen Zuidlaren
1975	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240150,518	568861,4	BAG
1975	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240129,484	568875,688	BAG
1975	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240356,563	568762,942	BAG
1976	Borgweg 8	Schipborg	240870,113	566455,564	Bouwvergunningen Zuidlaren
1976	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239663,136	568276,533	BAG
1976	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240226,387	568661,739	BAG
1976	Tienelsweg 33 C	Zuidlaren	240199,003	568693,886	BAG
1976	Tienelsweg 33 C	Zuidlaren	240259,725	568735,955	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243946,878	548690,163	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243913,54	548680,109	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243938,411	548660	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243936,295	548626,663	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243905,603	548630,367	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243880,732	548643,596	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243859,565	548677,992	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243881,261	548703,392	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243919,361	548710,8	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243923,065	548735,142	BAG
1976	Warmeboschenweg 3	Schoonloo	243950,053	548727,205	BAG
1977	Gasselterstraat 7	Drouwen	249013,5	552724,783	BAG
1977	Gasselterstraat 7	Drouwen	249078,323	552722,138	BAG
1977	Gasselterstraat 7	Drouwen	249016,807	552697,002	BAG
1977	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247415,563	555543,488	BAG
1977	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	246953,792	555446,443	BAG
1977	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247457,03	555252,767	BAG
1977	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247345,376	555210,434	BAG

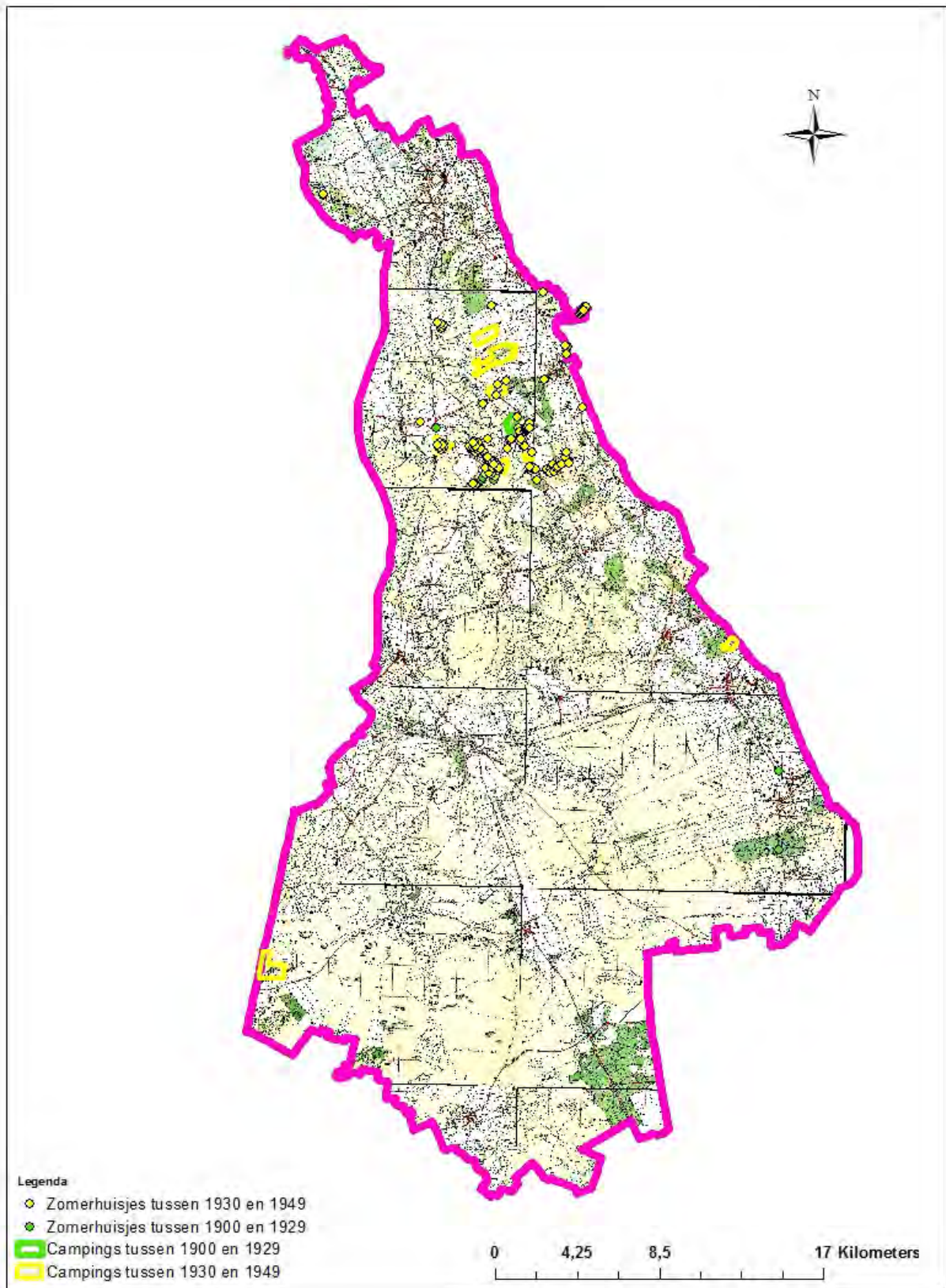
1977	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247377,126	555186,092	BAG
1977	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247420,517	555164,925	BAG
1977	Houtvester Jansenweg 2	Gasselte	247439,568	555180,271	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249219,368	555698,778	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249223,006	555666,036	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249201,509	555644,208	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249194,563	555677,281	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249056,649	555710,354	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249079,139	555688,526	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249100,305	555665,705	BAG
1977	Gieterweg 6a	Gasselte	249124,779	555644,539	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248437,699	556518,318	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248424,999	556544,512	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248418,252	556577,849	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248397,218	556604,44	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248376,977	556635,396	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248344,433	556635,793	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248312,286	556622,3	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248286,489	556606,425	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248299,189	556577,849	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248315,064	556554,434	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248345,624	556570,309	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248351,18	556601,265	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248375,39	556579,834	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248388,883	556557,609	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248359,911	556547,29	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248330,543	556532,606	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248346,815	556509,19	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248346,021	556480,218	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248317,049	556473,868	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248338,48	556448,071	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248399,202	556473,868	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248431,755	556480,67	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248446,571	556456,857	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248462,976	556435,691	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248481,497	556411,349	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248498,959	556389,124	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248464,034	556380,657	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248449,747	556405,528	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248432,813	556427,753	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248417,996	556451,037	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248429,109	556375,895	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248413,763	556400,237	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248400,005	556422,991	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248383,601	556443,628	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248352,38	556422,991	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248366,667	556400,766	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248382,542	556379,07	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248399,476	556354,728	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248420,113	556333,561	BAG

1977	Gieterweg 13	Gasselte	248449,217	556338,853	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248479,909	556348,378	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248504,251	556355,786	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248535,472	556382,245	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248529,122	556408,174	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248510,601	556430,399	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248496,313	556454,212	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248481,497	556479,083	BAG
1977	Gieterweg 13	Gasselte	248465,622	556498,133	BAG
1978	Hunebedstraat 26	Tynaarlo	238602,253	565792,564	Bouwvergunningen Vries
1978	Tienelsheem 48	Zuidlaren	239746,215	568337,387	BAG
1978	Tienelsweg 37	Zuidlaren	240118,768	568910,216	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240140,199	568506,594	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240162,424	568519,294	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240214,018	568553,028	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240260,056	568586,366	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240278,312	568593,906	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240321,175	568620,1	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240353,718	568641,928	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240367,212	568651,85	BAG
1978	Tienelsweg 33 A	Zuidlaren	240386,262	568660,581	BAG
1979	Gasselterstraat 7	Drouwen	249037,974	552735,367	BAG
1979	Gasselterstraat 7	Drouwen	249055,172	552718,83	BAG
1979	Gasselterstraat 7	Drouwen	249037,974	552707,585	BAG
1979	Dennenlaan 8	Zeegse	239421,011	565876,607	BAG
1979	Alinghoek 18	Drouwen	249883,451	553045,658	BAG
1979	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240436,335	568733,97	BAG
1979	Tienelsweg 33 B	Zuidlaren	240093,831	568603,398	BAG
1979	Tienelsweg 33 C	Zuidlaren	240383,55	568810,17	BAG
1979	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240096,212	568674,439	BAG
1979	Tienelsweg 33 D	Zuidlaren	240190,304	568721,662	BAG
1980	Gasselterstraat 7	Drouwen	249013,963	552907,28	BAG
1980	Gasselterstraat 7	Drouwen	249002,321	552876,588	BAG
1980	Gasselterstraat 7	Drouwen	249054,179	552815,734	BAG
1980	Gasselterstraat 7	Drouwen	249036,651	552760,502	BAG

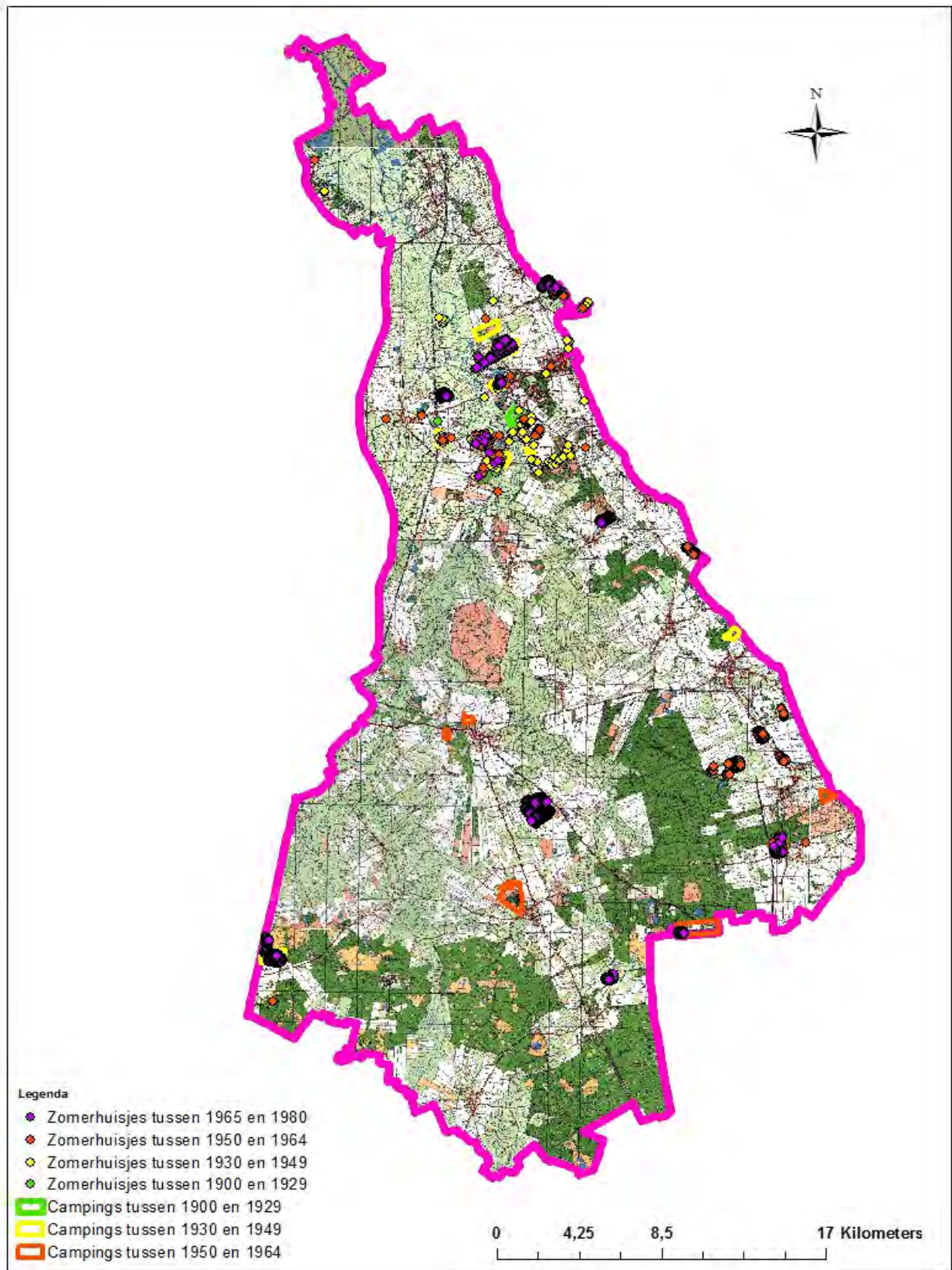
Bijlage 2 Lijst campings

Pioniersfase
De Vledders
Fase 1930-1949
Vijftig Bunder
Slootsbergen
Tienelsheem
Villapark Tynaarlo
Mooi Zeegse Noord en Zuid
Zwanemeer
de Borg
Adderhorst
Grote Zand
Fase 3 1950-1964
de Weyert
Drouwenezand
Hondsrug
Horstmannsbosch
Mooi Schipborg
de Berenkuil
Lunsbergen
Hoefslag
Molenkamp
Fase 4 1965-1980
Kampsheide
Helios
Alingshoek
Stroomdal
Uteringskamp
Dennen
Clinckenholt
Nooitgedacht
Dianaheide
Boerhaarsveld
Ravijnzicht
Houtwal
De Berken
De Kremmer
Camping Anloo
Eexterkoele
OaleWalle
Schaopsvolte
Zonneheuvel

Bijlage 3 Topografische kaart 1930



Bijlage 4 Topografische kaart 1960



Bijlage 5 Topografische kaart 1980

